
У номері

Соціологія та профспілковий рух

Самойленко Є.М.

Зміна парадигми системи підготовки і перепідготовки профспілкового активу як необхідна складова реалізації гендерної політики профспілок України 4

Турба О.О.

Загальні механізми впливу соціального середовища на міжперсональну взаємодію 10

Щербина В.В.

Модерністська критика постмодернізму 19

Ядранський Д.М.

Соціальна норма праці як особливий вид соціальної норми 23

Право України: теорія і практика

Башиняк О.С., Башиняк А.О.

Співвідношення понять «податок» і «оподаткування» 29

Дмитрасевич Н.О.

Комуністична ідеологія і масовий терор як інструменти легітимації радянської влади в Україні 33

Снігурська І.Г.

Розмежування міжнародної правосуб'єктності ЄБРР і МБРР 38

Економіка. Проблеми економічного становлення

Баб'як В.М., Василюк Н.М.

Продовольча безпека України в контексті глобальної продовольчої безпеки 46

Бойко Є. М.

Формування бюджету грошових коштів промислового підприємства як фактор забезпечення фінансової стійкості 50

Бутенко Н.В.

Особливості маркетингових досліджень на промисловому ринку 56

Забута Н.В.

Проблема зайнятості населення в контексті економічної безпеки держави 62

Іванова Т.Г.

Ключові аспекти оцінки чинників, якими визначають місцезнаходження збутових точок банківських продуктів 68

Літош Г.М.

Економічна безпека ключових об'єктів національної інфраструктури за умов інформатизації суспільства 72

Трохименко В.І.

Сутність та структура сучасного ринку банківських послуг 76
Політика, історія, культура

Буряк Л.І.

Жінка в контексті політичної історії: історіографічний дискурс другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. 82

Головка М.Л.

Сутність та своєрідність еволюції національно-визвольного руху Західної України (1929 – 1947 рр.) 91

Журба М.А.

Рух за «Селянську спілку у піддільській Україні»: 20-і роки ХХ ст. 103

Костенко Ю.І.

Бронепоезди народного ополчення у боях за Україну: червень 1941 – липень 1942 рр. 107

Мельніченко В. В.

Особливості політичного курсу китайського уряду в урегулюванні тайванського питання 112

Стоян Т.А.

Політичні репресії проти учених-істориків в Україні 1930-х рр. 118

Шевченко М.О.

Румунсько-російські відносини в контексті євроатлантичних інтеграційних процесів 125

Шіцина К.В.

Взаємозв'язок особистісного, політичного та суспільного факторів походу Сулли на Рим у 88 р. до Р. Х. 131

Автори номера 137

Вимоги до статей 138

Соціологія та профспілковий рух

УДК 377: 331.105.44]: 159.91

Самойленко Є.М.,

докт. філос. наук, канд. істор. наук, доцент кафедри економічної теорії
Донецького інституту міського господарства
Державної академії житлово-комунального господарства

Зміна парадигми системи підготовки і перепідготовки профспілкового активу як необхідна складова реалізації гендерної політики профспілок України

У статті розглядаються проблеми та недоліки існуючої системи підготовки і перепідготовки профспілкового активу, формулюються основні засади реформування її парадигми як необхідної складової реалізації гендерної політики профспілок України на сучасному етапі їх розвитку та пропонує заходи по їх втіленню в практику діяльності профспілкових організацій, які самонавчаються. Наведена розроблена автором навчальна програма курсу «Гендерна політика профспілок».

Ключові слова: гендер, гендерна роль, гендерна асиметрія, гендерна педагогіка, гендерна просвіта суспільства, гендерна політика профспілок, дискримінація за ознакою статі, паритетна демократія, профспілкові організації, які самонавчаються.

Зміни – зрима прикмета нашого часу – торкнулись багатьох сторін життя ук-раїнського суспільства. Не минули вони й професійних спілок, зокрема освітянського напрямку їх діяльності, його змісту та якості. Згідно з положеннями ст. 29 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «...для підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації профспілкових кадрів» [1, ст. 29], ФПУ створена і діє багаторівнева система навчання, яка у цілому забезпечує профспілкові організації високопрофесійними, суспільно мотивованими кадрами та активом, здатними належним чином виконувати покладені трудовими колективами завдання.

У той самий час, виходячи з вимог часу, досвіду світового профспілкового руху, практики власної роботи, українські профспілки все більшу увагу приділяють такій специфічній сфері людських стосунків як взаємовідносини статей, проблемі гендеру. Повною мірою це стосується й системи профспілкового навчання, де вже намітилися зрушення, але продовжують існувати проблеми, які потребують невідкладного вирішення. Провести дієвий аналіз зробленого в цій сфері та запропонувати шляхи подальшого вдосконалення – одне з невідкладних завдань сучасної української науки.

У дослідженні гендерного підходу в освіті є певні напрацювання як зарубіжних (Е. Гейтс, Дж. Хьюго, П. МакЛарена, К. Рокхіл, Е. Тіздел, Б.Л. Хаусман, О.А. Балаєва, О.О. Вороніна, Л.Г. Лунякова, Г.І. Зверева та ін.), так і вітчизняних вчених (Є. Андрєєва, О. Аніщенко, І. Грабовська, Н. Горук, В. Добровольська, М. Дроздова, О. Кобельська, О. Куліш, І. Клецина,

О. Луценко, І. Мунтян, Л. Применко, Н. Слюсаренко, Т. Сухенько, Т. Шушара та ін.). Але вони, переважно, стосуються середньої або вищої освіти, тоді як ця проблема у підготовці профспілкового активу поки що не знайшла відображення в дослідженнях науковців.

Метою нашої статті є на основі розгляду основних проблем та недоліків чинної системи підготовки і перепідготовки профспілкового активу сформулювати основні засади реформування її парадигми як необхідної складової реалізації гендерної політики профспілок України на сучасному етапі їх розвитку та запропонувати заходи по їх втіленню у практику діяльності профспілкових організацій, які самонавчаються.

Серед важливих статутних завдань ФПУ «...координація й організація навчання, підвищення кваліфікації профспілкових кадрів і активу та розвиток ланцюга навчальних, дослідницьких і соціально-аналітичних закладів, а також надання допомоги членським організаціям з цих питань» [4, с. 6], посідає одне з пріоритетних місць.

Це положення було підтверджене у прийнятій V зїздом ФПУ «Програмі дій Федерації професійних спілок України (2006–2011 роки)», де записано, що посилення уваги профспілок до удосконалення роботи з кадрами, яке потребує «...подальшого розвитку системи профспілкового навчання і підвищення його ефективності, передбачає багаторівневість, непереривність, обов'язковість... поступове втілення дистанційного навчання» [4, с. 38].

На необхідність розвитку професійного навчання звернута увага і в резолюції V зїзду ФПУ «Про роботу з молоддю» [4, с.51].

У той самий час, привертаючи увагу до забезпечення рівності можливостей чоловіків і жінок, зїзд у «Програмі дій Федерації професійних спілок України (2006–2011 роки)» записав, що ФПУ приділятиме постійну увагу проблемі забезпечення гендерної рівності і особливу увагу звертатиме на «...створення умов для використання всіма формами навчання, підвищення кваліфікації і реалізації права на додаткове навчання, надавати сприяння професійній і управлінській кар'єрі» [4, с. 29].

На жаль, як засвідчує аналіз, система профспілкового навчання знаходиться лише на початковому етапі врахування в її роботі гендерного підходу. При тому, що й сама проблема гендеру, як вказують проведені нами дослідження, більшість керівників профспілкових організацій і профспілкових активістів трактує як завдання досягнення жінками рівності з чоловіками в усіх сферах діяльності, а не як рівність можливостей чоловіків і жінок. Таке «досягнення», яке на початку 20-х років ХХ ст. в Росії назвали «емансипацією жінок», принесло більше шкоди, аніж практичної користі жінкам. Прийняте в СРСР прогресивне законодавство і приведення його у відповідність до міжнародних норм, у тому числі й у профспілковому русі самі по собі автоматично не могли забезпечити рівноправність чоловіків і жінок. Твердження про те, що «жіноче питання» вже вирішене, також виявилось викривленим щодо фактичного становища жінок. Заміна завдання визволення жінок на помилкове розуміння «зрівняння» чоловіка і жінки у всіх сферах життєдіяльності призвів до негативних наслідків. Займаючи домінуючі позиції у системі влади, чоловіки постаралися надати жінкам лише неprestижні сфери суспільного життя. Таке саме становище склалося й у профспілках, де чоловіки зайняли переважно забезпечені матеріально керівні посади, надавши жінкам можливість працювати у ролі безоплатного профспілкового активу.

Новий час ставить перед профспілками якісно нові завдання у вирівнюванні соціальних можливостей чоловіків і жінок. Певний вклад у цей складний процес може і повинна внести підготовка і перепідготовка профспілкового активу.

Профспілкова освіта з урахуванням гендерного підходу дає жінкам і чоловікам впевненість у собі і у своїх здібностях брати участь у роботі профспілки:

- надає можливість висловитися і поділитися своїми проблемами;
- збалансовано формувати лідерські якості чоловіків і жінок;
- враховувати при плануванні та проведенні навчальних занять особливості мотивації різними статями участі у профспілковій роботі, власне у навчальних заходах, сприйняття ними навчального матеріалу, формування практичних умінь та навичок;
- гарантує рівний доступ до інформації і знань як чоловікам, так і жінкам;

- дозволяє залучити як жінок, так і чоловіків до участі в основних профспілкових заходах та кампаніях як активістів, а не лише учасників, та до спільного з профспілкою вирішення їх проблем.

Вона також допомагає зруйнувати гендерні стереотипи, сприяє взаємному усвідомленню чоловіками і жінками необхідності їх спільної участі у діяльності профспілок.

Крім того, урахування гендерного підходу в системі підготовки профспілкового активу, надає можливість не лише отримати знання, а й формує уміння і навички досягнення збалансованого розподілу обов'язків між жінками та чоловіками в структурі профспілкових органів усіх рівнів, що дозволяє забезпечити більш ефективну організаційну культуру й мобілізацію юридичних інструментів, фінансових ресурсів, аналітичних і організаційних можливостей для підвищення стійкості та ефективності діяльності профспілкової структури в цілому.

Такий якісно новий за сутністю та глибинним змістом підхід до підготовки профспілкового активу, закономірно потребує докорінного переформатування системи її організації та проведення. Слід визнати, що система профспілкової освіти, як, до речі, і вся освітня сфера нашої держави, знаходиться на складному переломному етапі розвитку – переході від авторитарної за методами та «радянської» за сутністю надання знань, педагогіки, де домінує викладач, лектор, до демократичної за методами та інноваційної за сутністю педагогіки партнерства. Педагогічної парадигми, в якій професійні знання, уміння та навички слухачі здобувають у процесі наполегливої самостійної праці, постійного пошуку нового, раціонального, необхідного для інноваційної перебудови як профспілкової роботи зокрема, так і всього українського суспільства у цілому.

Як і все досконале, передове, нова педагогічна парадигма наштовхується на значний спротив і труднощі у становленні. Тому причиною є не тільки певні об'єктивні фактори, серед яких, насамперед, зношеність матеріальної бази, недостатність високопрофесійних лекторів-викладачів із сучасним педагогічним мисленням, неадекватно низька оплата праці лекторів, постійне недофінансування, а й значні суб'єктивні чинники. Основними серед них – це рутинність та ригідність мислення значної частини лекторсько-викладацького складу, невміння, а значною мірою й небажання оволодівати сучасними методиками навчання, надавати більшій самостійності слухачам у пошуках знань, переходити від переважно монологової до діалогової системи викладання лекційного матеріалу, до педагогіки партнерства у взаємовідносинах зі слухачами – профспілковими активістами – чоловіками та жінками.

У сучасному світі, який динамічно розвивається, уявлення про те, якою повинна бути профспілкова освіта, якими можуть виявитись підходи до оволодіння знаннями профспілковими активістами та їх застосування, безперервно доповнюються та уточнюються. Але лише досконалі методики, навчальні програми та плани, вироблені провідними освітніми центрами ФПУ, академічні й університетські студії не матимуть сенсу без повсякденної, копіткої самоосвіти, без оволодіння основами якої профспілковий керівник або активіст можуть залишитися на узбіччі стрімкого плину профспілкового життя.

Сьогодні, коли профспілки України обирають власний проект розвитку, закономірним, на нашу думку, є пошук таких освітніх форм, освітніх моделей, освітньої практики у підготовці кадрів профспілкового активу, які б дозволили у відносно короткий проміжок часу вийти на рівень профспілок передових країн світу.

Пострадянська система підготовки профспілкового активу не може бути просто влаштованою у профспілковий процес в Україні, а тим більше в загальноосвітній профспілковий простір, тому потребує глибокої докорінної перебудови. Таке реформування системи підготовки профспілкового активу вимагає вирішення багатьох невідкладних завдань.

Насамперед, це стосується якісного переформатування завдань навчання, переходу від переважно інформаційної функції, яка спрямовує лектора-викладача на озброєння профспілкового активу переважно валізою знань, які безперечно потрібні, а й без постійного поповнення і вдосконалення можуть залишитися не використаними, до творчої функції, яка формує у слухачів навички постійного саморозвитку, самонавчання.

Як засвідчують проведені нами у жовтні 2009 р. серед слухачів зональних шкіл профспілкового руху та шкіл профспілкового активу Донецької обласної ради профспілок

соціологічне опитування, переважна більшість з них (а саме – 87,6% від загальної кількості опитаних – 456 осіб) схильна саме до такого переформатування системи підготовки профспілкового активу, яке надає їм можливість самостійного мислення, саморозвитку, самонавчання. Проте, серед різних вікових категорій слухачів кількість тих, хто підтримує реформування профспілкової освіти саме на таких засадах, різниться. Якщо серед слухачів вікових категорій 18 – 26 років та 27 – 35 років підтримка становить 100 %, то серед тих, кому 36–44 роки, вона досягає 94%, а у віковій категорії 45 – 55 років таких вже лише 65%. Серед тих же, кому за 55 років, підтримують реформування лише 30% опитаних.

Дані нашого дослідження засвідчили, що підтримка слухачами вікових категорій від 18 до 35 років необхідності врахування гендерних відмінностей у системі підготовки профспілкового активу й вивчення навчальної програми курсу «Гендерна політика профспілок» сягає 100 %, тоді як профспілкові активісти у вікових категоріях від 45 до 55 та понад 55 років таку пропозицію взагалі не підтримують, вважаючи, що вона сьогодні не актуальна.

Докорінне реформування системи підготовки профспілкового активу наполегливо потребує переходу до інтерактивності викладання, що, у свою чергу, вимагатиме нової якості підготовки самих викладачів. Лектор-викладач і слухач в інтерактивній системі активно взаємодіють, тому лектор-викладач повинен бути не стільки «лектором» для потоку, скільки наставником, науковим керівником для кожного слухача. Звідси – певні вимоги до його кваліфікації. Лектор-викладач у системі підготовки профспілкового активу повинен бути не тільки справжнім фахівцем у певній галузі знань, він ще зобов'язаний володіти особливими навичками та знаннями у комунікаціях, використати новітні технології та джерела інформації, вміти працювати індивідуально з кожним слухачем.

Як засвідчує досвід, основу підготовки самостійно мислячих профспілкових активістів, спроможних до подальшого самонавчання та саморозвитку, становить вміння слухачів виконувати письмові роботи, домашні завдання. На жаль, чинна система підготовки профспілкового активу не спрямована на те, щоб ця частина навчальної діяльності стала одним з основних елементів освітнього процесу, оскільки система освітньої діяльності профспілок наразі продовжує продукувати надання слухачам широкого діапазону знань, але не спрямована на формування навичок мислення, логіки, аналітичних здібностей. Тому викладання профспілковому активу основ логіки повинно бути включене до навчальних програм зональних шкіл профспілкового руху та шкіл профспілкового активу. Такий підхід – це данина нового призначення слухачького звання, адже у перекладі з латині «слухач» означає «той, хто навчається сам».

Тому, ми вважаємо, що одним з важливих елементів реформування системи підготовки профспілкового активу є самостійна робота слухачів. На жаль, сьогодні вона носить скоріше формальний характер. На її організацію та проведення накладаються такі фактори як нерозуміння значення, так і значною мірою небажання самих профспілкових активістів вчитися самостійно, також невміння багатьох лекторів-викладачів формулювати завдання слухачам для самостійного опрацювання і небажання розробляти такого роду завдання. Система підготовки профспілкового активу повинна спрямовуватись на те, щоб дати студенту, крім масиву інформації, конкретні інструменти для вирішення конкретних завдань із захисту прав і інтересів трудящих. Це, звичайно, не виключає необхідності надавати слухачам найширшого спектру знань, необхідних для виконання вказаних завдань. Причому, йдеться про глибину цих знань.

Доречно зауважити, що саме рівень підготовки самих лекторів-викладачів є чи не найвагомим чинником, який сьогодні доволі негативно впливає на процес реформування системи підготовки профспілкового активу в Україні. Серед працюючих у профспілковому освітянському середовищі лекторів-викладачів все більше набуває поширення думка про недостатність використання окремих новітніх освітніх методик. Йдеться про нагальну необхідність запровадження радикальних змін, які приведуть до трансформації парадигми системи підготовки профспілкового активу. Суть заміни однієї парадигми на іншу полягає у новому розумінні процесу навчання та ролі навчально-методичних центрів (далі – НМЦ) профспілок, які це навчання організують: вони повинні не стільки забезпечувати, скільки його виробляти, використовуючи для цього всі можливі засоби. Ці парадигми відрізняються не лише змістом, а самою філософією підготовки профспілкового активу, місією та цілями НМЦ при регіональних

профоб'єднаннях, критеріями їх успіху, структурою навчання, теоретичними засадами, продуктивністю, природою ролей лектора-викладача та слухача. Нова місія НМЦ полягає не у тому, щоб передавати знання від лектора-викладача слухачам чи пропонувати програми та курси, а в тому, щоб створювати навчальну ситуацію й навчальне середовище, досягати того, щоб профспілкові активісти відкривали та конструювали знання. Вирішення цих складних завдань цілковито залежить від готовності та мотивованості самих лекторів-викладачів на докорінні трансформації. Саме від лекторів-викладачів залежить створення сприятливих для слухачів умов, за яких вони б оволодівали функціональними структурами, що базуються на знаннях, а не обмежувались короткотерміновим утриманням у голові розрізнених, вирваних з контексту уривків інформації, щоб вони розуміли широкий контекст отриманих знань.

В основі нової парадигми підготовки профспілкового активу лежить і нова теорія навчання, згідно з якою знання — це не те, що знаходиться десь «ззовні», а те, що відбувається у голові людей і формується на основі індивідуального досвіду. У центр процесу навчання, замість лектора-викладача має виходити фігура студента, який контролює хід процесу, впливає на його зміст і темп. Змінюється і природа ролей основних учасників процесу навчання. Якщо у старій парадигмі викладач виступає у ролі актора – «мудреця на сцені», то у новій – тренера, який взаємодіє з командою. Якщо модель «парадигми викладання» полягає у читанні лекцій, то модель «парадигми навчання» полягає у розробці та реалізації командної гри. Нова роль лектора-викладача є кроком уперед тому, що він не тільки розробляє план гри, а й створює нові кращі ігри, які поглиблюють навчання.

Існуюча традиційна система лекційно-семінарських занять не відповідає сучасним потребам удосконалення в системі підготовки профспілкового активу та є застарілою формою аудиторної роботи лектора-викладача зі слухачами. На місце викладача-оратора із заздальгідь вивченою роллю повинен прийти викладач-творець, викладач-імпровізатор, який співпрацюватиме зі слухачами у спільних пошуках знань, створюючи для них найбільш сприятливе для цього середовище. Змінюється і характер міжособистісних стосунків між лектором-викладачем і слухачами із суб'єктно-об'єктних на суб'єктно-суб'єктні, а також критерії оцінки діяльності самих лекторів-викладачів.

Основними діалогічно-дискусійними технологіями навчання профспілкового активу професійно-педагогічної комунікації є: діалог (безпосередній та опосередкований), диспут, дискусія, дебати, «мозкова атака», «форум». Їх впровадження перетворює навчальний процес на співнавчання, взаємонавчання (колективне, групове, навчання в співпраці), де слухач і лектор-викладач є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання. Володіння технологією організації діалогу, створення «діалогічного простору» є умовами ефективності їх реалізації. Результати впровадження технологій – зміни у характері взаємодії між лектором-викладачем та слухачами; формування орієнтації на врахування емоційного стану партнера зі взаємодії, створення сприятливої емоційної атмосфери, активізація ствердження слухачем власного «Я»; позитивна динаміка рівня сформованості комунікативних умінь.

Лектори-викладачі, які працюють у системі підготовки профспілкового активу, повинні зрозуміти, що, виходячи з педагогіки партнерства, не тільки гуманна педагогічна етика повинна утвердитись у навчальних групах, з якими вони співпрацюють. На нашу думку, більш важливим є оволодіння ними й застосування особистісно орієнтованих педагогічних технологій. Їх сутнісними ознаками є навчання особистості з максимально можливою індивідуалізацією, урахуванням особливостей гендерних відмінностей, створенням умов для саморозвитку і самонавчання, осмисленого визначення своїх можливостей і життєвих цілей. Цей тип навчання ґрунтується на діалозі, моделюванні ситуацій вибору, вільного обміну думками, авансуванні успіху.

Така педагогічна модель партнерської взаємодії слухача й лектора-викладача, як, на нашу думку, є оптимальною у контексті загальних тенденцій цивілізаційного розвитку серед педагогічних засад системи підготовки профспілкового активу в Україні.

Відповідно до рішень IV та V з'здів ФПУ з гендерних питань, нами розроблені і використовуються в роботі зональних Шкіл профспілкового руху та Шкіл профспілкового активу Донецької обласної ради профспілок навчально-тематичний план та навчальна програма курсу «Гендерна політика профспілок», розрахований на 36 навчальних годин [6, с.13-19]. При їх

складанні були враховані Програма і тематичний план проекту «Гендерна освіта в Україні» [7].

Вивчення курсу «Гендерна політика профспілок», як навчальної дисципліни системи профспілкового навчання, надає можливість сформувати у профспілкового активу розуміння важливості гендерної політики як організаційного принципу; надати знання з основних принципів, наукових підходів концептуалізації інформації з гендерних питань; розвинути у слухачів навички гендерного аналізу складних проблем всебічного соціального забезпечення різних верств, груп населення України, втілення в життя профспілкових організацій принципів паритетної демократії; втілення в систему знань документів міжнародних організацій з питань гендерної рівності, національної нормативно-правової бази становлення рівності можливостей чоловіків і жінок, нормативної бази діяльності профспілок з питань забезпечення гендерної рівності, а також розглянути практичні аспекти рівності прав і можливостей чоловіків та жінок у регіональній, галузевій угодах і у трудових угодах на підприємствах і в організаціях.

Навчальний час розподілено таким чином, щоб мати можливість тісного поєднання теоретичних знань із самостійним вивченням матеріалу, виконанням індивідуальних письмових завдань і його використання на практичних заняттях з метою формування у профспілкового активу умінь і навичок аналізу різних ситуацій, які складаються в практиці роботи профспілкового активу з членами профспілок – чоловіками і жінками. Передбачено поточний контроль знань слухачів у формі тестувань, співбесід, виконання письмових контрольних робіт і практичних завдань.

Ми розуміємо складність роботи по втіленню викладеного в практику повсякденного життя і діяльності профспілкових організацій, особливо з питань гендерної просвіти як профспілкового активу, так і широкого профспілкового загалу. Потрібна широка пропаганда, активна робота в цьому напрямі профспілкових ЗМІ, штатних працівників профспілкових органів, особливо навчально-методичних центрів, постійних комісій профкомів профспілкових організацій і профспілкового активу. Важливе значення також матиме реальне, а не деклароване втілення в практику повсякденного життя трудових колективів принципів паритетної демократії, формування дієвих структур громадянського суспільства, основу якого становлять різноманітні громадські організації, у тому числі й профспілкові.

Література

1. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон № 1045-XIV від 15.09.1999 // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст.397. Зі змінами, внесеними ВР України, станом на 01.01.2010 р. <http://zakon.nau.ua/doc/?code=%>
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон № 2866 від 8 вересня 2005 р. // Урядовий кур'єр. – 2005. – 19 жовт. – С.8.
3. Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 р.: Постанова № 1834 від 27 грудня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 1. – С.91.
4. Материали и документы V съезда ФПУ // Библиотечка профсоюзного лидера. – 2006. – № 6. – Донецк: УЦ ДОСП. – 72 с.
5. Кремльова О. Врахування гендерних аспектів у формуванні законодавства України / О. Кремльова // Право України. – 2006. – № 7. – С.96-99.
6. Самойленко Е.Н. Гендерная политика профсоюзов: учеб. пособ. для профсоюзных работников и профсоюзных активистов / Е.Н. Самойленко. – Донецк, 2005. – 24 с.
7. Програма і тематичний план проекту «Гендерна освіта в Україні»- Web-сайт проекту: [http // www.gender-ntu-kpi.kiev.ua](http://www.gender-ntu-kpi.kiev.ua)

Самойленко Е.Н. Изменение парадигмы системы подготовки и переподготовки профсоюзного актива как необходимая составляющая реализации гендерной политики профсоюзов Украины. В статье рассматриваются проблемы и недостатки существующей системы подготовки и переподготовки профсоюзного актива, формулируются основные принципы реформирования ее парадигмы как необходимой составляющей реализации гендерной политики профсоюзов Украины на современном этапе их развития и предлагаются меры по их внедрению в практику деятельности самообучающихся профсоюзных организаций. Приведена разработанная автором учебная программа курса «Гендерная политика профсоюзов».

Ключевые слова: **гендер, гендерная роль, гендерная педагогика, гендерное образование общества, гендерная политика профсоюзов, дискриминация по признакам пола, паритетная демократия, самообучающие профсоюзные организации.**

Samoylenko E. N. Change of the paradigm of the system of preparation and retraining of trade-union staff as an aspect of gender policy realization by the trade unions of Ukraine. The author considers the problems and the drawbacks of the existing system of preparation and retraining of a trade-union staff, formulates the main principles of its paradigm reforming as a necessary aspect of gender policy realization by the trade unions of Ukraine at the present stage of their development, and offers ways on gender policy introduction into practice by self-training trade-union organizations. Educational program "The Gender policy of trade unions" has been worked out.

Key words: **gender, gender education, gender role, gender pedagogics, gender formation of a society, the gender policy of trade unions, sex discrimination, the parity democracy, the self-training trade-union organizations.**

УДК 316.454.54

Турба О.О.,

*аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету*

Загальні механізми впливу соціального середовища на міжперсональну взаємодію

У статті аналізуються різні теоретико-методологічні підходи до механізму впливу на міжособистісні взаємодії з точки зору акціоналістської соціології, комунікативної взаємодії, концепції малих груп та ін. Використовуючи стандартний метод класифікації взаємодії серед різноманітних спільностей, виділяється універсальний шаблон колективних реакцій на типові проблемні ситуації, включаючи тенденції, які проявляються безпосередньо у внутрішніх і зовнішніх групових реакціях, механізми розподілу форм діяльності або функції накопичення досвіду вирішення більш складних проблем.

Ключові слова: **комунікативні обставини поточної взаємодії; смисли, співкомунікатори; мала група, механізм існування та створення; соціокорпускули, «Я-концепція» індивіда, «Ми-концепція» групи, моделювання міжособистісних стосунків.**

Вперше особливо енергійно звернув увагу на дії соціальної групи американський соціолог першої чверті ХХ ст. Чарльз Кулі. Він є прихильником, а частково й одним із співзасновників, розробників акціоналістської соціології, тому поділяв основні принципи та підходи останньої, зокрема, наполягав на фундаментальному значенні таких методологічних принципів аналізу як:

- на самостійному, у певному відношенні – пріоритетному, значенні дослідження мікропроцесів щодо макропроцесів;
- визнавав когерентність (внутрішню пов'язаність, цілісність) того, що прихильники макросоціології називають системою, тобто допускав існування особливих автономних частин суспільства, але відкидав його органічну пов'язаність;
- відкидав розуміння та відповідне дослідження індивіда й особи як протипагу діяльності незалежних від них історичних чи соціальних обставин. На відміну від фундаторів

соціології дії, зокрема М. Вебера, він акцентує увагу не на дії, вважаючи таке розуміння обмеженим і однобічним, а на взаємодії, де обидві сторони даного процесу є однаково взаємоавтономними та взаємозалежними. А особлива модифікація цього процесу визначається, на його думку, особливими комунікативними обставинами поточної взаємодії. Тому суттєве значення надавав він тому змісту, який вкладають суб'єкти, що взаємодіють, як відносно один одного, так і відносно ситуації їхньої взаємодії. А власне смисли (приписані, декларовані, виражені, трансльовані у навкілля, фіксовані-нефіксовані, зрозумілі-незрозумілі, сприйняті-несприйняті) є основним полем дослідження цього напрямку як і основне спрямування такої роботи з акцентуацією переважно на способі трансляції – ретрансляції структури смислів, а також їх сприйняття-відкидання стороною, яка сприймає ці смисли, детектором комунікативної взаємодії.

Звичайно, смисли (зміст, внутрішнє наповнення знаку, символу, зіграної чи granoї ролі) не можуть бути передані у навкілля, як і повністю ним (навкіллям) засвоєні. Частково це залежить, у нашому випадку, від якості персональних стосунків, їх здатності в одному випадку відповідним чином оформити, у другому – засвоїти передане; частково від характеру протікання і розгортання комунікативної взаємодії; частково від супутніх, тому випадкових, супроводжувальних обставин. Тому зміст комунікації виробляється, еволюціонує чи розвивається, модифікується і кількісно-якісно трансформується в процесі взаємодії. Причому до цього процесу (трансформації, видозміни форми і змісту повідомлення) однаковою мірою включені обидві сторони: як та, що передає (повідомляє), так і та, що приймає (розшифровує, інтерпретує). Зрозуміло, що соціокультурний профіль взаємодіючих суб'єктів, їх соціокласове походження, попередня соціалізація, актуальні інтереси та прагнення, матеріальний інтерес чи якась інша зацікавленість тощо, можуть суттєво впливати і трансформувати комунікативний процес, радикально змінюючи його суть впритул до прямо протилежного висхідному чи задуманому.

Для кращої ілюстрації цієї тези Ч. Кулі використовував образ взаємного дзеркального відображення, коли взаємодіючі суб'єкти стають деяким відбитком один одного. Тільки цей вираз не слід розуміти суто механічно, у вигляді прямого дзеркального відображення буквального того, а тим більше – всього, що є, і що проявляється у взаємодіючих індивідів. По-перше, у них не все є (частина його рис і якостей є уявною, тобто приписується йому опонентом). По-друге, не всі вони проявляються, тобто значна частина сутності співкомунікатора, чи співдіяча, залишається поза надісланим у простір взаємодії месіджем; нарешті, якась (інколи досить значна) частина суті справи спеціально втаємничується або спеціально знаходить неадекватне своїй власній природі відображення. Тому діяльнісно-комунікативна взаємодія навіть на рівні діади (двоїстої структури, пари) є достатньо суперечливим і внутрішньо неоднозначним процесом, це прагнення правильного чи адекватного повідомлення–сприйняття бути по-сусідству з нездатністю донести його справжній зміст до партнера чи навіть із прагненням свідомо його дезінформувати, ввести в оману, викривити справжній смисл повідомлення.

Що стосується Ч. Кулі, то він скоріше акцентував увагу не на технології повідомлення зі сприйняття, хоч і приділяв їм належну увагу, а на суто людському аспекті цієї взаємодії чи процедури, ставлячи перед собою завдання виявити, що ж саме врешті-решт виходить у кінці, внаслідок, «у сухому залишку». Він вбачає такий результат у тому, що через дзеркальну взаємодію і завдяки їй формується чи виробляється самоконцепція взаємодіючих суб'єктів, їх концепція самих себе, своєї сутності, яку тільки і можна побачити, фіксувати, виявити й якимось чином дослідити чи зрозуміти через міжперсональну взаємодію. Осмисливши, зрозумівши чи якимось іншим чином виробивши концепцію самого себе, «Я-концепцію», індивід у подальших своїх діях прагне наслідувати їй, перетворюючи «Я-концепцію» на керівництво для дії. Вона («Я-концепція») слугує у подальшому тим селективним знаряддям, за допомогою якого діючий суб'єкт або взаємодіюча особа деякі свої реакції та дії відкидає як не-технологічні, непрактичні, недоцільні, неестетичні, аморальні, асоціальні тощо, а інші залишає як виключно надійні, корисні і функціональні для подальшої взаємодії, вдосконалюючи одночасно як технологію своєї взаємодії, так і образ власного «Я» [6, р. 189].

Що ж насправді презентують собою малі групи? І чим вони принципово відрізняються від таких досить широко описаних у соціології явищ як індивід, група взагалі, велика група,

формальна група, організація, корпорація тощо? Насамперед, це всі ті соціальні структури, які знаходяться поза окремо взятим індивідом і формально організованою структурою, малі (мінімальні) за своїм розміром, на що вказує вже їх назва, емоційно насичені у своїй взаємодії утворення. Постає проте необхідність віднайти якісь об'єктивні, однозначні, достатньо надійні при їх застосуванні критерії. Насамперед, це будуть числові показники: малі групи включають у поле соціальної взаємодії не більше 25–35 індивідів, тобто їх повинно бути стільки, скільки може бути задля того, аби забезпечити можливий особистий контакт кожного з кожним. Зрозуміло, що чим більше число членів такої групи, чим ближче воно наближається до вказаних раніше 25 – 35 взаємодіючих індивідів, тим більше взаємні контакти слабшають, постійні зв'язки трансформуються на епізодичні, інтенсивна взаємна потреба в спілкуванні глушиться, пригальмовується, поступово тяжіючи до нуля; на місці єдиної, автономної, внутрішньо міцно пов'язаної всебічними зв'язками соціальної одиниці постає крихка і мало структурована соціальна маса, соціальне виживання якої саме у ролі цієї соціальної одиниці зворотно пропорційне її масі. Це означає, що чим більшою стає її самоідентичність, тим більш розмаїтою стає її самоідентичність, слабкішою – внутрішня консолідованість, байдужішим – відношення персональних суб'єктів один до одного. Суттєво трансформується також природа внутрішнього зв'язку, те, що втримує індивідів один біля одного, один для одного, один виключно для іншого. Якщо в тісній малій (чим меншій, тим це проявляється більше) їх поєднуючим зв'язком є взаємна симпатія – позитивно спрямоване один на одного почуттєве тяжіння, емотивний, не завжди раціональний або навіть ірраціональний зв'язок, то тепер, із збільшенням числа і маси групи, почуттєве все більше трансформується на раціональне, а більш чи менш усвідомлюваний емоційний взаємний потяг (як таке ж емоційно насичене взаємне відштовхування) трансформується на раціональний взаємний вибір, у підґрунті якого лежить взаємний інтерес.

Відсутність взаємного інтересу стверджує взаємну байдужість, взаємне посягання на інтерес один одного, породжує несприйняття, агресію, взаємну ненависть. Отже, чим менше група, тим більше демонструє вона рис і якостей саме малої групи: взаємну симпатію (антипатію), взаємний зв'язок або його відсутність, взаємну неможливість існувати без своїх партнерів або ж таку емоційно-насичену неможливість існування разом. Мала група здебільшого є добровільна асоціація, це її природна і найбільш поширена форма існування. Існують проте такі соціогрупові структури чи скоріше соціокорпускули, коли за формальною ознакою вони нагадують малу групу, за змістовною – щось їй прямо протилежне. У цьому випадку йдеться про формально і штучно створені малі групи, формування яких здебільшого пов'язане в основному з виробничою чи іншою необхідністю. Це так звані соціальні корпускули типу сім'ї, шлюбної (любовної) пари, мікроскопічних малих виконавських бригад або команд, груп спеціального призначення. Тут внутрішній зв'язок, консолідація, взаємна повага, підтримка і кооперація впливають не з внутрішньої природи взаємодіючих індивідів, а з деякої зовнішньої необхідності, тому потребує додаткового аналізу. До речі, малі групи є найбагаточисленнішими соціогруповими структурами у суспільстві. За підрахунками американських соціологів, якщо виходити з того, що на Землі близько 3,2 млрд. людей і що кожна людина є членом мінімум 5–6 малих груп, їх загальне число складається з 4–5 млрд. угруповань [1, с. 82]. Ці підрахунки проводились десь близько 30 – 40 років тому, сьогодні їх, як мінімум, треба помножити на 2, тому вийде 10 – 12 млрд. соціальних малих мікроодиниць. Обертаючи наш аналіз в минуле або протягуючи в майбутнє, ми взагалі отримуємо неймовірні цифри.

Серед соціологів наразі немає одностайності як щодо концепції малих груп, так і щодо необхідності або можливості їх вивчати. На користь необхідності та перспективи такої роботи можна привести щонайменше кілька аргументів: прагматико-практичний, суть якого зводиться до того, що внутрішнє життя в цих групах суттєво впливає на функціонування інших, у тому числі досить глобальних соціальних структур, а тому концептуально грамотна теорія цих соціальних утворень дає в руки і дослідників, і практичних діячів надійний інструмент для нагляду, контролю й управління рухом цих мікроструктур. Особливо важливо при цьому знати закони взаємодії мікроструктур-лідерів, життя яких здебільшого втаємничене, однак прийняті ними рішення і наслідки їх практичних дій відображаються на функціонуванні соціального порядку.

Але значення мають не лише угруповання-лідери. Деякі соціально важливі рішення шлюбних партнерів (наприклад, стосовно народження-ненародження дітей) відображаються на демографічній ситуації у суспільстві. Суттєве за своїми соціальними наслідками може бути рішення ради директорів великих промислових компаній, штабів збройних сил і військових об'єднань спеціального призначення, партійних лідерів та їх найближчого оточення, диктаторів різного роду, керівних органів терористичних структур тощо.

Окрім того, кожен з нас проживає в одній або кількох групах найближчого оточення, тому є потреба зрозуміти їх структуру, механізм існування, джерела напруги і способи пом'якшення чи розв'язання конфліктів, зрозуміти причини і спрямування руху внутрішньогрупової динаміки. Врешті-решт наше щастя як і нещастя, якщо брати їх з емоційного боку, як стан і переживання буття, визначається нашим місцем у житті та діяльності тих малих груп, до яких включено наше особисте існування.

Має значення і власне соціологічна сторона проблеми. Пізнання структурно-функціональної динаміки малих груп передбачає розробку грамотної практики спостереження, діагностування й управління (керівництва) діяльністю і розвитком таких групових утворень. Головне теоретичне і практичне завдання і складність тут полягає у тому, що в основному – це транзитні, перехідні структури, постійний рух і динаміка яких важко констатується і фіксується у просторі і часі. Ще важче прогнозуються їх навіть найближчі видозміни і метаморфози. Отже, вірогідніше за все найпродуктивнішою концепцією чи теорією малих груп буде концепція чи теорія їх перехідних станів.

Врешті-решт є і більш амбіційна, хоч і дещо внутрішньо суперечлива, задача або перспектива. В мініатюрному вигляді тут представлені такі риси глобальної соціальної системи як структурно-функційна взаємодія і розподіл, структурно-функційне переміщення і заміщення, розподіл форм активності та спеціалізації діяльності, розподіл праці, організація та самоорганізація, консолідація й самоідентифікація, розподіл, ствердження і підтвердження статусно-рольового розподілу та форм їхньої взаємодії; у тому числі тут відбувається (образно-символічним чином) у різних формах взаємний обмін, формується ієрархія престижу і боротьба за його (престижу) розподіл; як також за розподіл форм і сфер впливу і контролю, у тому числі з допомогою ідеологізованих, утопізованих чи якимось іншим чином навантажених дискурсів та інших комунікативних структур, які в цьому середовищі мають особливе поширення.

Певним чином більш продуктивно чи більш деструктивно функціонують тут також міфи, релігійні традиції, як соціальні традиції взагалі, досвід і мудрість практичного досвіду і здорового глузду. Шляхом дбайливого послідовного поведіння, взаємної інтеграції малих груп у великі утворення відбувається побудова соціальної системи «знизу». Завдання полягає лише у тому, щоб знайти адекватну технологію такої побудови, що й є найважчою задачею цієї комплексної проблеми. Власне, це проблема трансформації одиничного й особливого на визначене, сукупності елементів – на систему, хаосу чи обмеженої впорядкованості – у загальний порядок, філософського «ніщо» в соціологічне «дещо». Поскілки суспільство у цьому випадку (соціальний порядок) взагалі існує у межах від повної анархії й абсолютного безладу до тоталітарної супервпорядкованості, якість малих груп тут відіграє неабияку роль. Адже соціальні імпульси йдуть одночасно як від макро- до мікроструктур, так і навпаки. Теоретична проблема тут полягає у тому, щоб віднайти динаміку таких перетворень, за суттю, – навчитись використовувати ці знання у практичній діяльності.

Варто пам'ятати чи то усвідомлювати, що дослідження малих груп є певним розвитком сформованої у ХХ ст. тенденції: замість дослідження глобальних світових процесів і структурних зрушень вивчати структурну анатомію актуально існуючого суспільства та вклад цих структур (елементів) у функціонування суспільства. За такого підходу аналіз груп найближчого оточення індивіда став незворотнім, хоч довгий час соціологія ще продовжувала шукати істину в широкому і достатньо абстрактному діапазоні протиставлення абстрактного індивіда не менш абстрактній соціальній системі. Твердження К. Маркса, що сутність людини не є абстракцією, властивою окремо взятому індивіду (в такому ж абстрактно взятому суспільстві), а є конкретно тотальністю всіх локально існуючих людських відносин, поступово стає загальним місцем, знаходячи своє втілення в різних концепціях зв'язку людини і суспільства, в тому числі, і передусім, через групи

найближчого оточення. Які (групи найближчого оточення), з одного боку включають у свій простір всі опосередковуючі форми активності індивіда, з іншого, саме через ці малі групи пов'язують окремо взятую людину і глобальне суспільство. Соціологія пройшла довгий шлях, відшуковуючи дійсні зв'язки людини та її оточення: Ф. Ле Пле, досліджуючи життя робітничої сім'ї; Е. Дюркгейм, акцентуючи на особливому значенні первинних групових зв'язків; Г. Зіммель – вивчаючи у людських стосунках момент взаємності; нарешті, Ч. Кулі, який вказав на значення малої групи саме як безпосередньої ланки чи містка, по якому між людиною й її суспільним оточенням безперервно циркулює, переробляючись і трансформуючись, необхідна і корисна інформація. Частково задля того, аби власне витворити з природної істоти людську особистість; частково задля того, аби перманентно підтримувати її у цьому стані. Американські соціологи того часу У. Томас і Ф. Знанецький поставили це на експериментальну, емпіричну основу, довівши і показавши, що з розпадом опосередковуючих життєдіяльність окремої особистості соціальних зв'язків руйнується також цілісність людської особи, а на її руїнах починає функціонувати внутрішньо розщеплений, дезінтегрований, нездатний до підтримки соціального порядку абстрактний індивід, за суттю – людський організм, а не особа.

Поступово у результаті цих досліджень вимальовується загальна картина процесу. Соціологи все більше переконуються, що дослідження окремої особи поза обставинами її життя і діяльності таке саме безглузде заняття, як і аналіз об'єктивної ситуації без людей. Е. Мейо доводить, як взаємні контакти, нагляд і контроль формують стимули до праці, німецький дослідник Мьодс виявив, що група велосипедистів рухається швидше, ніж кожен із них окремо, О. Діх вказує, як присутність інших сприяє усвідомленню колективної мети, М. Шериф у своїх експериментах виявив, що люди скоріше схильні довіряти сприйняттю й оцінці інших людей, ніж своєму власному досвіду та ін. Нарешті, в Бостонському університеті соціолог-експериментатор випадково виявив терапевтичний ефект від перебування людини у суспільному оточенні (хворі на туберкульоз пацієнти виліковувались скоріше у позитивно і лояльно налаштованому людському оточенні) [2, с. 84]. Десь у цей самий період фундатор емпіричної соціології П. Лазарсфельд установив, що пропагандистський вплив на електорат опосередковується безпосереднім оточенням індивіда, посилюючи або гасячи маніпулятивні імпульси «глобального» суспільства [3, с. 124–137]. Таку саму залежність помітили американські дослідники, аналізуючи поведінку солдат на передовій під час Другої світової війни: їх боєздатність суттєво залежала від якості первинних зв'язків, які пов'язували їх зі своїм найближчим оточенням.

Особливе значення у дослідженні малих груп належить американському психологу Дж. Морено [5]. Завдяки його працям виникла можливість дослідження життя малих груп шляхом достатньо простої і надійної процедури – методом соціометричного опитування. Воно базується на пропозиції респондентам обрати одного або кількох партнерів для певного виду діяльності чи спілкування. Вибір інтерпретується як ознака симпатії, довіри, поваги чи не зовсім усвідомлюваного потягу однієї людини до іншої. Не вибір може бути ознакою негативного відношення, якщо він задекларований, або бути ознакою байдужості. У результаті такого роду опитування (опитувана група не повинна перевищувати 9–11 осіб) дослідник отримує інформацію, необхідну і достатню, аби виявити такі характеристики групи: рівень її консолідованості (обчислюється кількістю позитивних виборів до загального числа виборів); конфліктності (відношення негативних виборів до загального числа); рівень концентрації взаємних виборів на окремих сегментах соціального простору групи, в результаті чого створюються ще менші мікроутворення, соціокорпускули або «сузір'я»; за цією самою методикою можна визначити групу-лідера (найбільше число позитивних виборів), «відторгнутих», «витіснених» чи ізольованих (найменше, мінімальне число виборів або повна відсутність вибору; це – ізгої, витіснені, вигнанці певного суспільного середовища, між ними і цим середовищем існує взаємне несприйняття, агресія, ворожість). Таким самим шляхом встановлюється основний масив групи, її базовий склад.

Особливий напрям досліджень був запропонований німецьким дослідником К. Левінім. Емігрувавши у 30-ті роки з Німеччини до США у зв'язку з нацистськими репресіями, він розробив власний спосіб експериментального дослідження поведінки індивіда у найближчому колі. Левін виходить із того, що людська поведінка закономірна. Безпосередньо ці закони (людської поведінки) діють у соціально-психологічних полях взаємодії, підпорядковуючись дії соціально-

психологічних сил. Все інше залежить від їх (сил) локалізації, вимірювання і констатації. Відповідно до величини, напрямку і характеру дії цих сил, формуються деякі мікросоціальні спільноти. Відрізняльними ознаками тут можуть слугувати типи лідерів, відносини між ними й іншими членами групи, зв'язок цих показників з ефективністю діяльності групи, її здатністю зберегти свою ідентичність під тиском зовнішніх руйнівних сил або вмінням долати якісь внутрішні та зовнішні перепони їх колективної діяльності. Реально ці роботи вилились у дослідження процесів інтеграції та дезінтеграції, суперництва і співробітництва, замирення і конфліктності, миролюбності і суперництва, задоволеності чи незадоволеності своїм перебуванням у групі.

Особливо цікавими були дослідження проблеми конформізму, тобто міри впливу групового оточення на самостійність сприйняття, оцінки і поведінки членів малих груп. Експерименти подібного роду були досить простими, винахідливими і продуктивними. Експериментатор домовлявся з більшістю членів деякої групи, що вони даватимуть хибну оцінку деяким явищам або процесам, наприклад, не зовсім паралельні лінії називати паралельними. Якесь частина групи нічого не знала про ці таємничі домовленості. Завдання експерименту полягало в тому, аби виявити, наскільки піддослідні (ті, що не знають про попередні домовленості) піддавались загальній думці чи більше довіряли своїм власним відчуттям. Тих, хто піддавався, можна вважати конформістами, хто залишався при своїй думці, слід вважати не-конформістами (можна також сказати самостійні-несамостійні, вольові-безвольні, авторитарні-конформісти та ін.).

Наявність у відносинах у рамках найближчого соціального кола психологічних і соціологічних (соціоструктурних) чинників поведінки визначає внутрішню суперечливу концепцію відносин у цьому соціальному просторі: інколи в ній домінують явно психологічні фактори, які лише беруться до уваги, а власне соціологічні (соціоструктурні) чинники зневажаються, не беруться до уваги; інколи – навпаки, до уваги беруться іше знеособлені соціоструктурні чинники. Не кращі справи будуть і у тому випадку, коли деяка концепція прагне об'єднати ці два паралельних ряди суміжних чинників: або їх поєднання утримує в собі дещо замасковане надання пріоритету тому чи іншому ряду чинників; або їх поєднання носить суто механічний характер; або це поєднання має відверто дуалістичну форму.

Як би там не було, але в другій половині ХХ ст. і до наших днів у дослідженні міжперсональної взаємодії у мікросередовищі превалує соціологічний підхід. Це означає, що замість соціальної психології на передній план виходить такий напрям соціології як «теорія малих груп». Початок і поштовх такому руху задали відомий фундатор структурного функціоналізму Т. Парсонс і менш відомий, але не менш авторитетний Р.Ф. Бейлз. У спільній праці «У напрямі до загальної теорії дії» вони не лише намітили загальну методологію дослідження діяльності індивіда у найближчому соціальному колі, а й запропонували методику емпіричного дослідження [7, р. 3-35]. Автори виходять із того, що хоч структура такого процесу становить собою крихітну соціальну систему, але індивіди і спільноти тут також стоять перед проблемою, притаманною будь-якій іншій соціальній системі: як адаптуватись до навколишньої реальності, і не взагалі, а саме до цієї соціальної ситуації? Як досягти групових цілей, зберігши при цьому згуртованість групи і задовільнивши базові потреби кожного з учасників даної взаємодії? Адже будь-яка група, якщо вона життєздатна, покликана розв'язувати саме такі завдання як: адаптація до ситуації, досягнення колективних цілей, збереження ідентичності та солідарності, задоволення потреб.

Автори виходять при цьому з передумови, що кожен дію можна оцінити і класифікувати залежно від того, на розв'язання якої саме задачі вона розрахована. Виявляється, що незалежно від інших своїх якостей (походження, соціо-культурного профілю учасників; характеру ідентичності, ціннісних орієнтацій, групової культури, соціального досвіду, правил, контролю, спрямованості і способу застосування санкції тощо) кожна соціальна спільнота кожен свою дію розглядає й оцінює саме в такому контексті. Відповідно, всі групи можна класифікувати за їх орієнтацією на ці проблеми: ті, що досягають цілей, зберігаючи власну ідентичність (неповторність); ті, які залишаються солідарними, задовольняючи базові чи надбудовні потреби своїх членів. Відповідно, при досягненні таких цілей (розв'язанні поставлених завдань) їх можна назвати: ціледосягнені, стабільно ідентифіковані, солідарні (позитивні, інтегровані), групи з задоволеними потребами. Застосовуючи стандартний метод класифікації взаємодії до різних спільнот, можна віднайти

універсальний шаблон колективних реакцій на типові проблемні ситуації, включаючи тенденції, які виявляються у безпосередніх внутрішньо- і зовнішньогрупових реакціях, механізмах розподілу форм діяльності чи функцій, накопиченні досвіду розв'язання все складніших проблем.

Позитивним моментом концепції Парсонса-Бейлза було те, що тут акцент робиться не стільки на тому, як група впливає на своїх членів (традиційний до цього підхід), скільки на тому, як, впливаючи один на одного, індивіди формують своє соціальне середовище (тут, до речі, Парсонс, можливо, під впливом Бейлза, відходить від самого себе, переходячи на активістські позиції, хоч до цього і навіть після цього він був і залишається активним прихильником адаптивістського підходу). В результаті такого підходу домінантними проблемами дослідної уваги стали такі змінні як величина групи (в результаті чого малі групи потрапили в поле зору), активні особисті позиції та дії членів групи, взаємне притяжіння-відштовхування взаємодіючих суб'єктів, примирення-конфлікт, протиборство-згода тощо. Це, у свою чергу, привело до розширення методології і методів аналізу та включення до процесу дослідження таких проблем як контент-аналіз міжособистісних комунікацій, демонстративні та скриті чинники ціннісних і поведінкових орієнтацій та ін. Все це виводило в інші сфери дослідження, такі, зокрема, як моделювання міжособистісних стосунків при прийнятті і реалізації рішень у доконфліктних, конфліктних і постконфліктних ситуаціях.

На особливу увагу заслуговує вихід цього напрямку на дослідження «груп самоаналізу». Мається на увазі аналіз міжперсональної взаємодії у процесі дискусій і прийнятті рішення групою стосовно своїх подальших дій у зв'язку з необхідністю розв'язати деяку колективну проблему або проблемну ситуацію. Мета тут полягає у тому, аби дослідити міжперсональну динаміку групи в процесі обговорення і прийняття нею колективного рішення. Важливо, що в цьому випадку самі учасники міжперсональної взаємодії формують проблему, вишукують шляхи її розв'язання, відшукують передумови погодження своїх позицій і пошуку колективного консенсусу через критичний аналіз тих процесів, які відбуваються в групі (деяку модифікацію такого підходу знаходимо у нашого вітчизняного дослідника А.Г. Ішмуратова [4, с. 14-21].

Осмислення діяльності цих груп виникло на основі концепції «групової терапії» Бурроу. Основні вузлові твердження цієї концепції полягають у наступному: емоційні порушення соціогрупової психодинаміки, як і порушення у психоемоційних стосунках окремих учасників міжперсональної групової взаємодії, є наслідком відхилень у мережі міжособистісних відношень. Відповідно, їх лікування має також протікати у взаємодії індивіда з іншими членами групи, а не у структурі відносин «лікар-пацієнт». Відповідно до цього стверджується, що викривлене уявлення особи стосовно самої себе є наслідком її викривлених відносин з іншими членами групи у контексті уявлень Ч. Кулі про існування, формування і втілення у практичних формах поведінки «дзеркального Я». Іншими словами, викривлена «Я-концепція» індивіда є наслідком викривленої «Ми-концепції» групи. Зважаючи на ту обставину, що міжперсональна взаємодія у малій групі проявляється переважно як спілкування, виходить, що деформація особистості тут відбувається як деформація спілкування, нормалізація якого розглядається як адекватна база наступних психотерапевтичних процедур.

У зв'язку з цими труднощами психотерапевти спробували формувати групи особливого типу, які здатні не стільки налагодити міжперсональне спілкування, скільки здійснити груповий критичний самоаналіз; тобто пацієнти стають стурбованими здійсненням не самовиразу, а адекватного критичного самоаналізу. Зокрема, в Гарвардському університеті були утворені групи зі студентів-медиків і студентів-психологів задля спільного обговорення і розв'язання колективних проблем та одночасного критичного аналізу власного шляху розуміння колективного пошуку взаєморозуміння і згоди. Досить швидко було помічено, що в результаті такої колективної роботи створюються групи нового типу, якісно відмінні не лише від інших груп даного соціального середовища, а й тих груп, до яких задіяні індивіди належали до цього, і з якими вони тепер мають мало спільного. Новостворені групи демонстрували могутній колективний потенціал до оновлення і вдумливої роботи над самим собою і своїми відносинами [2, с.89]. Проблема, проте, полягала в тому, що це були не рядові, а елітні групи. Тому залишається сумнів стосовно того, наскільки цей досвід будуть здатні повторити ординарні групи з ординарними індивідами.

Таким чином, соціологічні дослідження малих груп із прямими і безпосередніми персональними контактами мають поки що коротку історію і скромні набутки. Проте деякі зрушення на цьому шляху очевидні. Перш за все, відбулася суттєва переоцінка самої ситуації взаємодії у структурі індивід-група-суспільство. Замість погляду на людину як істоту, яка знаходиться поза групою і, у кращому випадку, лише прагне зрозуміти її (групи) природу, постає індивід, який залучений до групи, активно співпрацює з нею, формується групою, у той самий час активно формуючи саму групу як середовище свого власного проживання, діяльності і самоствердження. Подальші дослідження засвідчили, що у самій структурі особи відбивається у видозміненому вигляді структура групи і навпаки. Відбулася в зв'язку з цим переакцентуація дослідження з аналізу впливу групи на поведінку індивіда не лише на зворотній вплив індивіда на діяльність групи, а й на дослідження самої цієї взаємодії, тобто тепер аналізуються не наслідки того чи іншого впливу, а сам цей вплив, його структурні елементи і дієві механізми. Накопичення знань про міжперсональну взаємодію у контактних групах створило можливість і актуальність переходу до експериментальних досліджень, як із метою отримання інформації, так і задля перевірки висунутих гіпотез. Тепер у поле дослідження потрапляють не лише стихійні, тобто природним чином сформовані групи, а й штучні утворення з метою виявити закономірності їх внутрішньогрупової динаміки за екстремальних, позаприродних обставин. Був винайдений і опрацьований метод групового самоаналізу, завдяки чому з'явилась можливість отримати як нову інформацію, так і нові способи її обробки. Нарешті, стосовно малих груп було більш-менш вдало застосовано загальну теорію систем, у результаті чого з'явилась можливість більш продуктивного опису складових елементів малої групи і способу їх поєднання поміж собою в інтегроване ціле.

Звичайно, історія дослідження малих груп ще надто коротка, аби оцінити його (дослідження) стан всебічно і належним чином. Але вже настав час поставити питання про пошук принципово нових технологій аналізу, в яких мала група постала би в іншому світлі. Тут саме і напрошується можливість або перспектива перейти від панівного до цього «природного» або «онтологічного» підходу до дослідження малої групи, до її соціо-драматургійного аналізу. Принципова відмінність тут полягає в наступному. Індивідів, які взаємодіють у малій групі, немає сенсу розглядати як природних істот, тобто таких, діяльність яких є лише відповіддю на онтологічне (як вона є або як вона сприймається в результаті природної установки взаємодіючих індивідів) сприйняття ситуації. Натомість, їх діяльність варто розглядати як таку, що занурена у символічний світ, де речі, люди та дії мають не стільки онтологічний, скільки символічний сенс. Це означає, що соціальний світ як у сприйнятті простих людей, так і у сприйнятті професійних науковців виступає як символічно організована реальність, де взаємодіють не стільки самі речі, скільки їх символічні замітники. Відповідно до цього, значення має не світ речей, а світ символів, тобто впорядкована сукупність символічних презентацій і репрезентцій. Соціальний світ, у тому числі й внутрішня дійсність малої групи, постає при такому підході таким, яким ми його сприймаємо. Наші соціальні дії, отже, постають при такому підході залежно від того, яким смислом (індивідуальним чи колективним) ми його наділяємо. Саме так ця ситуація виражена у відомій аксіомі Томаса – Знанецького: ми діємо у будь-якій ситуації так, як ми її визначаємо, тобто, додамо від себе, відповідно до того, які смисли і значення ми їй приписуємо, в тому числі кожному з конкретних партнерів будь-якої міжперсональної взаємодії.

Література

1. Американская социологическая мысль. [Тексты]. – М.: МГУ, 1994. – 496 с.
2. Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – 392 с.
3. Гавриленко І. М. Соціологія організації: навч. посіб. / І.М. Гавриленко. – К.: АПСВ ФПУ, 2005. – 303 с.
4. Ішмуратов А. Конфлікт і згода. / А. Ішмуратов. – К.: Основи, 1990. – 298 с.
5. Морено Дж. Социометрия. / Дж. Морено / Пер. с англ. – М.: ИЛ, 1965. – 537 с.
6. Cooley C.H. Human Nature and Social Order. / C.H. Cooley. – N.Y.: Charles Scribner's Son's, 1992. – 217 p.
7. Parsons T. Bales R. Famille, Socialisation and Interaction Process. / T. Parsons. – N.Y.: Free Press, 1955. – 245 p.

Турба О.О. Общие механизмы влияния социальной среды на межперсональное взаимодействие. В статье анализируются различные теоретико-методологические подходы к механизму влияния на межличностные взаимодействия с точки зрения акционалистской социологии,

---

коммуникативного взаимодействия, концепции малых групп и т.п. Используя стандартный метод классификации взаимодействия среди самых различных общностей, выделяется универсальный шаблон коллективных реакций на типовые проблемные ситуации, включая тенденции, которые проявляются непосредственно во внутренних и внешних групповых реакциях, механизмы разделения форм деятельности или функции накопления опыта решения более сложных проблем.

Ключевые слова: коммуникативные обстоятельства текущего взаимодействия, смыслы, коммуникаторы, малая группа, механизм существования и создания, социокорпусаками, Я-концепция индивида, «мы-концепция» группы, моделирование межличностных отношений.

Turba O.O. General mechanism of social sphere influence on interpersonal interaction. Different theoretical-methodological approaches to the mechanism of influence on interpersonal interaction from the point of view of sociology of action, communicative co-operation, conception of small groups etc. are analysed in the article. Using the standard method of classification of co-operation among different communities, the universal scheme of collective reactions on problem situations is given, including tendencies which are shown up directly in the internal and external groups reactions. Mechanisms of division of activity forms or functions, accumulation of experience of making decisions on complicated problems are revealed.

Key words: communicative circumstances of interaction, sense, communicators, small group, mechanism of existence and creation, "I-conception" groups, "We-conception" groups; modeling of interpersonal interaction.

УДК 141.7/.8

Щербина В.В.,

*канд. соціол. наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету*

Модерністська критика постмодернізму

У статті розглядається дискусія, що існує у межах постмодерністського підходу, та соціальні причини відповідних розбіжностей. Проводиться порівняльний аналіз з сьогоденням, на підставі чого робиться висновок про адекватність постмодерністської теорії перехідним етапам системних суспільних трансформацій. Особливий наголос ставиться на історизмі дискусій та стійкості їх основних смислових конструкцій.

Ключові слова: модернізм, Просвітництво, соціальна нерівність, раціональність, Руссо, Гоббс.

Розуміння сутності та причин соціальних змін на будь-якому етапі розвитку суспільства вимагає певного критичного аналізу теоретичних передумов та зовнішніх умов його існування. Як справедливо наголошує В. Парето, при спробі класифікувати теорії, ми наштовхуємося на те, що теорія складається з двох частин: матеріалу, тобто описової, аксіоматичної частини з включенням конкретних та абстрактних, реальних і уявних сутностей та зв'язків, тобто наявності логічних й псевдологічних міркувань та апеляцій до відчуття, присутності етичних, релігійних та інших елементів [1, с. 15].

У такому разі розвиток суспільства знаходиться під впливом аксіоматичної та почуттєвої складової суспільних трансформацій. Однак, для підняття певної соціальної теорії до рангу аксіоматичної моделі, необхідно, щоб вона мала достатньо обґрунтований характер. Однак, не буває так, що у певний історичний період абсолютно домінувала лише якась одна теорія, міф чи ідеологія. Поряд з ними завжди існують інші, проте байдужі до цієї, або інші, проте не лише відмінні, а й такі, які свідомо позиціонують себе, відверто підкреслюючи свою інакшість, або й прямо протилежні течії. Таким прямо протилежним до абсолютного раціоналізму Просвітництва були його критики з числа антираціоналістів, до яких суто апіорно можна віднести сенсуалістів (їх можна було б ближче до нашої лексики назвати «почуттєвістами», тобто мислителями, які виходять із даних наших почуттів, відверто й повністю їм довіряють, цілком покладаються або використовують почуттєвий досвід у ролі істини). Сюди ж можна було б віднести інтуїтивістів (висхідний і допоміжний принцип мислення – інтуїція) та символістів (акцентують на символі частково як на висхідному принципі мислення, а частіше як на способі уречевлення, збереження і передачі знання); містиків (виходять з містичної, таємничої, езотеричної природи як самого мислення, так і його продуктів). Сюди ж можна віднести логічних позитивістів, об'єктивних і суб'єктивних ідеалістів, дуалістів, але це вже залежно від філософського, ідейно-методологічного обґрунтування природи знання, технології його отримання чи передачі або обґрунтування меж та можливості пізнання. За цим, останнім, критерієм розрізняють гностиків (визнають адекватність пізнання і пізнаваного) та агностиків (повністю чи частково заперечують адекватність або доступні межі пізнання).

Розмаїття теоретичних підходів у межах певного історичного етапу не дозволяє повною мірою виокремити панівну модель, яка може отримати статус аксіоматичності. У такому разі існує необхідність у проведенні теоретичного аналізу їх спільного, взаємообумовлюючого розвитку, з метою виокремлення процесу історичного викристалізування та остаточного формування теоретичних основ теорій соціального функціонування й розвитку.

У межах цього дослідження ми прагнемо визначити соціально-історичний процес розвитку

теоретичних поглядів як дискусію певних представників наукової течії. У ході аналізу нами було обрано епоху просвітництва.

Одним із перших, найбільш відомих критиків нестримного раціоналізму просвітян був їх сучасник і для багатьох з них співвітчизник (просвітництво як певна філософсько-ментальна течія і когорта соціальних мислителів найбільшого розмаху досягло саме у Франції і сьогодні розуміється переважною більшістю дослідників саме як французьке соціокультурне явище) Жан-Жак Руссо.

Хоч Жан-Жак Руссо досить часто зараховуються до прибічників раціоналістського крила Просвітництва, зокрема, Г. Гоббса, а також Д. Дідро, якого він часто відвідував і мав спілкування під час перебування останнього у в'язниці (1749 р.), коректніше буде назвати цього філософа «внутрішнім» критиком основної і визначальної ідеї цього культурно-ідеологічного руху – раціоналізму, залишаючись при цьому не лише палким прихильником, а й одним із найпродуктивніших розробників концепції соціального договору. Погоджуючись з тим, що такого роду контракт неможливий без відповідного розвитку суспільної (у значенні – колективної) здатності мислення, Ж.-Ж. Руссо вказував на те, що прогрес розуму не лише не супроводжується відповідним прогресом морально-гуманістичних початків людського співжиття, а скоріше – навпаки, втрачає і ті паростки, які розвинулись до цього. Здатність до морально-етичної рефлексії і поведінки Ж.-Ж. Руссо вважав скоріше вродженою чи навіть інстинктивною реакцією «природного індивіда», яка втрачається з розвитком раціонально-технічних форм мислення і дії. Думка, як і прогрес науки, техніки і навіть мистецтв викликає занепад узвичаєних морально-етичних норм співжиття, що неодноразово декларували ще античні мислителі, зокрема, – Гесіод, є для Ж.-Ж. Руссо самоочевидною істиною і основним фактором, який призводить до появи і ствердження соціальної нерівності. Таке припущення, проте, повертає концепцію його вчителя Гоббса у протилежний бік. Тепер вже причиною і підставою добровільної передачі своїх прав з боку народу політичному суверену і ускладнення у зв'язку з цим соціального контракту, створення на його основі соціального порядку виглядає зовсім інакше, аніж у Гоббса. Причиною здачі народом своїх суверенних прав на користь правителів виявляється не страх війни всіх проти всіх і можливість повного взаємного знищення у перспективі, а соціальна нерівність і необхідність її державницько-правової легітимізації (тут він суттєво опередує Ф. Енгельса, який повторив цю ідею приблизно на 100 років пізніше у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави»). Важливіше інше: на відміну від Гоббса, Руссо мислить як соціолог, тобто шукає не ментально-психологічні, а структурно-соціологічні фактори формування соціального порядку – соціальну нерівність, або більш широку соціальну стратифікацію.

Відрізняється суттєво від Гоббса Руссо і у своїх, так би мовити, практичних рекомендаціях і відповідних соціальних оцінках. Державницько-правова легітимізація і легалізація насильницьких підвалин утворення соціального порядку приводить у нього до зовсім інших його оцінок і відповідних колективних дій. У Гоббса утворення соціального порядку виглядає актом спасіння, порятунку суспільства від тотального взаємознищення; у Руссо – закріпленням на користь привілейованої частини суспільства вже створеної чи сформованої соціальної нерівності. У Гоббса історична еволюція та історичний прогрес можливий лише на шляху подальшого всебічного зміцнення соціального порядку як універсального гаранта і колективного блага, у Руссо він (соціальний порядок) утримує сумнівну моральну легітимізацію. У Гоббса тільки деякі і лише в абстрактно можливій перспективі народ може відмінити соціальний договір, якщо будуть порушені його умови. При цьому, яким чином відбувається ця відміна, чітко не прописано. У Руссо соціальний контракт, як правовий легітимізатор морально-сумнівного колективного акта, оголошується несправедливим і аморальним, а тому не зовсім законним вже з моменту його укладення. Заклик до колективного соціального суб'єкта влади у Гоббса носить, образно кажучи, прохальний характер: владу як контрагента договору лише закликають його виконувати. І тільки десь там, у далекій перспективі, допускаються деякі декларативні загрози. У Руссо це простежується завжди, постійно і у ролі органічного й певною мірою домінуючого структурного елемента колективного договору. Отже, у Гоббса соціальний контракт є передумовою гаранту соціального миру, яким би не справедливим він не був; у Руссо лише тимчасовим і досить крихким гарантом соціальної нерівності, якою «справедливою» чи «несправедливою» вона б не

була. У Гоббса у кожному рядку його тексту утримується заклик до соціальної покірності і слухняності, в Руссо – щонайменше у перспективі, – до бунту і протесту.

У принципі можна погодитись з Гоббсом у тому, що держава, її влада, – примусові механізми підпорядкування і впорядкування є одним із найдієвіших механізмів і контрагентів перманентної загрози порядку і дезорганізації, які потенційно утримуються в соціальній нерівності як такі.

Проте проблема не лише у тому, щоб вказати на загрози. Покликання соціології полягає також і у розкритті потенційно можливих шляхів і механізми подолання потенційно можливих загроз. На нашу думку, ні у Гоббса, ні у Руссо повною мірою такі шляхи не проглядаються. Акцентується лише на тому аспекті людської ментальності, який більшою мірою гарантує збереження соціального миру при постійній загрозі його зруйнування, яка випливає з самого фактора соціальної нерівності. І тут мислителі пропонують принципово різні, проте в рамках об'єднуючої їх спільності, шляхи розв'язання цієї суперечності: Гоббс – розум, Руссо – почуття. Кожен з них по-своєму, на нашу думку, правий: справді, обґрунтувати правомірність навіть несправедливого соціального порядку з абстрактно-логічної точки зору і шляхом суто розумових операцій, а досить часто – і спекуляцій, значно простіше, аніж погодитись з ним морально-психологічно на основі етичних чи естетичних почуттів. Слід при цьому визнати, що в основі сьгодні існуючих соціальних порядків поки що скоріше лежить технічна раціональність загального і універсального, а не морально-естетична досконалість одиничного і унікального. Саме на цей, другий, бік справи роблять наголос, як ми побачимо далі, сучасні постмодерністи.

Щоправда, при певній привабливості революційного радикалізму Руссо щодо шляхів можливого подолання соціальної нерівності, він все ж залишається більшим консерватором, аніж Гоббс, оскільки переносить можливість розв'язання соціальних суперечностей не у майбутнє, а у минуле людської історії. Адже, якщо єдиною формою соціальної рівності може бути природна рівність індивідів, можливість розв'язання цієї історичної задачі виявляється втраченою для людства з моменту переходу його із дикості (при всій відносності змісту цього терміна) до цивілізації. Будь-які проекти соціальної перебудови з даного моменту і у контексті цієї проблеми (соціальної рівності) стають утопічними і безглуздими, а людський розум стає тим поводителем, який приводить людство у хащі все більш жорстоких конфліктів і все більш цинічного аморалізму. Особливо рельєфно проявляється ця позиція Руссо у праці «Еміль, або про виховання», де єдиний вихід передбачається в натуралізації суспільства, повернення історії до свого висхідного стану. В інших дослідженнях, таких як «Исповедь», «Мечтания», «Социальный контракт» чи «Диалоги» це відчувається значно менше [2]. Цікаво при цьому зауважити, що основна праця Руссо «Про суспільний договір» має підзаголовок «Принципы политического права». На нашу думку, цим підзаголовком Руссо ставить під сумнів основну ідею своєї концепції, оскільки не лише політичне, а й будь-яке інше право вже відкидає образ «природного індивіда» як свою протилежність. Право з'являється чи розпочинається саме там, де закінчується природний індивід, і навпаки. Проте, як би там не було, саме з Руссо розпочинається критика просвітницького всеохоплюючого модерністського і модернізаторського раціоналізму.

Цікаво при цьому підкреслити, що саме з Руссо розпочинається внутрішня декомпозиція Просвітництва як відносно інтегрованої розумової конструкції на свої особливі складові елементи: моральний, природний індивід – аморальний, соціальний індивід; природний, гармонічний суспільний стан – соціальний конфліктний суспільний стан; мораль – права; раціональне – почуттєве; поступальний рух як прогрес – поступальний рух як регрес, занепад; насолода – обов'язок; робота – відпочинок; освіта як розвиток (раціонального мислення, а через нього і всього іншого) – освіта як деградація (природного індивіда) тощо.

Ідеї Гоббса, Вольтера, Дідро, Гельвеція та інших просвітителів про те, що раціоналізація – модернізація суспільства самі по собі (самочинно) приводять до розумно обласшованого порядку, неприйнятна для Руссо. Його – суспільство за природою – не може бути побудоване виключно чи навіть переважно на раціональних засадах, а їх (раціональних засад) наявність скоріше роз'єднує, аніж об'єднує людей. При цьому егоїстичному інтересі як об'єднуючому і рушійному началу, слід протиставити засновану на етичних засадах загальну волю і на естетичних засадах – прагнення до природного як єдино можливої форми прекрасного. Тільки таким чином може бути знайдений

втрачений зв'язок індивідуального й універсального. Через мораль при цьому зберігається суверенітет народу, його споконвічна природність всупереч посягаючої на неї державності. В результаті таких і їм подібних трансформацій розум і раціональність із монополії держави залучаються до монополії народу, проте попередньо трансформуючись на форму, сприятливу для реалізації народом свого права володіння – розпорядження: розум став продуктом природи (зادля природного ж індивіда), а не культурної історичної еволюції (зadля основного продукту цієї еволюції – соціальної еліти). У результаті такої інтеграції закладається досить жорстка суперечність між Руссо як співавтором теорії соціального договору, яка була ідейно-психологічною платформою наступних трансформацій буржуазного чи якоеь інакше названого просвітницького модернізму, і Руссо як автора концепції «природної» людини; саме завдяки цьому гармонійно у своїй природності і, по сучасному говорячи, екологічно повноцінного індивіда. Як зауважує з цього приводу один із дослідників: «...Руссо з повним правом можна порівняти з сьгоднішнім революціонером, свідком того, що суспільство зовсім не таке, яким воно має бути, а тому краще у його (суспільства. – *Авт.*) сприйнятті й оцінці поєднати між собою соціалістичну і анархістську точку зору, одночасно відкидаючи їх як такі, бо обидві вони суперечать суспільству в тому його вигляді, який воно має зараз і сьгодні» [3].

Суперечність, виявлена Руссо, між соціальним контрактом як за формою добровільного, а за суттю вимушеного підпорядкування окремої людини (і у цьому значенні як особливої людини, автономної особистості) соціальному цілому, потім у різних формах поставало в європейській, особливо німецькій класичній філософії і знаходило різне філософсько-умоглядне розв'язання. Найбільш цікавою, у цьому контексті, є, на нашу думку, філософія, а скоріше – соціологія марксизму. Ця теорія є певною альтернативою раціоналізму, який завжди, з більшою чи меншою незворотністю, закінчується підпорядкуванням окремої людини соціальному порядку, і гуманізму, який включав у такому самому обов'язковому порядку протест проти цього.

Розглянувши модерністські погляди та пошуки французьких соціологів Просвітництва, можна констатувати схожість наукових проблем та пошуків сучасних соціологів. Суперечливий характер соціальних процесів, що мають місце в сучасній соціальній реальності, також є принципово суперечливими і неоднозначними.

Проблема соціально-філософського аналізу причин та факторів соціальної поведінки індивіда за сьгоднішніх умов трансформації постіндустріального на інформаційне суспільство стоїть перед повною мірою адекватними проблемами епохи Просвітництва, коли відбувався схожий трансформаційний етап (переходу до індустріального суспільства).

Так само гостро постали перед дослідниками проблеми визначення здатності до морально-етичної рефлексії і поведінки. Слід наголосити, що відповідна поведінка є адекватною поглядам Ж.-Ж. Руссо, який вважав її вродженою чи навіть інстинктивною реакцією «природного індивіда», яка втрачається з розвитком раціонально-технічних форм мислення і дії.

Подальший процес інформатизації суспільства викликає ті самі питання, які свого часу викликав прогрес науки, техніки і навіть мистецтв. На думку Ж.-Ж. Руссо, цей процес призводить до занепаду узвичаєних морально-етичних норм співжиття, що у той період суперечило концепції Гоббса, але й досі не втратило дискусійності.

Переосмислюючи модерністську концепцію, слід звернути увагу на факт набуття актуальності відповідного підходу в контексті сучасних суспільних трансформацій, що дає право вважати постмодернізм певною теорією суспільного переходу.

Література

1. Парето В. Компендиум по общей социологии [Текст] / В.Парето; пер. с итал. А.А. Зотова; науч. ред., предисл. М.С. Ковалёвой; науч. консульт. Н.А. Макашёва; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — 2-е изд. — М.: Изд. дом ГУВШЭ, 2008. — 511 [1] с. — Прил.: с. 465–511. — Пер. изд.: Pareto V. Compendi di sociologia generale / a cura di G. Farina. Firenze: Barbera, 1920.
2. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения. — М.: Соцэкгид, 1962. — Т. 1–3.
3. Touran A. Critique de la modernitit. — P.:Seul, 1992.

Щербина В.В. Модернистская критика постмодернизма. В статье рассматривается дискуссия, существующая в пределах постмодернистского подхода и социальная причина

соответствующих отличий. Проводится сравнение с настоящим временем, на основании чего делается вывод об адекватности постмодернистской теории переходным этапам системной общественной трансформации. Особенный акцент делается на историзме дискуссии и стойкости основных смыслов конструкций.

Ключевые слова: модернизм, Просветительство, социальное неравенство, рациональность, Руссо, Гоббс.

Scherbina V.V. Modernistic critics of the postmodernism. Arguments concerning postmodernistic approach and social reason of the corresponding differences are revealed in the article. Modern comparison of differences is given, and the conclusion of the adequacy of postmodernistic theory to transition stages of the systematic society transformation is made. The special accent is done on the historical method of discussions and their stability.

Key words: modernism, enlightenment, social inequality, rationality, Rousseau, Gobbs.

УДК 331.103

Ядранський Д.М.,

*докторант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету*

Соціальна норма праці як особливий вид соціальної норми

У статті розглядається проблема типологізації моделі соціальної норми праці. Визначаються складові елементи та загальна схема побудови відповідної типологізаційної моделі. Обґрунтовується зміст і теоретичні підходи до процесу типологізації. Визначаються загальні принципи побудови відповідної моделі й наводиться загальне обґрунтування подальших напрямів теоретичних досліджень.

Ключові слова: соціальна норма праці, типологізація, типізація, трудова поведінка, індивіди та група, право, мораль.

У сучасній соціологічній літературі існує значна кількість підходів до розуміння соціальної норми, однак така принципово важлива сфера соціальної життєдіяльності як сфера праці, з точки зору дослідження соціального характеру норм, якими регламентується трудова поведінка залишилася практично поза увагою соціологів. Утакому разі існує потреба в проведенні дослідження соціальних норм праці, відокремлено від дослідження соціальних норм у цілому.

Толкот Парсонс розглядає норму як необхідний елемент загальної системи дії. Надалі, з формуванням структурно-функціоналістської теорії, для Т. Парсонса норма інтерпретується як «стандарт, що визначає бажану поведінку для одиниці класу чи одиниць у специфічних для них контекстах, диференційованих від контекстів, пов'язаних з іншими класами одиниць» [1, с. 703].

Дж. Хоманс розглядав соціальні норми як те, що стримує поведінку індивідів, сприяючи їх конформності [2, с. 332]. Існує також безліч інших визначень та підходів до тлумачення соціальної норми.

На думку А.В. Толстих, до соціальних норм відносяться загальновизнані правила, зразки поведінки, стандарти діяльності, що забезпечують упорядкованість, стійкість і стабільність соціальної взаємодії індивідів і груп. Будь-яка система соціальних норм припускає наявність: 1) визначених суспільно значущих стимулів діяльності (що виступають як цілі, ідеали, цінності); 2) зразки чи правила «нормальної» для цієї групи поведінки; 3) санкцій за відхилення від соціальних норм. Зазначені моменти становлять основи соціального контролю у будь-якому співтоваристві [3]. У випадку із соціальними нормами праці в ролі такого співтовариства є трудовий колектив.

Сучасна соціологічна думка, на нашу думку, недостатньо уваги приділяє дослідженню соціологічних норм праці як основи процесу соціальної життєдіяльності. Висновків про брак уваги

ми доходимо на підставі того, що у дослідженні класифікації соціальних норм праці брали активну участь відомі соціологи, зокрема, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ж. Тард, У. Самнер, Ф. Тенніс, Р. Редфільд, Г. Беккер, Р. Лінтон, Джіббс та ін., у той час як дослідження структури соціальних норм праці взагалі не проводилися.

Розглядаючи існуючі підходи та принципи класифікації соціальних норм, необхідно відзначити їх суттєве розмаїття. Зведену характеристику основних підходів до класифікації норм наводить у своїй праці Б.С.Єрасов [4].

Проблема класифікації норм, визначення їх видів і типів починається з класичної праці У. Самнера про звичаї, мораль (mores) і закони (держ. право). М. Шериф ввів у соціологію категорію соціальних норм – права, технічних норм, етикету, моди та ін. Р. Моррис вводить два типи норм – абсолютні й умовні (конвенціональні). Він пропонує десять характеристик, що дозволяють розподілити будь-які норми по цих типах. Р. Лінтон визначав універсальні, специфічні й альтернативні норми. Р. Уільямс ввів такі класи норм як технічні, конвенціональні, естетичні, моральні, інституціональні.

Доренверд проводить аналіз різних типів норм, виходячи з запропонованої Дюркгеймом типології поведінки і відносин (егоїзму, альтруїзму, аномії, фаталізму). Дж. Джіббс вводить 20 класів соціальних норм — конвенцій, моралі, правил і закону [4, с.106].

П. Рікер описує чотири типи приписів людської дії (технічні, стратегічні, естетичні, моральні), маючи на увазі, що у рамках тієї самої дії одночасно функціонують різні типи соціальних норм. Просту класифікаційну схему пропонує Данило Маркович; він поділяє соціальні норми на соціальні розпорядження і технічні правила. Перші визначають соціальну поведінку людини, тобто ставлення людини до інших членів суспільства (і до себе самого); другі регулюють ставлення людини до природи. На думку авторів Великого психологічного словника [5], логічно виділити ще і третю категорію – культових норм, що визначають ставлення людини до Бога.

У класифікації, запропонованій Т. Парсонсом, автор пропонує визначити норми, що підтримують формалізований порядок як у суспільстві в цілому, так і у складових його групах; культурні норми, що підтримують стійкі принципи комунікації та взаємодії між індивідами та різними групами. Різке випадіння з прийнятих норм може розглядатися як ненормальне поведіння, якщо, звичайно, воно не отримує статусу оригінальності чи талановитості [6, с. 18-32].

Б.С. Єрасов наводить власну класифікацію, згідно з якою він пропонує розрізняти норми загальнолюдські, національні, класові, групові, міжособові [4, с.107]. Вимоги, що випливають з цього різновиду норм, нерідко розходяться. Група може жадати від своїх членів дій, засуджуваних суспільством. На думку багатьох соціологів, до системи класифікації норм можуть бути також покладені критерії обов'язковості виконання норм, а також «природності» їх виникнення. Так, можна виділити норми, що спонукають, і норми, що забороняють. Деякі норми (наприклад, у господарстві, у науково-технічній діяльності) встановлюються свідомо, на основі розрахунку чи згоди. Інші (у сфері суспільних відносин і побуту) підтримуються багатовіковою традицією [4, с. 108].

На думку К.Ю. Богуславської, більшість авторів, виходячи з того, що специфічні риси соціальних норм, виявляються, по-перше, у тому, яким є безпосередній спосіб (джерело) формування норм, і, по-друге, за допомогою яких засобів вони проводяться в життя, поділяє соціальні норми на п'ять основних груп: норми права; моральні норми (норми моралі); звичаї, традиції; релігійні норми; корпоративні норми [7, с. 13].

На думку авторів Великого психологічного словника, соціальні норми можуть бути універсальними, що стосуються однаковою мірою кожного індивіда в даному суспільстві, і частковими, які відносяться до визначеної соціальної сфери, що регулюють дії індивіда, який займає цю статусну позицію або виконує певну соціальну роль [5]. Відтак соціальні норми, які стосуються сфери праці, доцільно, на нашу думку, виокремити та віднести до соціальних норм праці.

У дослідженні соціальної норми праці ми пропонуємо виходити з наступного: якщо соціальна норма є регулятором поведінки, то соціальна норма праці є регулятором поведінки в трудовій сфері (у ході трудового процесу, або у процесі його організації чи відпочинку після

нього). У соціальних нормах праці, так само, як і у звичайних нормах має місце сословність, яка за умов соціальних норм характеризує класову свідомість. При дослідженні соціальних норм праці це явище характеризує відмінності в установках та цінностях представників різних категорій персоналу.

У науковій літературі зустрічається підхід, яким визначаються виробничі норми як вторинні [7]. «Вторинні», «виробничі» соціальні норми розглядаються як конкретно виробничі – особистої зацікавленості у спільній справі, норми взаємодопомоги, норми рівності та активності. Ми не погоджуємося з цим твердженням і вважаємо за необхідне розглядати норми праці не лише в площині виключно виробничого процесу, а й у процесі соціальних взаємин безпосередньо пов'язаних з виробничим процесом. Однак і таких, які знаходяться поза його межами.

Важливим питанням у дослідженні соціальних норм є встановлення факторів їх легітимності. Як визначає О.А. Зіміна, необхідна умова дієвості соціальних норм – їх обґрунтованість з точки зору їх відповідності прийнятним у цьому суспільстві цінностям та ідеалам, стосовно яких норми виконують підпорядковану, інструментальну функцію [8].

На думку Т.Парсонса, норми, основною функцією яких є інтегрувати соціальні системи, конкретні та спеціалізовані стосовно окремих соціальних функцій і типів соціальних ситуацій. Відтак соціальні норми праці мають бути адаптовані до регламентації взаємин в ході трудового процесу. Вони не тільки включають елементи ціннісної системи, конкретизовані стосовно певного рівня у структурі соціальної системи, а й містять конкретні способи орієнтації для дії за функціональних і ситуаційних умов, специфічних для визначених колективів і ролей [6, с. 18].

Колективи належать до числа тих структурних компонентів, для яких найбільш важлива цілесюжна функція. Відкидаючи численні випадки вкрай хистких групових систем, таких як натовп, Парсонс пропонує вважати колективом тільки такі, котрі відповідають двом критеріям. По-перше, вони повинні мати визначений статус членства, так що у цілому може бути проведена чітко розрізнення членів і не членів даного колективу – критерій, застосовний у найширшому спектрі випадків – від елементарної родини до політичних співтовариств. По-друге, у середині колективу повинна міститися диференціація його членів за статусами і функціями, так що від деяких членів очікується, що вони робитимуть щось визначне, те, чого не очікують від інших [6, с. 19].

Проведений вище аналіз дає, на нашу думку, право стверджувати, що у сучасній соціології існує наукова проблема, пов'язана з виокремленням соціальної норми праці, а також проведенням структурного аналізу цієї соціологічної категорії.

За умов дослідження соціальної норми праці важливим, на нашу думку, є встановлення системи чинників, які так чи інакше впливають на соціальні взаємини індивідів у ході трудового процесу.

Виходячи з того, що норми праці більшість авторів розглядає як певну систему [9, с. 140], необхідним для аналізу є уточнення базових понять, пов'язаних з характеристикою системи, а також термінологічні особливості типізації, типологізації та класифікації.

Система – це об'єднання деякої розмаїтості в єдине і чітко розчленоване ціле, елементи якого стосовно цілого та інших частин займають відповідні їм місця. Філософська система, наприклад, є з'єднанням принципів і основних знань у деяку органічну цілісність, доктрину. У такому разі існує потреба в комплексному, структурованому дослідженні комплексу елементів, що становлять соціальну норму праці [10].

Поняття «типізація» в соціологічних та філософських джерелах є недостатньо розглянутим. На думку авторів Великої радянської енциклопедії [11], «типізація» – це поняття, що використовується в літературі та техніці. Так, у літературі «типізацію» розглядають як втілення типового; в техніці – як обґрунтування зведення різноманіття певних типів конструкцій до невеликої їх кількості. У сучасній економічній енциклопедії «типізація» розглядається як надання типових форм, використання типових, спільних для багатьох об'єктів процесів, прийомів та методів рішень [12, с. 398].

Поняття «класифікація» та «типологізація» мають специфічне соціологічне тлумачення, запропоноване В.Л. Абушенко у «Словнику з соціології» [13]. Так, «класифікацію» пропонується розглядати як багатоступеневий поділ логічного обсягу поняття на систему підпорядкованих

понять, класів, об'єктів. Основна мета класифікації – встановлення певної структури порядку, нормативно-мірного впорядкування безлічі, яка розбивається на гетерономні одна до одної, однак гомогенні в середині себе за певною ознакою [13].

«Типологізацію» В.Л. Абушенко розглядає як метод наукового пізнання, спрямований на розбивку сукупності, що досліджується на певні групи, які мають визначені властивості та є впорядкованими і систематизованими. Він пропонує відрізнити «типологізацію» від «класифікації», яка припускає надання чіткого місця кожному елементу (об'єкту) у групі (класі) чи ряді (послідовності), при чіткому проведенні меж між класами чи рядами (один окремо взятий елемент не може як одночасно належати різним класам/рядам, так і не входить до будь-якого з них). До того ж вважається, що критерій класифікації може бути випадковим, а критерій типологізації завжди має сутність. У той самий час деякі класифікації можуть бути витлумачені як попередні (первинні) типологізації чи як перехідна процедура підпорядкування елементів (об'єктів) на шляху до їх типологізації.

Результатом типологізації є обґрунтована типологія, яка може розглядатися в окремих науках (зокрема, у соціології) як форма представлення знання, чи як попередня побудова теорії певної предметної області.

У такому разі, з точки зору дослідження систем соціальних норм праці, найбільший науковий інтерес має саме типологізація соціальних норм праці, яка має створити підґрунття для подальшого дослідження структурно-логічних взаємозв'язків різних видів соціальних норм праці у регламентації соціально-трудової поведінки індивіда.

У процесі здійснення типології соціальних норм ми пропонуємо виходити з двох базових принципів:

- праця є ключовою сферою соціальної життєдіяльності [14, с. 421; 15, с. 332];
- існування трудового процесу без соціальної взаємодії між його учасниками є неможливим [16, с. 349].

У цих нормах нами пропонується встановити ієрархічну структуру. Так, при проведенні типологізації вважаємо за важливе виокремити перший ієрархічний рівень відповідних типів соціальних норм праці – норми за критерієм їх відношення до процесу праці:

- зовнішні – тобто такі, що формуються в процесі соціальної взаємодії поза межами трудового процесу та для яких соціальні норми праці носять вторинний характер;
- внутрішні – ті, які безпосередньо формуються в ході соціальної взаємодії, що відбувається під час трудового процесу (та можуть потім переноситись на загальну сферу соціальної життєдіяльності), а відтак є первинними.

Саме такий поділ норм є основними через те, що соціальні норми як такі, та соціальні норми праці, зокрема, не можуть існувати відокремлено та є логічним доповненням (продовженням) одна одної.

Обираючи другий (нижчий) критерій типологізації, ми вважаємо за доцільне провести теоретичний аналіз сутності критеріїв обраних нами у ролі типологізаційних. Ми пропонуємо розглядати такі критерії:

- право – яке є частиною надбудови, формою суспільної свідомості [14, с. 323]. Однак автори «Краткого словаря по філософії», вважають, що право є не тільки формою суспільної свідомості, а й формою організації суспільних відносин, а також виступає як юридична організація [16, с. 259];
- мораль – одна з форм суспільної свідомості, соціальний інститут, що виконує функцію регулювання поведінки людей; складне суспільне утворення; форма впливу [14, с. 254–255]; регулятор взаємин людей [16, с. 192];
- організація (у другому значенні) – сукупність процесів чи дій, що призводять до утворення й удосконалювання взаємозв'язків між частинами цілого [17, с. 320];
- техніка – спосіб домагатися будь-чого, досягати, здійснювати; у самому широкому змісті слова – сукупність засобів людської діяльності, спрямована на зміну існуючого, відповідно до людських потреб і бажань [17, с. 453].

Узагальнюючи ці визначення, можна констатувати, що «мораль» і «право» є формами суспільної свідомості, «техніка» – засобом людської діяльності, «організація» – сукупністю процесів чи дій.

Відтак типологізаційну модель соціальних норм праці другого рівня пропонується розглядати за схемою, наведеною на рисунку 1.

Рисунок 1. Загальна модель логічного взаємозв'язку в типізаційній моделі

Однак, запропонована типізація передбачає структуру з двох підтипів для кожного з внутрішніх типів соціально-трудова норма (організаційних та технічних). Такий поділ характеризує підтипи з позицій характеру їх внутрішнього взаємного впливу.

На нашу думку, принциповою особливістю соціальних норм праці є те, що вони можуть не тільки визначати особливості трудового процесу, а й бути результатом його перебігу і визначатися соціальними нормами праці інших типів. Тобто, всередині трудового процесу взаємний вплив соціальних норм праці одна на одну є настільки відчутним, що вимагає їх виокремленого аналізу.

Таким чином, пропонується виокремити такі критерії типологізації норм:

- характер норм щодо трудового процесу;
- за спрямованістю на типи суспільних взаємин;
- за характером взаємного впливу.

Реалізація запропонованого підходу до типологізації дозволить побудувати розгорнуту типологізаційну модель соціальної норми праці у її структурному та функціональному змісті.

Створення основних напрямів типологізації соціальних норм праці не може розглядатися як цілком реалізований метод соціологічного дослідження, який дозволяє виділити схожість та різноманіття великої кількості соціальних об'єктів, що обумовлюють трудову поведінку у сфері праці. Також не визначеними залишилися способи ідентифікації дрібних норм, які входять до структури визначених загальних типів. Однак, на нашу думку, результатом саме цієї статті є виокремлення соціальної норми праці як окремого типу соціального явища, та створення підґрунтя для проведення емпіричного дослідження стійких ознак та окремих характеристик елементів, що входять до складу того чи іншого типів соціальних норм праці.

Основним подальшим напрямом, який має бути реалізований до початку проведення емпіричного дослідження, – це створення повної концептуальної теоретичної моделі соціальної норми праці як цілісної системи, яка комплексно регулює соціальну поведінку індивіда в ході трудового процесу з усіма можливими структурними компонентами, які входять до її складу. Реалізація зазначеної концептуальної моделі надасть змогу не тільки провести соціологічне дослідження та обґрунтувати логічність запропонованої концепції, а й створити підґрунтя для формування на підставі отриманої моделі, механізму соціальної регламентації трудової поведінки за визначеними параметрами.

Література

1. Парсонс Толкотт. О структуре социального действия / Толкотт Парсонс; Под общ. ред. В.Ф. Чесноковой, С.А. Белановского. – М.: Акад. Проект, 2000. – 879 с.
2. Ритцер Джордж. Современные социологические теории / Джордж Ритцер; [Пер. с англ. А. Бойков, А. Лисицына]. – 5. изд. — М. [и др.]: Питер, 2002. – 686 с.: ил.; 24 см. — (Серия «Мастера психологии»).
3. Социальная психология. Словарь / Под. ред. М.Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / Ред.-сост. Л.А. Карпенко. / Под общ. ред. А.В. Петровского. — М.: ПЕР СЭ, 2006. — 176 с.
4. Ерасов Б.С. Социальная культурология: учеб. для студ. высших учеб. завед. — Изд. 3-е, доп. и перераб. — М.: Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
5. Большой психологический словарь [Текст] / Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 666 с. (Психологическая энциклопедия).
6. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева / Под ред. М.С. Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1998. – 270с.
7. Богуславская К.Ю. Взаимодействие норм права и норм морали в правовом регулировании трудовых отношений: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.05 / К.Ю. Богуславская / Перм. гос. ун-т. – Пермь, 2006. – 23 с.

8. Зимина Ольга Александровна. Формирование ценностных ориентаций у студентов в образовательном процессе вуза: автореф. дис.... кандидата педагог. наук: 13.00.01, 13.00.08 / Кубан. гос. ун-т. – Краснодар, 2004. – 22 с.
9. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: учебник для вузов / Б.М Генкин. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФА. – М., 1999. – 384 с.
10. Философский энциклопедический словарь ИНФА – М., 2000. – 576 с.
11. Большая советская энциклопедия [Электронный ресурс] / Полный текст Третьего издания «Большой советской энциклопедии», выпущенной издательством «Советская энциклопедия» в 1969 – 1978 годах в 30 т. – Режим доступа к энциклопедии: <http://www.gubricon.com>
12. Райзберг Б.А. Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 495 с. – (Б-ка словарей «ИНФРА-М»)
13. Социология: энциклопедия [сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко]. – Мн.: Книжный Дом, 2003. Б – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
14. Розенталь М.М. Философский словарь. Изд. 3-е. / М.М. Розенталь. – М.: Политиздат, 1972. – 496 с.
15. Ядов В.А. Социология труда: теоретико-прикладной толковый словарь / В.А. Ядов. – СПб.: Наука, 2006. – 426 с.
16. Краткий словарь по философии / Под общ. ред. И.В. Блауберга, И.К. Пантина. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1982. – 431 с.
17. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост. Е.Ф. Губский и др. – М.: Инфра-М, 2003. – 576 с. – (Б-ка словарей «ИНФРА-М»).

Ядранский Д.Н. Социальная норма труда как особенный вид социальной нормы. В статье рассматривается проблема типологизации модели социальной нормы труда. Определяются составные элементы и общая схема построения соответствующей типологизационной модели. Обосновывается состав и теоретические подходы к процессу типологизации. Определяются общие принципы построения соответствующей модели, а также приводится общее обоснование дальнейших направлений теоретических исследований.

Ключевые слова: **социальная норма труда, типологизация, типизация, трудовое поведение, индивиды и группа, право, мораль.**

Yadranskiy D.N. Social labour norm as a special kind of the social norm. The problems of standardization of the model of social labour norm are examined in the article. Component elements and general chart of standardization of the model are determined. The structure and theoretical approaches to the process of defining the structural components are given. General principles of standardization of the proper model and the general ground of the subsequent ways of theoretical research are pointed out.

Key words: **social labour norm, standardization, labour conduct, individuals and groups, law, moral.**

К

Право України: теорія і практика

УДК 347.73:336.22](477)

Башняк О.С.,

канд. юрид. наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства,

Башняк А.О.

*ст. викл. кафедри правового регулювання економіки і правознавства
Тернопільського національного економічного університету*

Співвідношення понять «податок» і «оподаткування»

У статті розкриваються основні проблеми, які стосуються процесу реформування податкової системи України. Особлива увага зосереджується на характеристиці правових категорій, розкривається зміст цих понять при визначенні суті організації податкового провадження.

Ключові слова: **податок, оподаткування, принципи оподаткування.**

Зрозуміти фінансово-правову реальність неможливо без вивчення усвідомлення фінансового права, що міститься у змісті його понять, принципів. Розкрити зміст цих категорій – означає з'ясувати зміст певного аспекту понять, принципів фінансового права. Цей момент є методологічною основою дослідження основних правових понять з питань оподаткування.

Актуальність проблеми полягає у необхідності забезпечити єдність фінансової системи і з'єднати відповідні підгалузі фінансового права та законодавства на загальних принципових засадах. Адже саме такий підхід сприятиме єдності фінансової системи держави, дозволить здійснити систематизацію фінансового законодавства, складовою частиною якого є податкове законодавство.

Ступінь трансформації концептуальних засад, принципів оподаткування завжди визначають умови конкретного податкового середовища, що склалися. Глибокому вивченню історії податків і розвитку різних форм усупільнення присвячені як ранні праці російських вчених М.М. Карамзіна, В.О. Ключевського, А.І. Пашкова, так і праці сучасних науковців А.В. Бризгаліна, В.І. Гурєєва, М.П. Кучерявенка, П.С. Пацурківського, С.Г. Пепеляєва, Д.Г. Черника та ін.

Основоположником наукової теорії оподаткування вважається філософ-економіст А. Сміт, який у праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» ще у XVIII ст. уперше розкрив поняття податку, сформулював основні принципи оподаткування, окреслив їх місце у фінансовій системі держави. Він також обґрунтував висновок, що податки для платника є показником свободи, а не рабства. А. Сміт виділив такі основні принципи оподаткування:

1) справедливість (загальність і рівномірність оподаткування залежно від доходу, отриманого під захистом держави);

2) визначеність (термін сплати, спосіб і сума платежу мають бути точно і заздалегідь визначені й відомі платникові);

3) зручність (час і спосіб сплати податків мають бути якнайзручнішими для платника);

4) економія (мінімізація витрат на стягнення податків і раціоналізація системи оподаткування) [8]. Названі принципи є актуальними й донині завдяки їх простоті й ясності, оскільки не вимагають жодних інших роз'яснень та ілюстрацій, крім тих, що містяться в них самих. Вони стали «аксіомами» податкової політики у всіх країнах, і на них базуються наступні сучасні принципи оподаткування у світовій практиці» [2, с. 13].

Точне уявлення про принципи оподаткування виникне після детального вивчення співвідношення понять «податок» і «оподаткування». З'ясування цих категорій є обов'язковим при розгляді обраної проблеми, оскільки в сучасній теорії податкового права запропоновано системний розгляд питань правового регулювання інституційних принципів оподаткування, зокрема, таких їх різновидностей як принципи:

а) податкового права;

б) податкової системи;

в) податку;

г) податкового законодавства [6, с. 68 – 74].

При висвітленні цього питання слід підкреслити, що поняття «податок», активно використовуване в сучасній науковій літературі й у податковому законодавстві, є до кінця не врегульованим. Так, Н.І. Хімичева висловлює точку зору, що податки – це «обов'язкові і за юридичною формою індивідуально-безоплатні платежі організацій та фізичних осіб, встановлені у межах компетенції представницькими органами державної влади або місцевого самоврядування для зарахування до бюджетної системи (або у вказаних законодавством випадках – позабюджетні державні й муніципальні цільові фонди) з визначенням їх розмірів і строків сплати» [9, с. 264], яку також підтримують С.Д. Ципкін [12] та Е.Д. Соколова [1]. Деякі вчені трактують податок як «...встановлений вищим органом державної законодавчої влади обов'язковий платіж, що сплачується юридичними особами та громадянами в бюджет у розмірах і в строки, передбачені законом» [11, с. 112], або ж як обов'язковий індивідуально-безоплатний платіж до бюджету і державних позабюджетних фондів, що стягується з платників податків у законно встановленому порядку і розмірах [10, с. 181].

Винятком із стереотипних суджень, що склалися про податок тільки як про платіж до державної казни, є трактування А.В. Бризгаліна, М.П. Кучерявенка, Є.М. Євстігнеєва, Т.Ф. Юткіної та деяких інших вчених. Характерна відмінність їх наукового внеску в розвиток системи оподаткування полягає у тому, що податок розглядається ними комплексно як складне системне утворення. Зокрема, А.В. Бризгалін розглядає податок як категорію комплексну, як симбіоз економіки і права, «...тому жодна сфера знань не в змозі отримати тут безумовного пріоритету...податок – це економіко-правова категорія» [4, с.13]. Є.М. Євстігнеєв звернув увагу на те, що податок «...слід розглядати одночасно як економічне, господарське й політичне явище» [5, с.30]. Т.Ф. Юткіна стверджує, що категорію «податок» слід розглядати із системних позицій, тобто як сукупність об'єктивно вартісних (фінансових) відносин, які функціонують у конкретному суспільному середовищі згідно з її об'єктивними властивостями, що взаємодіють з іншими економічними системами. Така система податкових відносин є об'єктивною і розвивається за законами теорії систем. Однак на практиці основу системи завжди становлять предметно-речова субстанція, її інформаційне забезпечення та зв'язок. Формування такої субстанції є проявом суб'єктивної засади або виникнення вторинної системи, яка обслуговує висхідну об'єктивну сутність категорії. Такою вторинною системою є сукупність функціональних податкових форм, тобто структурований звід видів податків, а також принципів і способів його управління. Таким чином, у цьому контексті «оподаткування – це система управління об'єктивною реальністю, що розглядається вже як динамічний процес» [13,с.17]. При цьому об'єктивна необхідність й категоріальні властивості обох понять: податку і оподаткування – залишаються незмінними. Але, досліджуючи податок з процесуальної сторони, ми маємо справу вже з організаційно-правовою

категорією «оподаткування» (динамічні податкові відносини). За своїм предметним змістом ця категорія більш наближена до площини практичних дій [13, с.26].

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що категорія «податок» дозволяє порушувати питання про вирішення в її рамках двох рівнів – податок як правова і як прикладна категорії. При характеристиці податку як правової категорії ставиться акцент на переході права власності від платника до держави, тобто на зміні форми власності при внесенні платником певного податку до бюджету (державного або місцевого). При формулюванні податку як прикладної категорії фактично називаються всі його основні ознаки: нецільовий, безвідплатний, безповоротний, безумовний і обов'язковий платіж, що надходить від юридичних і фізичних осіб до бюджету відповідного рівня (або до цільового бюджетного фонду) на підставі акта Верховної Ради України або ради місцевого самоврядування [3, с. 112–113].

Узагальнюючи ці дві сторони єдиної категорії, М.П. Кучерявенко трактує податок як «...форму примусового відчуження результатів діяльності юридичних і фізичних осіб у власність держави, що вноситься до бюджету відповідного рівня (чи цільовий фонд) на підставі акта компетентного органу державної влади і виступає як нецільовий, безвідплатний, безповоротний, безумовний і обов'язковий платіж» [3, с.113]. Таке тлумачення, на нашу думку, є більш логічним твердженням, оскільки охоплює основні ознаки податку. Однак, український законодавець не наголошує на відмінностях між податками, зборами та іншими обов'язковими платежами [14, ст.2], хоча таке їх розрізнення як схожих, але не тотожних інструментів нагально необхідне. Особливо це важливо при розв'язанні спірних питань на стику фінансового та інших галузей права.

Підсумовуючи наведені вище тлумачення термінів «податок» та «оподаткування», пропонується таке узагальнене визначення: податок – це обов'язковий, безвідплатний, безумовний, безповоротний, нецільовий платіж до бюджету відповідного рівня чи до державного позабюджетного цільового фонду, що здійснюється його платником (чи податковим агентом) на підставі акта компетентного державного органу у законодавчо встановленому порядку і розмірах. Вважаємо, що «оподаткування» – це більш широка категорія, яка включає декілька аспектів: а) організацію, встановлення та введення податків і зборів на території України (насамперед це здійснюється шляхом закріплення відповідної компетенції органів державної влади); б) власне організацію побудови системи податків і зборів; в) організацію сплати та стягнення податків і зборів (переважно шляхом застосування процесуальних норм). Аналізуючи ці аспекти та їх узагальнивши, пропонується таке визначення: «оподаткування» – це процес руху фінансових (переважно – грошових) ресурсів від платника податків до бюджету відповідного рівня та державних цільових фондів.

З'ясувавши, що категорії «податок» і «оподаткування» є одними з вузлових, найбільш загальних, фундаментальних понять фінансової науки, які об'єднують відносно однорідні процеси та явища, слід наголосити, що при вирішенні питань оподаткування особливо за умов становлення ринкових відносин належить керуватися такими принципами як:

- всезагальність (кожен повинен брати участь у підтримці держави відповідно до своєї платіжної спроможності, тобто пропорційно доходу, яким він користується під заступництвом держави);
- визначеність (платникові податків мають бути відомі час, місце, спосіб і розмір платежу);
- зручність стягнення податку для платника (зручним способом, у зручний час, коли він має у наявності максимум коштів);
- мінімізація витрат на стягнення (держава вводить податки, збір яких мінімізує витрати);
- вибір об'єктів оподаткування, які найбільшою мірою сприяють розвитку господарства (або найменшою – йому перешкоджають);
- справедливість оподаткування (наприклад, у ст. 24 Конституції Ліхтенштейна цей принцип сформульовано так: «Держава передбачає справедливе оподаткування, звільняючи від обкладання мінімум для існування й обкладаючи вищими ставками більші доходи й майно». А в деяких випадках категорія справедливості закріплювалася безпосередньо в назвах самих податкових законів. Приміром, фінансові реформи

Рональда Рейгана у 1982 р. в США починалися саме із закону про справедливе оподаткування і фіскальну відповідальність [4,с.72]);

- законодавча форма встановлення податку як гарантії забезпечення гласності, змагальності та згоди на примусове вилучення приватної власності [4;7]. Як бачимо, учені сучасності погоджуються з узагальненням принципів положень, закладених у підвалини податкової системи теорією А. Сміта.

Отже, викладене дозволяє дійти висновку про нагальну необхідність внесення відповідних змін до податкового законодавства України, в якому слід закріпити визначені вище основні правові дефініції з питань оподаткування, більш чітко розмежувавши поняття «податок» і «оподаткування».

Цілком очевидно, що важливим завданням держави є проведення реформи податкової системи України, що, у свою чергу, вимагає негайної розробки заходів по вдосконаленню податкового регулювання економічних процесів, посилення стимулюючого характеру податків з метою сприяння розвитку господарських відносин.

Література

1. Грачева Е.Ю., Соколова Э.Д. Финансовое право: учеб. пособ. /Е.Ю. Грачева, Э.Д.Соколова. – М.: Юристь, 2001. – 384 с.
2. Ежов Ю.А. Налоговое право: учеб. пособ. /Ю.А. Ежов. – М.: Изд.-книготорг. центр «Маркетинг», 2001. –172 с.
3. Кучерявенко Н.П. Налоговое право: учеб. –2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Консум, 1998. – 448 с.
4. Налоги и налоговое право: учеб. пособ. /Под ред. А.В.Брызгалина. – М.: Центр «Налоги и фин. право»; Аналитика-Пресс, 1997. –600 с.
5. Налоги, налогообложение и налоговое законодательство: учеб. пособ. /Под ред. Е.Н.Евстигнеева. – СПб.: Питер, 2000. –320 с.
6. Основы налогового права: учеб. пособ. /Под ред. Н.П.Кучерявенко. – Харьков: Легас, 2003. –384 с.
7. Пепеляев С.Г. Налоги в рыночной экономике /С.Г. Пепеляев. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. –382 с.
8. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. /А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1935. –605 с.
9. Финансовое право: учеб. /отв. ред. Н.И. Химичева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристь, 2000. –600 с.
10. Финансовое право: учеб. /Под ред. О.Н. Горбуновой. – М.: Юристь, 1996. – 400 с.
11. Фінансове право: підруч. /За ред. Л.К.Воронової та ін. – К.: Вентурі, 1995. – 277 с.
12. Цыпкин С.Д. Налог как институт советского финансового права: автореф. дис.... канд. юрид. наук. /С.Д. Цыпкин. – М., 1953. – 16 с.
13. Юткина Т.Ю. Налоги и налогообложение: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. /Т.Ю. Юткина. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 576 с.
14. Про внесення змін до Закону Української РСР «Про систему оподаткування: Закон України від 18.02.1997 р., №77/97-ВР //Відомості Верховної Ради України.–1997.–№16.–Ст. 119.

Башняк О.С., Башняк А.А. Соотношение понятий «налог» и «налогообложение». В статье раскрываются основные проблемы, имеющие отношение к процессу реформирования налоговой системы Украины. Особое внимание акцентируется на характеристике правовых категорий, раскрывается содержание этих понятий при установлении сути организации налогового производства.

Ключові слова: **налог, налогообложение, принципы налогообложения.**

Bashniak O.S., Bashniak A.A. The correlation of the terms «tax» and «taxation». The article reveals the main problems concerning the process of taxation system reformation in Ukraine. Special attention is paid to the issues of law categories. The content of these categories for the taxation process of enterprises is revealed.

Key words: **tax, taxation, taxation principles.**

УДК 343.326+329.15](477)"19"

Дмитрасевич Н.О.,

здобувач кафедри теорії та історії держави і права
Київського університету права НАН України*Комуністична ідеологія і масовий терор
як інструменти легітимації радянської влади в Україні*

Лейтмотивом статті є висновок автора про те, що ідеологія революційного марксизму і її невід'ємна складова – ідея пролетарського інтернаціоналізму, а також масовий більшовицький терор щодо усіх реальних і удаваних противників держави «диктатури пролетаріату», стали найважливішими інструментами легітимації радянської влади в Україні.

Ключові слова: легітимація, легітимність, державність, влада, ідеологія, матеріалізм, марксизм, пролетаріат, інтернаціоналізм, більшовики, режим, диктатура, терор, репресії.

Про наслідки реалізації комуністичного експерименту та більшовицький масовий терор у Радянському Союзі, складовою частиною якого була Україна, написано чимало праць, і особливо після краху СРСР. Особливо слід виділити науковий доробок французьких дослідників «Чорна книга комунізму: злочини, терор, репресії», адже саме в ній один з авторів Стефан Куртуа написав, що в Україні «...терор лютував з особливою жорстокістю» [1]. Багато викривальних матеріалів, що ґрунтуються на архівних документах, побачили світ за останніх 20 років і в Україні [2].

Попри це, питання правової кваліфікації злочинів комуністичного режиму та належної оцінки комуністичної ідеології залишаються відкритими, що вже саме по собі спонукає до непевності, замовчування і подвійних стандартів у сучасній політичній теорії і практиці. Така дворушність особливо згубна для українських демократичних перспектив, оскільки саме Україна знаходилась в епіцентрі комуністичного експерименту, внаслідок якого втратила близько 20 млн. найактивнішого населення. Саме тому у цій статті ставиться завдання з'ясувати вплив комуністичної ідеології і масових репресій на процес легітимації радянської влади в Україні у першій чверті ХХ ст.

Після утвердження влади російської більшовицької партії в Україні перед радянською Росією постала проблема легітимізації окупаційного режиму, позаяк вирішальним чинником у встановленні радянської влади в Україні була воєнна інтервенція російської Червоної армії. Місцеві комуністи, переважну більшість яких становили неукраїнці, відігравали лише допоміжну роль. Факт військового завоювання України був політично замаскований під братню допомогу російських робітників і селян своїм українським братам.

Фасад формально незалежної Української радянської республіки зберігався протягом кількох років після перемоги російської Червоної армії у громадянському протистоянні. Після утворення 30 грудня 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік, цей крок пояснювався необхідністю тіснішого союзу вільних і незалежних соціалістичних держав перед загрозою з боку капіталістичного оточення. Радянському Союзові навмисно дали наднаціональне ім'я, аби уникнути враження, що він був продовженням царської імперії. У той час навіть припускалося, що в разі успішної комуністичної революції в інших країнах поза межами колишньої Російської імперії вони теж приєднаються до СРСР.

Згідно з Конституцією СРСР 1924 р., за союзними республіками зберігалось право виходу з федерації, а, отже, номінально вони були суверенними. До того ж започаткованою 1923 р. більшовицькою партією політикою «коренізації» неросійським національностям зроблено справжні поступки у мовній і культурній сфері. Збалансована національна політика В.Леніна, що поєднувала централізований політичний контроль із гнучкістю у справах адміністративного ладу і

мови, була ключовим чинником у відновленні об'єднаної Російської імперської держави в новій формі. Це дозволило українським та іншим неросійським комуністам вірно служити режимові, не почувавши себе зрадниками власних націй. Ця політика також внесла розкол в український національний опір. Як писав відомий історик української діаспори І.Лисяк-Рудницький, «...позірна широта поглядів Леніна вигідно відрізнялася від твердолюбного шовінізму російських «білих» і від політики західних держав, які не визнавали Україну як незалежну державу. За цих обставин багато ширих патріотів, які спочатку підтримували самостійну Українську Народну Республіку, схилилися до того, щоб прийняти «радянську платформу», коли не як ідеальне, то принаймні як задовільне розв'язання» [3].

Більшовицький режим у Росії, прикриттям якому служили ради робітничих і солдатських депутатів, як і будь-який політичний режим, потребував легалізації і легітимації водночас. Однак він ніколи не був справді легітимним, позаяк завжди нехтував цінностями, що їх природно-історично виробляють людські спільноти в своєму співжитті та на яких ґрунтуються форми суспільної інтеграції, у тому числі етноси та нації. Марксизм тяжів до того, що можна назвати зверхністю більшовицької самолегітимації влади: його ідеологія ґрунтувалася на можливості революційного самоствердження влади, самодіяльності, як зазначав К. Маркс. Не дивно, що одними з найважливіших засобів легітимації радянської державності, що врешті-решт призвели до утвердження тоталітарної диктатури більшовицького типу, стали ідеологія революційного марксизму та пролетарського інтернаціоналізму та масовий терор, розгорнутий більшовицькою владою проти усіх реальних і удаваних супротивників держави «диктатури пролетаріату».

Відомо, що в основі революційного марксизму – ідея заперечення громадянського суспільства, яке К.Маркс назвав суспільством «буржуазним». Вона є ключовою до розуміння марксистської теорії комунізму: громадянин, який володіє правом на приватну власність, – це «буржуй», що приховує класові інтереси експлуататора під маскою національних. Громадяниніві з ярликом «буржуя» К.Маркс і Ф.Енгельс протиставляють пролетаря, який не має ні приватної власності, ні навіть батьківщини.

Щодо найважливіших засад формування комуністичного соціального порядку, сформульованих К.Марксом, то з-поміж них виокремимо лише ті ідеї, що сприймалися навіть неосвіченим народом. Йдеться про заперечення Бога (войовничий атеїзм), первинність матерії і вторинність духу, пролетарський інтернаціоналізм, заперечення приватної власності (джерело всесвітнього зла), і, нарешті, про ідею класової боротьби як рушія історичного прогресу. Названі ідеї лягли в основу марксистсько-ленінської доктрини і стали наріжним каменем комуністичного фундаменту для зміни світу і людини.

Далі простежимо, у чому ж полягало практичне значення названих базових ідей для комуністичної практики у Радянському Союзі. Критику релігійної свідомості Маркс подає саме у контексті критики громадянського суспільства. Скасування існуючої релігії і запровадження войовничого атеїзму визнаються основою комуністичної справедливості. Захопивши владу у 1917 р., російські більшовики оголосили війну на знищення не просто релігії, а передусім віруючим, священикам, храмам, сакральному мистецтву і будь-яким символам, що відвертала б увагу від революційного перетворення старого світу. Однак заперечення віри в Бога містило у марксистсько-ленінській теорії значно глибший сенс, адже всі попередні політичні режими шукали і знаходили підтримку у населення через спільне апелювання до існування Бога. Визнання принципу, що «вся влада від Бога», служило надійною легітимацією династичної, князівської, королівської чи царської форм правління, що сприймалися як «визнані Богом». У XIX ст. серед європейських політиків почали переважати секуляризовані погляди на владу, поширення ідеї про її світське походження. Їх матеріалізував Ф.Ніцше, що виніс діагноз добі, який полягав у тому, що у душах секуляризованого населення «Бог – помер», а традиційні цінності – девальвовані. Отже, по-новому було поставлене питання про походження немонархічної влади та її легітимацію. Марксизм запропонував пояснення через ідею первинності матерії, або принцип матеріалізму.

Матеріалізм претендував на універсальність у розумінні буття як такого і став важливим марксистським кодом у поясненні неминучості й необхідності комунізму і комуністичної влади. Одягнений у діалектичну оболонку, цей код слугував головним інтелектуальним інструментом марксистської ідеології. Він же покладався в основу нового розуміння легітимації влади, яка вже

«не є від Бога». Захоплення й утвердження більшовицької диктатури в СРСР були рівнозначним поширенню в освіті, наукових дослідженнях, засобах масової інформації, політичній практиці, офіційних культурі й мистецтві матеріалістичної риторики. Вже починаючи з середини 1930-х років, жодна людина в СРСР не могла б одержати диплом про вищу освіту, якби публічно відмовилася визнавати матеріалістичну концепцію (так само було і з визнанням атеїзму). Окрім усього іншого, сповідання матеріалізму, що стало повсюдною вимушеною і добровільною практикою серед нової інтелігенції, сприяло поширенню у суспільстві лицемірства і дворушності.

З двох попередніх настанов Маркса впливала ідея пролетарського інтернаціоналізму, що протиставлялася концепції національного суверенітету. По-перше, ця концепція історично належала модерній політичній філософії і за своїм сенсом прийшла на зміну поняттю монархічної суверенності й базувалася на продуктивній уяві про розвиток громадянської спільноти. По-друге, поняття національного суверенітету потребувало визнання народу первинною, а тому легітимною основою національної держави. Проте, за марксизмом, комуністичне майбутнє належить винятково пролетаріату, який не має ні приватної власності, ні батьківщини і є носієм лише матеріального виробництва. Тому ідея інтернаціоналізму не є випадковою для марксистської теорії та практики – вона надає комунізмові месіанського характеру пролетарського визволення й слугує виправданню асиміляційної політики більшовиків.

Варто зауважити, що ідея інтернаціоналізму була поширена у XIX ст. у ліберальному політичному середовищі. Ісає Берлін писав навіть, що комунізм був «...зрадницьким спадкоємцем ліберального інтернаціоналізму» [4]. Однак ліберальний інтернаціоналізм мав дві сторони: одна з них була новітньою реінтерпретацією давньої ідеї космополітизму, в основі якої визнання вільної людини найвищою цінністю, а друга обумовлювалася прийняттям імперсько-колоніальної схеми економічного розвитку, який почав визначати геополітичну ситуацію у світі з 1870-х років. Не випадково комуністична утопія практично здійснювалася через відтворення імперського типу панування над народами.

Саме марксистсько-ленінський інтернаціоналізм став основою ідеологічної і політичної легітимності комуністичного світоустрою. Абсолютизація цього принципу спричинилася до впровадження у радянське життя концепту «буржуазний націоналізм», що став ідеологічною основою для організації комуністами репресій проти національної інтелігенції, культури, мови і здійснення жорстокої асиміляційної політики щодо підкорених центром народів.

Теоретичне обґрунтування ідеї пролетарського інтернаціоналізму дозволило Марксу і Енгельсу вибірково підходити до питань національного самовизначення народів. Вони не поділяли принцип рівності націй і не надавали універсального значення прагненню народів до незалежності. Особливо характерними з цього питання є погляди Енгельса. У продовження гегелівської концепції про неісторичні народи він диференціював нації на «революційні» й «контрреволюційні». В Австро-Угорській імперії до революційних націй потрапили німці, мадяри й поляки; до контрреволюційних або реакційних — решта «малих слов'янських народностей». З цього приводу Енгельс писав: «У найближчій світовій війні з лица землі зникнуть не тільки реакційні класи і династії, а й цілі реакційні народи. І це теж буде прогресом» [5].

Щодо заперечення приватної власності, то воно має давню філософську, політичну і навіть релігійну історію, вона впливає з утопічних уявлень про соціальний розвиток. У марксизмі заперечення приватної власності набуває цілком радикального характеру. Сучасний дослідник марксизму А. Валіцький констатує, що у питанні знищення приватної власності Маркс «...був більшим екстремістом, ніж Сталін, бо вимагав негайного скасування грошей і заміни торгівлі плановим розподілом продуктів» [6].

Протилежна думка щодо приватної власності не допускалася ні в політиці, ні у теоретичних дискусіях: хто її відважувався висловлювати – зникали у нетрях ГУЛАГу. Між тим, за кордоном, Ханна Арендт доводила цілком протилежне марксизмові: джерелом відчуження людини є відсутність приватної власності й недовершеність через це приватної сфери індивіда [7]. Саме обезвласнене суспільство перетворюється на деперсоналізовану масу, яка готова народжувати зі свого середовища тоталітарних вождів і диктаторів. «Маса» – це найхарактерніше слово для позначення народу у марксизмі; лише репресіями перетворивши народи на безнаціональну

«масу», або ж на «чисту колективність», комуністи експериментально витворили з неї «радянський народ».

Й, нарешті, ідея класової боротьби є провідною у марксистській доктрині саме в аспекті організації комуністичної революції і захоплення державної влади у формі «диктатури пролетаріату». Її сенс полягає в обґрунтуванні права на насильство над людиною і тією частиною суспільства, яка оголошується ворожою (буржуазною, націоналістичною, чи навіть космополітичною, як то зробив Сталін) комунізму. Ідеєю класової боротьби визначалася ідеологія крайніх форм насильства, не відомих історії раніше; у Радянському Союзі вона здійснювалася засобами масового терору, що був перетворений на державну політику управління суспільним життям. Так, нарком юстиції РСФСР лівий есер І.Штейнберг про більшовицький терор писав, що «...терор – це не одинична дія, не ізольований, випадковий, хоч і повторюваний прояв владної більшості... Терор – це узаконений план масового залякування, примушування, винищення зі сторони влади» [8].

Український дослідник С.Білокінь звертає увагу на те, що постулат класової боротьби практично дорівнює принципу суспільної сегрегації, за яким люди були поділені на два нерівноцінних класи і протиставлені між собою. Підтримка стану реальної сегрегації належала до найважливіших завдань комуністичної ідеології і більшовицького режиму. Постійне розпалювання «класової війни» серед народів на практиці реалізувалося у системі злочинів проти людяності, оскільки саме комуністична ідеологія визначала право людини на життя чи смерть, – життя перестало визнаватися за вищу цінність [9].

Таким чином, марксистська теорія стала не лише реальною духовною силою, яка вперше після християнського вчення була здійснена у світовому масштабі зусиллями тоталітарної комуністичної партії, а й стала одним із засобів легітимації влади більшовиків в СРСР. На інший важливий інструмент укорінення більшовицької диктатури перетворився державний масовий терор, розгорнутий на теренах колишньої Російської імперії фактично відразу ж після жовтневого (1917 р.) перевороту в Петрограді. Репресії проти народів набрали методичного характеру і проводилися за основними постулатами марксистсько-ленінської доктрини через розгортання світової класової війни. Першим масовим винищенням людяності стали «червоний терор» і викликаний політикою «воєнного комунізму» голод 1921 – 1923 рр., що став предтечею Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, який забрав життя мільйонів українських селян.

Прикметно, що перше застосування терору голодом щодо українців у 1921 – 1923 рр. співпало у часі з поразкою українських національно-визвольних змагань. Тоді терор голодом мав на меті придушення селянського повстанського руху та втягнення «суверенної» радянської України до СРСР. Відомо, що виникнення голоду на початку 20-х років в Україні офіційною радянською історіографією пояснювалося посухою 1921 р., а також наслідками семирічної війни (спочатку світової, потім громадянської). Насправді ж голод 1921 – 1923 рр. був викликаний передусім суб'єктивними причинами, а саме: більшовицькою політикою «воєнного комунізму» і насильницькими заходами, що її супроводжували.

Голод 1921 – 1923 рр. «допоміг» керівникам більшовицької партії зробити кілька важливих спостережень, які цинічно були використані ними при творенні нових голодоморів. По-перше, оскільки вилучення хліба в українських селян у 1921 – 1922 рр. мало на меті не стільки нагодувати «червоні столиці», Червону армію та голодуючих селян Поволжя, скільки приборкати у такий спосіб селянський повстанський рух, то терор голодом виявився ефективнішим засобом боротьби з повстанцями, ніж застосування регулярних частин Червоної армії. По-друге, на прикладі голоду в південних регіонах України владою було апробовано технологію замовчування у засобах масової інформації фактів про наявність голоду, що не дозволило скористатися допомогою, яку надавала світова громадськість голодуючим Поволжя і призвело до масового мору українського населення. По-третє, скориставшись голодом як приводом до вилучення церковних цінностей, більшовики зрозуміли, що й у такий спосіб можна діставати валюту для утримання влади і для проведення великомасштабних комуністичних експериментів. По-четверте, мовчазна згода українського керівництва на застосування методів офіційно скасованої продрозкладки для масового вилучення хліба у «незалежній» республіці, переконала московський партійний центр у цілковитій лояльності до нього з боку партійно-радянської верхівки КП(б)У. Трагічним підтвердженням цього стала

безпосередня участь керівництва УСРР у творенні найтяжчого злочину комуністичного режиму – Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, що мав на меті планомірне знищення українських селян як національного бастиону.

Проаналізувавши причини та наслідки комуністичного терору в Українській РСР, слід зазначити, що терор голодом, що його більшовики застосовували в Україні тричі (у 1921 – 1923, 1932 – 1933 і 1946 – 1947 рр.), знищення української інтелектуальної еліти – носія історичної пам'яті нації, і масові репресії у середовищі партійно-радянської номенклатури УСРР, під яких припав на 30-ті роки, були складовою системної політики радянського комуністичного режиму, спрямованої на винищення українського народу. Іншими словами, це був спланований геноцид українського народу, наслідки якого Україна відчуває й донині.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що у цілому захоплення комуністами влади в Україні та її утримання засобами державного масового терору, цією специфічною формою самолегітимації більшовицького тоталітарного режиму, мало форму перманентних репресій ідейно і культурно чужої влади проти українського народу і стало новим типом колоніально-імперського правління.

Література

1. Куртуа С. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. [С. Куртуа, Н. Верг, Ж. Панне та ін.]. – М.: «Три века истории», 1999. – С. 49.
2. Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки / [С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Воронська та ін.]. – К.: Наукова думка, 2003. – 887 с.; Дорошко М.С. Терор голодом як інструмент державної політики більшовиків в Україні // Соціальна історія: наук. зб. – К., 2008. – Вип. III. – С. 73–79; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – Тернопіль, 2000. – 481 с.; Ю.Шаповал / ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи [Ю.І. Шаповал, В.І. Пристайко, В.О. Золотарьов]. – К., 1997. – 608 с.
3. Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. В 2 т. Т. 1 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К., 1994. — С. 77.
4. Берлін І. Чотири есе про свободу / І. Берлін. – К., 1994. — С. 66.
5. Енгельс Ф. Боротьба в Угорщині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – К.: Політвидав, 1960. – Т. 6. – С. 182.
6. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи. Історія комуністичної утопії / А. Валіцький. – К., 1999. – С. 447.
7. Арндт Г. Джерела тоталітаризму / Г. Арндт. – К.: Дух і література, 2002. – С. 489.
8. Штейнберг І.З. Нравственный лик революции / И.З. Штейнберг. – Берлин, 1923. – С. 99.
9. Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С.І. Білокінь. – К.: Київ. наук. тов-во ім. Петра Могили, 1999. – 488 с.

Дмитрасевич Н.О. Коммунистическая идеология и массовый террор как инструменты легитимации советской власти в Украине. **Лейтмотивом статті є висновок автора про те, що ідеологія революційного марксизма і його неотъемлемая составляющая – идея пролетарского интернационализма, а также массовый большевистский террор в отношении всех реальных и мнимых противников государства «диктатуры пролетариата», стали важнейшими инструментами легитимации советской власти в Украине.**

Ключевые слова: легитимация, легитимность, государственность, власть, идеология, материализм, пролетариат, интернационализм, большевики, режим, диктатура, террор, репрессии.

Dmytrasevych N.O. Communist ideology and mass terror as instruments of legitimation of the Soviet power in Ukraine. The leading idea of the article is that the ideology of the revolutionary Marxism and proletarian internationalism and mass Bolshevik terror towards all real and fictitious enemies of 'the dictatorship of the proletariat' became important instruments of legitimation of the Soviet power in Ukraine.

Key words: legitimation, legitimacy, statehood, authorities, ideology, materialism, Marxism, proletariat, internationalism, Bolshevik, regime, dictatorship, terror, repressions.

УДК 341.1/2

Снігурська І.Г.,

 викладач кафедри правового регулювання економіки та правознавства
 Тернопільського національного економічного університету

Розмежування міжнародної правосуб'єктності ЄБРР і МБРР

У статті на основі аналізу міжнародно-правових актів проводиться розмежування міжнародної правосуб'єктності Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР).

Ключові слова: міжнародна організація, міжнародна правосуб'єктність, установчий договір.

Систему міжнародних відносин, яка існує сьогодні, не можна уявити без міжнародних організацій. Їх роль неспинно зростає у зв'язку з розвитком міжнародної співпраці.

Ми вважаємо за необхідне у цій статті провести розмежування правосуб'єктності між ЄБРР та МБРР, детально проаналізувавши та дослідивши їх засновницькі документи.

Варто зазначити, що дослідження проблем міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій проводило багато науковців як вітчизняних, так і країн СНД, зокрема В.Г. Буткевич, О.В. Задорожній, Є.А. Шибяєва, Т.Н. Нешатаєва, М.В. Буроменський, С.В. Черніченко, однак вони залишаються дуже актуальними й сьогодні.

Мета статті полягає у здійсненні порівняльно-правової характеристики положень Статуту МБРР та Угоди про утворення ЄБРР та визначення особливостей щодо спільних та відмінних рис міжнародної правосуб'єктності цих фінансових організацій.

Наявність і обсяг правосуб'єктності у ЄБРР і МБРР може бути розглянутий на основі аналізу міжнародно-правових актів, якими встановлюється правове становище цих організацій, тобто їх установчих документів. Саме установчий акт є правовою підставою для виникнення і функціонування міжнародної організації. Підтвердженням цьому є і міжнародна практика, і положення ст. 5 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. [3, с. 67] і ст. 5 Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. [4, с. 87]. Це пов'язано з наявністю в установчого договору міжнародної організації таких особливостей:

- на установчі акти міжнародних організацій положення Віденських конвенцій 1969 і 1986 рр. поширюється з урахуванням правил, що діють у міжнародній організації;
- установчий договір міжнародної організації визначає не тільки права й обов'язки держав-членів організації, а й створює новий суб'єкт міжнародного права — міжнародну організацію. Не можна не погодитися з думкою Л.А. Льовіної про те, що держави, підписуючи статут міжнародної організації, стають самостійними членами щодо міжнародної структури, яка наділена власною волею, самостійними правами й обов'язками, необхідними їй для здійснення поставлених завдань [2, с. 7];
- правонаступництво щодо установчих актів міжнародних організацій, тобто фактично правонаступництво статусу члена організації, як правило, виключається, тоді як успадкування прав і обов'язків за іншими багатосторонніми міжнародними договорами можливе;
- будь-яке застереження, яке може бути зроблене державою щодо установчого документа міжнародної організації, вимагає згоди компетентного органу цієї організації. За наявності вказаних особливостей до установчих актів міжнародних організацій застосовуються більшість положень права міжнародних договорів: принцип *parata sunt*

servanda; положення про укладення і вступ міжнародного договору в силу; про недійсність договорів; про дію міжнародних договорів.

Угоду про заснування МБРР було укладено в липні 1944 р. і відповідно до ст. 11 розд. I Статут МБРР набував чинності після його підписання від імені урядів, мінімальні підписи яких становили не менше 65 % від загальних підписів, перерахованих у додатку до Статуту [7, с. 26].

Аналогічні положення містяться і в Угоді про заснування ЄБРР [9, с. 160], згідно з якою Угода набула чинності, коли документи про її ратифікацію, ухвалення або схвалення депонувалися сторонами, що підписали, первиний підпис яких становить не менше двох третин від загальних підписів, включаючи, принаймні, дві країни Центральної і Східної Європи, перераховані в додатку А до Угоди [14, с. 60].

Таким чином, набуття чинності установчих актів як ЄБРР, так і МБРР часто ставиться в пряму залежність від обсягу підписання. Крім того, Угода про заснування ЄБРР містить ще одну додаткову вимогу для набуття чинності Угоди – це вираження згоди на її обов'язковість зі сторони країн Центральної і Східної Європи. Ця вимога пояснюється тим, що ця міжнародна організація є регіональною і спрямована на кредитування країн вказаного району.

Установчими актами міждержавних фінансових організацій можуть бути встановлені терміни їх вступу: наприклад, у МБРР — не раніше 1 травня 1945 р. і не пізніше 31 грудня цього самого року, в ЄБРР – не пізніше 31 березня 1991 р. [15, с. 61].

Структури установчих актів МБРР і ЄБРР дуже схожі. В основній частині цих міжнародних договорів можна виділити розділи, присвячені цілям і завданням банків, членства в них, визначенню обсягу повноважень і операцій банків, встановленню керівних органів, статусу банку, привілеїв і імунітетів банку і посадових осіб.

Щодо порядку набуття членства, то стаття 2 розділу I Статуту МБРР містить вказівку на те, що членство в Банку відкрито на умовах, які встановлюються Банком. Статтею 5 розд. II Статуту МБРР визначається, що право приймати нових членів і визначати умови їх прийому відноситься до виняткової компетенції Ради керівників Банку [16, с. 13].

З аналізу цих положень можна дійти висновку, що держава при вступі до МБРР може робити застереження до Статуту МБРР, якщо Рада керівників Банку затвердить їх.

Угодою про заснування ЄБРР встановлюється, що питання про ухвалення нових членів вирішується Радою керівників банку тільки відносно тих держав, які мали право стати членами банку, але не стали ними до 31 березня 1991 р.

Також як і у МБРР, винятковим правом на прийом нових членів і визначення умов їх прийому володіє Рада керівників Банку (ст. 24 Угоди про заснування ЄБРР).

Крім того, можливість робити застереження до установчого акта ЄБРР підтверджується і ст. 53 п. 7 Угоди, згідно з якою кожен член банку «може депонувати разом з документом про ратифікацію, ухваленні або схваленні декларацію, згідно з якою вказаний член залишає за собою, своїми адміністративно-територіальними одиницями або своїми місцевими органами влади право на стягування податків із зарплати і винагород, що виплачуються Банком громадянам такого члена» [14, с. 68].

Окрім можливості робити застереження, установчими актами МБРР і ЄБРР передбачається можливість внесення поправок до установчих документів цих організацій.

Конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р. встановлюється наступний порядок внесення поправок: зміна договору можлива за угодою між учасниками, які повинні повідомлятися про будь-яку пропозицію, що стосується поправок до багатостороннього договору. Угода про внесення поправок не зв'язує державу, що вже є учасником договору, але учасником угоди, що не став, про внесення поправок до договору [10, с. 67].

Аналогічні положення містяться в Конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р. Цією Конвенцією додатково встановлюється, що згода міжнародної організації з угодою про внесення поправок регулюється правом цієї організації.

Установчими актами як ЄБРР так і МБРР передбачений такий спосіб внесення поправок як ухвалення їх найвищим органом цих міжнародних організацій – Радою керівників Банку.

Установчими документи міждержавних фінансових організацій розвитку по-різному визначається коло осіб, які мають право ініціювати внесення поправок: це член банку, керівник або виконавчий директор у Міжнародному банку реконструкції і розвитку; член банку, керівник або Рада директорів – у Європейському банку реконструкції і розвитку. Пропозиція про внесення поправок доводиться до Ради керівників і затверджується останньою. Далі згода на запропоновану поправку надається всіма членами банку.

Установчими актами міждержавних фінансових організацій розвитку передбачено, що більшість поправок приймаються кваліфікованою більшістю голосів держав-членів: у МБРР – 3/5 членів, що мають 85% від загального числа голосів, в ЄБРР — 3/4 членів, включаючи, принаймні, дві країни Центральної і Східної Європи, на долю яких доводиться не менше 4/5 від загального числа голосів, на які мають право члени. Подібне правило пояснюється бажанням зберегти переважний вплив європейських країн на політику і діяльність ЄБРР. Умова про обов'язкове схвалення поправки з боку країн Центральної і Східної Європи не застосовується тільки у тому випадку, коли поправки приймаються до п. 4 ст. 8 Угоди про заснування ЄБРР, що регулює порядок доступу до ресурсів ЄБРР (сума, термін доступу до ресурсів, зміна прийнятих обмежень доступу).

Проте з деяких питань ухвалення поправок до установчих актів міжнародних організацій повинне бути схвалене всіма державами-членами організації одногосно. До таких поправок відносяться:

- поправки, що змінюють право на вихід з організації;
- поправки, що змінюють права держав-членів у разі збільшення розміру статутного капіталу організації провести підписку на таку частину збільшення капіталу, яка пропорційно рівна тій частці, на яку здійснена підписка раніше щодо загального розміру акціонерного капіталу організації;
- поправки, що змінюють положення Статутів, згідно з яким зобов'язання по акціях організації обмежуються неоплаченою частиною емісійної ціни акцій [15].

Угодою про заснування ЄБРР додатково встановлено, що вимагає одногосного схвалення поправка до Статуту банку, яка змінює цілі і функції банку, передбачені Статутом.

Порівняння установчих документів засвідчує, що загальним для більшості міждержавних фінансових організацій розвитку є правило про те, що поправки набувають чинності для всіх держав-членів через три місяці від дати офіційного повідомлення всіх членів, якщо інший термін не встановлений Радою керівників банку.

В Угоді про заснування ЄБРР не містяться будь-яких особливих правил ухвалення поправок з боку двох міжнародних організацій, що є членами ЄБРР, — Європейського Економічного Співтовариства і Європейського Інвестиційного банку. Отже, відносно них застосовуються такі самі правила, як і до держав-членів. Схвалення ж поправок у самих цих міжнародних організаціях регулюється відповідно до Конвенції 1986 р. правилами цих організацій. Під «Правилами організації» у Конвенції маються на увазі засновницькі акти організації, відповідні рішення і резолюції, а також стала практика організацій.

До теперішнього часу до Статуту МБРР вносилися дві поправки: 17.12.1965 р. (Статут МБРР був доповнений розділом про позики, що надаються Міжнародній фінансовій корпорації), 16.02.1989 р. (було змінено кількість голосів, необхідних для ухвалення поправок до Статуту МБРР). До Угоди про заснування ЄБРР поправки не вносилися.

В установчих актах МБРР і ЄБРР по-різному обмовляються терміни їх дії. У Статуті МБРР відсутні положення про порядок припинення діяльності цієї організації, хоча у ст. 9 міститься згадка про те, що припинення діяльності може мати місце. В Угоді про заснування ЄБРР вказано, що банк може припинити свої операції, якщо за це проголосують не менше двох третин керівників, що представляють не менше трьох чвертей від загального числа голосів, на яке мають право члени. При такому остаточному припиненні операцій банк негайно припиняє свою діяльність, за винятком діяльності по впорядкованій реалізації, консервації і збереженню своїх активів і врегулюванню своїх зобов'язань [14, с. 41].

Однією з особливостей установчих актів ЄБРР і МБРР є визначення прав та обов'язків цих організацій.

Загалом права й обов'язки міжнародних організацій можуть бути поділені на дві великі групи:

- міжнародні права й обов'язки, закріплені в установчих документах;
- міжнародні права й обов'язки, набуті на основі міжнародних договорів, укладених міждержавною організацією [6, с. 16].

Розглянемо першу групу прав і обов'язків ЄБРР і МБРР. Установчі акти міждержавних фінансових організацій розвитку передбачають право останніх укладати міжнародні договори, в тому числі й угоди з іншими міжнародними організаціями про співпрацю.

Стаття 5 розд. 8 Статуту МБРР, присвячена взаєминам Банку з іншими міжнародними організаціями, вказує на те, що «...Банк здійснює співпрацю з будь-якою міжнародною організацією загального характеру, а також з громадськими міжнародними організаціями, що здійснюють спеціалізовані функції в споріднених сферах» [16, с. 9].

В Угоді про заснування ЄБРР відсутня стаття, спеціально присвячена питанням співробітництва з іншими міжнародними організаціями. У ст. 2 Угоди, в якій визначаються цілі Банку, вказується, що при виконанні названих тут функцій «...Банк працює у тісній співпраці зі всіма своїми членами і у тій формі, яку він визнає доцільною в рамках справжньої Угоди з Міжнародним валютним фондом, Міжнародним банком реконструкції і розвитку, Міжнародною фінансовою корпорацією, Багатостороннім агентством по гарантуванню капіталовкладень і Організацією економічного співробітництва і розвитку, а також співробітничас з Організацією Об'єднаних Націй і її спеціалізованими установами й іншими відповідними органами, так само як і з будь-якою публічно-правовою або приватною організацією, пов'язаною з економічним розвитком і інвестиціями в країнах Центральної і Східної Європи» [14, с. 34]. З наведеного положення установчого акту ЄБРР бачимо, що в ньому вужче обкреслено коло міжнародних організацій, з якими здійснює співпрацю ЄБРР. Крім того, можливість такої співпраці в ЄБРР тісно пов'язана з цілями, які стоять перед цими організаціями, що не притаманно для МБРР.

Окремо приділяється увага наданих позик. Так, у розд. 4 статті 4 Статуту МБРР встановлюється, на яких умовах Банком укладаються договори позики, що припускає можливість їх укладення. У ст. 11, 14 Угод про заснування ЄБРР зафіксовано, що позики — це один із способів проведення операцій Банком і також встановлюються умови укладення договорів позики. Таким чином, можна дійти висновку про те, що установчі документи ЄБРР і МБРР спеціально не обумовлюють право цих організацій на укладення договорів позики, оскільки це право витікає зі встановлених цілей і функцій банків, і регулюють лише питання, пов'язані з порядком і умовою проведення цих операцій.

По-різному регулюються питання щодо штаб-квартир. Так, у ст. 52 Угоди про заснування ЄБРР йдеться про укладання спеціальних угод з країною, в якій знаходиться штаб-квартира Банку, зокрема з метою забезпечення привілеїв посадовим особам і службовцям Банку.

Статут МБРР не містить положень, що передбачають можливість укладання угод про штаб-квартиру, проте, це право витікає з норм загального міжнародного права.

Метою укладання угод про штаб-квартири є встановлення привілеїв і імунітетів організацій і їх службовців, визначення порядку охорони і доступу осіб у приміщення штаб-квартири організації [8, с. 88].

Крім установчих актів, міжнародні права й обов'язки надаються міждержавним фінансовим організаціям і іншими міжнародними актами. Серед них можна виділити такі:

1. Угоди між міждержавною організацією і державами-членами про постійне представництво організації

Зокрема, у ст. 45 Угоди про заснування ЄБРР визначається статус Банку. Наголос робиться на володіння останнім повною правосуб'єктністю і можливістю у зв'язку з цим укладати контракти; набувати і розпоряджатися нерухомим і рухомим майном; порушувати судові справи [14, с. 46].

У Статуті МБРР немає окремого розділу або статті, що присвувались би правосуб'єктності МБРР, відсутнє подібне положення і в Угоді про постійне представництво.

Угоди про постійне представництво, укладені з МБРР і ЄБРР, наділяють банки міжнародними правами, надаючи їм широкі привілеї й імунітети, які не виходять за межі привілеїв і імунітетів, перерахованих в установчих документах банків. Ширший обсяг привілеїв і імунітетів наданий ЄБРР і його посадовим особам на території тієї держави, з якою укладена відповідна угода.

2. Угоди спеціалізованих установ з ООН

МБРР – одна із спеціалізованих фінансових установ ООН. Відносини МБРР і ООН регулюються Угодою, укладеною Радою керівників МБРР у вересні 1947 р. і Генеральною Асамблеєю ООН у

листопаді того самого року. В Угоді з ООН розглядаються такі питання як взаємне представництво в органах організацій, обмін інформацією і документами, тощо. Особливо в ній підкреслюється, що «...дії, що вчиняються Банком за поданням позик, є прерогативою самого Банку; для ООН найбільш доцільним буде утримуватись від рекомендацій щодо позик і умов їх надання» [17].

Крім того, спеціалізовані установи ООН беруть участь у Конвенції про привілеї та імунітети спеціалізованих установ 1947 р., яка закріплюється за МБРР кілька міжнародних прав і обов'язків, а саме: правоздатність укладати контракти, набувати нерухоме і рухоме майно й розпоряджатися таким і порушувати судові справи (стаття II), наявність привілеїв і імунітету (ст. III, V, VI).

Оскільки ЄБРР не є спеціалізованою установою ООН, то наведені вище положення на нього не поширюються.

На підставі викладеного права і обов'язки МБРР і ЄБРР можна поділити на дві групи.

До першої входять міжнародні права й обов'язки даних міждержавних організацій, що формують її як суб'єкта міжнародного права, закріплені в її установчому акті.

До другої групи належать права й обов'язки, набуті цими міждержавними організаціями на основі міжнародних договорів, укладених ними відповідно до встановлених установчим актом правами, що мають міжнародний характер.

Перша група має юридичну підставу у вигляді установчого акта організації, прийнятого державами. Безпосередньою юридичною підставою другої групи є міжнародні угоди, укладені самою організацією у процесі її діяльності, хоча, звичайно, і у цьому випадку, як вказує Е.А. Шибаєва, першоджерелом буде той самий установчий акт організації [12, с. 57].

А.Н. Талаласєв наголошує, що без наявності у організації правоздатності укладати міжнародні договори, вона не може вважатися суб'єктом міжнародного права [11, с. 60].

Той факт, що в установчих документах названо лише кілька найменувань договорів, які можуть укладати досліджувані структури, не означає, що перелік таких актів цим обмежений. Договірна правоздатність МБРР і ЄБРР та будь-яких інших міждержавних організацій витікає з положень Віденської конвенції про право договорів між державами й міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.

Міжнародні договори встановлюють права й обов'язки для їх учасників, а також вказують на участь міждержавних фінансових організацій розвитку в створенні норм міжнародного права.

Проявом міжнародної правосуб'єктності міждержавних фінансових організацій розвитку є і те, що ці організації і їх посадові особи володіють привілеями й імунітетом.

Привілеї й імунітети міжнародним організаціям і їх посадовим особам надаються для забезпечення досягнення цілей міжнародної організації і належного виконання посадовими особами їх обов'язків [13, с. 14].

Імунітети міжнародних організацій відрізняються від імунітету держав, тим, що:

- перший виникає на основі міжнародного договору, другий – з моменту виникнення держави;
- імунітет міжнародної організації носить функціональний характер.

Порівняємо обсяг привілеїв і імунітетів МБРР і ЄБРР. У розд. I ст. 7 Статуту МБРР і ст. 44 Угоди про заснування ЄБРР вказано, що імунітети і привілеї надаються банкам на території держав-членів для того, щоб надати можливість виконувати покладені на них функції.

Статутом МБРР передбачені такі види імунітету банку:

- імунітет майна і авуарів банку від усіх форм конфіскації, арешту або вилучення в рахунок боргу до винесення остаточної судової ухвали проти банку;
- імунітет майна і авуарів банку від обшуку, ревізії. Конфіскації, експропріації або будь-яка інша форма арешту за рішенням виконавських або законодавчих органів;
- недоторканність архівів банку;
- недоторканність офіційного листування банку;
- фіскальний і митний імунітет [16,7].

Банк, його активи, майно і доходи, а також його операції і операції, що укладаються відповідно до Статуту Банку, звільняються від оподаткування і будь-яких митних зборів.

Жодні зобов'язання або цінні папери, що випускаються або гарантуються Банком, незалежно від того, кому вони належать, не підлягають оподаткуванню, що містить у собі дискримінаційний

підхід до них, або, якщо єдиною юридичною підставою для такого оподаткування є місце випуску або валюта цінних паперів, а також місце розташування будь-якої установи чи ділового об'єкта, що належить Банку.

Положення Угоди про заснування ЄБРР, якими встановлюються привілеї і імунітети Банку, багато в чому схожі з описаними вище привілеями й імунітетами МБРР, але є певні відмінності, а саме:

- банк, його активи, майно і доход звільняються тільки від прямих податків;
- митним імунітетом користуються товари, що тільки ввозяться Банком, необхідні для здійснення його офіційної діяльності;
- придбані або імпортовані товари, звільнені від мит і податків відповідно до Угоди про заснування ЄБРР, не підлягають продажу, найму, в оренду або передачі за плату або безоплатно [14, с. 53].

На підставі наведених положень можна дійти висновку про те, що установчі акти МБРР і ЄБРР досить детально описують привілеї і імунітети цих організацій. Привілеї й імунітети, надані державами-членами Міжнародному банку ширші, ніж імунітети і привілеї ЄБРР.

Установчі акти МБРР і ЄБРР містять також норми про привілеї й імунітети посадових осіб і службовців банків.

Всі керівники, Виконавчі директори, їх заступники, посадові особи і службовці МБРР не можуть бути піддані судовому переслідуванню у зв'язку з діями, здійсненими ними в офіційній якості. Угода про заснування ЄБРР звужує цей вид імунітету своїх посадових осіб і службовців, оскільки містить обмовку про те, що цей імунітет не застосовується до цивільної відповідальності у разі збитку в результаті дорожньо-транспортної події, здійсненої будь-якою посадовою особою або службовців ЄБРР.

Установчі акти МБРР і ЄБРР надають посадовим особам і службовцям банків, що не є місцевими жителями, імунітети від імміграційних обмежень, вимог про реєстрацію іноземців, а також привілеї у сфері валютних правил, які надаються членами представникам, посадовим особам і службовцям аналогічного рангу іншим членам.

Порівнюючи положення Статуту МБРР і Угоди про заснування ЄБРР, слід зауважити, що вони по-різному вирішують питання про фіскальний імунітет посадових осіб і службовців Банків. Відповідно до розд. 9 ст. 7 Статуту МБРР оклади і оплата, що виплачуються Банком Виконавчим директорам, їх заступникам, посадовим особам і службовцям Банку, що не є місцевими громадянами, місцевими підданими або іншими особами з місцевим громадянством, не обкладаються жодним податком і не враховуються при оподаткуванні [16, с. 15]. Відповідно до ст. 53 Угоди про заснування ЄБРР [14, с. 52] директора, заступники директорів, посадові особи і службовці Банку підлягають внутрішньому фактичному оподаткуванню на користь Банку на зарплату і винагороди, що виплачуються Банком, на умовах, що визначаються Радою керівників банку, при цьому вказана зарплата і винагороди звільняються від національного прибуткового податку. Таким чином, обсяг привілеїв і імунітетів посадових осіб і службовців ЄБРР, вужчий, ніж обсяг привілеїв і імунітетів посадових осіб і службовців МБРР.

Громадяни держави перебування органу міжнародної фінансової організації, які є її посадовими особами, також користуються привілеями і імунітетами. Відносно цієї категорії осіб можна відзначити три аспекти:

- жодні привілеї і імунітети не наділяють цих осіб якими-небудь перевагами;
- ці особи, як міжнародні посадові особи міжнародних організацій, є членами персоналу в сенсі п. 1 ст. 101 Статуту ООН;
- ці особи користуються тільки тими привілеями, якими користуються міжнародні посадові особи міжнародних організацій [5, с. 94].

Міжнародні організації мають право відмовитися від наданих ним привілеїв і імунітетів. Статут МБРР, вказуючи на можливість відмови від привілеїв і імунітетів, не містить положень, якими регулюється порядок здійснення цього процесу. В Угоді про заснування ЄБРР порядку відмови від імунітетів і привілеїв присвячена окрема стаття, в якій, по-перше, констатується, що імунітети, привілеї і вилучення, що надаються відповідно до Угоди, даються на користь Банку. Це означає, що тільки спеціально уповноважені органи і особи Банку мають право заявити про відмову

від привілеїв і імунітетів. Відповідно до ст. 55 Угод про заснування ЄБРР Рада директорів може відмовитися на таких умовах, які вона може визначити, від будь-якого імунітету, привілеїв і вилучень у випадках, коли, на її думку, такі заходи відповідають інтересам Банку [14, с. 5]. Президент ЄБРР має право і зобов'язаний відмовитися від будь-якого імунітету, привілею або вилучення відносно будь-якої посадової особи, службовця або експерта Банку, за винятком Президента або віце-президента, коли, на його думку, імунітет, привілей або вилучення ускладнюють здійснення правосуддя і коли відмова від них не наносить збитку інтересам Банку. Правом відмови від імунітету, привілеїв і вилучень відносно Президента і віце-президентів Банку, володіє Рада Директорів ЄБРР.

Таким чином, аналізуючи наведені положення Угоди про заснування ЄБРР і Статуту МБРР можна стверджувати про те, що регламентація імунітетів і привілеїв в установчих актах міжнародних фінансових організацій розвитку збільшується і деталізується. Це викликано тим, що держави-члени організації бажають чіткіше встановити свої обов'язки щодо захисту інтересів міжнародної організації і її посадових осіб і надавати привілеї і імунітети на виключно функціональній основі, тобто в обсязі, необхідному для здійснення організацією і її посадовими особами завдань і функцій міжнародної організації.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо таких висновків:

1. Правосуб'єктність МБРР виходить з наведених положень Статуту організації, а правосуб'єктність ЄБРР констатується його установчим актом і, виходячи з цього, банки мають чітко визначені права.
2. Щодо прав і обов'язків ЄБРР та МБРР, то установчі акти міждержавних фінансових організацій передбачають право останніх укладати міжнародні договори, в тому числі й угоди з іншими міжнародними організаціями про співпрацю.
3. Порівнюючи положення Статуту МБРР і Угоди про утворення ЄБРР, слід зауважити, що вони порізнному вирішують питання про фіскальний імунітет посадових осіб і службовців банків. Відповідно до розд. 9 ст. 7 Статуту МБРР оклади і оплата, що виплачуються Банком Виконавчим директорам, їх заступникам, посадовим особам і службовцям Банку, що не є місцевими громадянами, місцевими підданими або іншими особами з місцевим громадянством, не обкладаються жодним податком і не враховуються при оподаткуванні. Відповідно до ст. 53 Угоди про утворення ЄБРР директора, заступники директорів, посадові особи і службовці Банку підлягають внутрішньому фактичному оподаткуванню на користь Банку на зарплату і винагороди, що виплачуються Банком, на умовах, що визначаються Радою керівників Банку, при цьому вказана зарплата і винагороди звільняються від національного прибуткового податку. Таким чином, обсяг привілеїв і імунітетів посадових осіб і службовців ЄБРР, вужчий, ніж обсяг привілеїв і імунітетів посадових осіб і службовців МБРР.
4. В установчих актах як ЄБРР так і МБРР термін «компетенція» практично не вживається, частіше згадуються функції і цілі організації. Саме вони і визначають зміст компетенції даних організацій.

Література

1. Действующее международное право: В 3 т. I /Сост. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. -М.: Юрид. Лит, 1996. — Т. 1.
2. Левина Л.А. Правовое положение международных финансовых организаций системы ООН: автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1998.
3. Международное публичное право: Сб. документов /Сост. К.А. Бекашев, А.Г. Ходаков. – М.,1996. – Т.1.
4. Международное публичное право. Сб. документов /Сост. К.А. Бекашев, А.Г. Ходаков. – М.,1996. – Т.2.
5. Медведев И.В. Правовое положение межгосударственных кредитно-финансовых организаций капиталистических стран: Дисс. канд. юрид. наук. – М., 1982.
6. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории). – М, 1971.
7. Статьи Соглашения Международного банка реконструкции и развития. 27.12.1945 года // Международное частное право: Сб. документов. – М., 1997.
8. Соглашение о штаб-квартире между Правительством Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии и Европейским банком реконструкции и развития от 15.04.1991 года // Основные документы ЕБРР. EBRD, 2001.
9. Соглашение об учреждении Европейского банка реконструкции и развития от 29 мая 1990 года // Международное публичное право: Сб. документов / Сост. К.А. Бекашев, А.Г. Ходаков: В 2-х т. – М., 1996. – Т. 1.
10. Стаття 39 Конвенції про право міжнародних договорів 1969 року: Международное публичное право: Сб. документов /Сост. К.А. Бекашев, А.Г. Ходаков. – М., 1996. – Т. 1.

11. Талалаев А.Н. Право международных договоров (договоры с участием международных организаций). – М., 1989.
12. Шибаева Е.А. Правовой статус межправительственных организаций / Е.А. Шибаева. — М.: Дело, 1972.
13. Шибаева Е.А. Право международных организаций. – М.: Дело, 1986.
14. Agreement Establishing the European Bank of Reconstruction and Development. Art 60<
15. [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www/ebrd.com/pubs/insti/basic>>(дата останнього звернення – 05.03.2010).
16. Amerasinghe C. Principles of the Institutional Law of International Organizations<
17. [Электронный ресурс].- Режим доступа: New York: Cambridge University Press, 1996.
18. International Bank for Reconstruction and Development. Articles of Agreement. As Amended Effective. Febr, 16, 1989. Art. 7<[Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://web.worldbank.org/ecom.html>><http://www/ebrd.com/pubs/insti/basic>>(дата останнього звернення – 05.03.2010).
19. The World Bank. Its Policies and Operations, 1960. Washington, 1961.

Снигурская И.Г. Размежевание международной правосубъектности ЕБРР и МБРР. В статье, на основе анализа международно-правовых актов проводится размежевание международной правосубъектности Европейского банка реконструкции и развития (ЕБРР) и Международного банка реконструкции и развития (МБРР).

Ключевые слова: **международная организация, международная правосубъектность, учредительный договор.**

Snigurs'ka I.G. The difference of international legal personality of EBRD and IBRD. In the article, on the base of analysis of international-legal documents, author identifies the difference between the international status of the European bank of reconstruction and development and the International bank of reconstruction and development.

Key words: **international organization, international personality, constitutive treaty.**

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 338.439.01(477)

Баб'як В.М.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економічної теорії

Василець Н.М.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри економіки підприємства
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Продовольча безпека України в контексті глобальної продовольчої безпеки

У статті розкриваються проблеми продовольчої безпеки України як важливої умови соціальної і політичної стабільності та економічної незалежності країни за умов глобалізації, запропоновано шляхи запобігання виникненню продовольчої кризи.

Ключові слова: економічна безпека, продовольча безпека, глобальна продовольча безпека, економічна незалежність, продовольче забезпечення населення, рівень споживання, агропромисловий комплекс.

Однією з ключових проблем сучасності, яка має глобальний характер, є забезпечення продовольчої безпеки. Кожна країна повинна гарантувати продовольчу безпеку своїм громадянам, адже остання, будучи важливою складовою національної безпеки, у свою чергу, гарантує соціально-економічну й політичну стабільність у суспільстві, стійкий і якісний розвиток нації, сім'ї, особи та сталий економічний розвиток держави.

Забезпечення кожної країни продовольством має стратегічне значення, оскільки від цього залежать її не лише продовольча, а й національна безпека. Продовольча безпека країни розглядається як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої державою гарантується фізична й економічна доступність та якість життєво важливих продуктів харчування громадян згідно з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування, забезпечується продовольча незалежність держави і підтримується стабільність продовольчого забезпечення населення.

Зростання населення Земної кулі постійно прискорюється, а проблема забезпечення його продовольством щодалі загострюється і набуває глобального характеру. Населення Земної кулі сьогодні становить 6,5 млрд. осіб, а до 2050 р., за прогнозами ООН, має досягти 10 млрд. За даними Світового банку, сьогодні понад половина населення планети злидарює, а понад 1 млрд. людей голодують [7].

Враховуючи інтереси світової спільноти на початку нового тисячоліття ООН прийняла Декларацію III тис., в якій сформульовано головну мету і цілі у сфері розвитку людства, що передбачає до 2015 р. скоротити кількість голодуючого населення планети вдвічі[2].

Успішне вирішення завдання з подолання голоду і забезпечення продовольчої безпеки як на національному рівні, так і на регіональному, і глобальному, можливе через об'єднання зусиль кожної країни, через використання наукових рекомендацій і практичного досвіду у вирішенні продовольчої проблеми, що підкреслює актуальність дослідження.

Актуальним питанням подолання загроз продовольчій безпеці, пошуку компромісних рішень щодо забезпечення здатності людства покінчити з голодом і недоїданням присвячено багато наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Дослідження проблеми вирішення продовольчої безпеки як у глобальному масштабі, так і на регіональному та національному рівнях висвітлені у наукових працях провідних учених-економістів В.Я.Амбросова, Ю.Д.Білика, О.Г.Білоруса, П.П.Борщевського, В.І.Власова, О.І.Гойчука, А.В.Гордєєва, З.І. Ільїної, Б.Й. Пасхавера, Е.Е. Румянцевої, П.Т.Саблука та ін.

На думку науковців, вирішення проблем продовольчої безпеки на національному рівні залежить, насамперед, від стану і перспектив розвитку агропромислового комплексу, від ефективності використання природно-ресурсного, науково-технічного, виробничого і соціального потенціалів та від політики держави в плані пріоритетного розвитку аграрного сектора економіки.

Світова фінансово-економічна криза, нестабільні тенденції розвитку світового сільського господарства та складність вирішення продовольчої проблеми на міжнародному рівні вимагають посиленої уваги до національної продовольчої безпеки. Особливої гостроти набуває проблема продовольчої безпеки для України через відсутність повноцінного харчування великої частини населення, що вимагає чіткого визначення параметрів продовольчої безпеки і на цій основі розроблення стратегії і тактики її забезпечення на основі швидкого розвитку агропромислового комплексу з урахуванням раціонального використання його потенціалу та посилення експортної орієнтації.

У розвинутих країнах світу продовольча безпека розглядається як важлива умова соціальної і політичної стабільності та економічної незалежності країни. Особливо слід відзначити США і Францію, які мають 100% самозабезпечення продовольством. Україна, на жаль, далеко відстала у цьому відношенні, що пояснюється історичним минулим країни (революції, війни, Чорнобильська катастрофа) і неефективною сучасною економічною системою, яка «забезпечила» не тільки занедбаність родючих земель, затримку інноваційних процесів у сільському господарстві, відсталість від передових зарубіжних технологій, а й ще більше загострила проблему бідності населення (третина населення країни), а значить, економічну доступність до якісних продуктів харчування.

На думку сучасних політиків, проблеми продовольчої безпеки в Україні не існує, оскільки 93,4% харчових продуктів, які споживає населення України, припадає на долю вітчизняних товаровиробників, тоді як критичним вважається перевищення імпортованих товарів у загальній структурі продуктів харчування більше ніж 30% [4].

Проте, як засвідчують дослідження, рівень споживання майже усіх продуктів в Україні значно нижчий, ніж у розвинутих країнах світу. Так, рівень споживання м'яса в Україні на 70% нижчий, як у США та Франції і на 65% – ніж у Німеччині. Показники, які характеризують споживання продуктів харчування населення України і визначають рівень її продовольчої безпеки, знизилися до критичної межі (особливо це стосується м'яса, молока, фруктів і ягід, риби, овочів, яєць).

Низький рівень споживання продуктів харчування пояснюється не лише проблемою недовиробництва потрібних обсягів продовольства аграрним сектором економіки. Це є проблемою всієї економіки, адже у значній частини населення немає коштів на повноцінне збалансоване харчування. Так, ціни на продовольчі товари в Україні у 2008 р. зростали у 4 рази швидше, ніж доходи малозабезпечених.

Таким чином, основні фактори, що окреслюють проблему продовольчої безпеки в Україні та визначають необхідність її негайного вирішення, пов'язані з наступним:

- за роки незалежності значно зменшилося продовольче споживання продукції, рівень якого відстає від розвинутих країн за енергетичною цінністю майже на третину, а за споживанням м'ясо-, рибопродуктів і фруктів – у 3–4 рази;
- частка витрат на продовольство у сімейних бюджетах перевищує відповідний показник розвинутих країн у 4–5 разів;
- науково обґрунтовані набори продуктів харчування задовольняються по всьому набору на 60%, у тому числі по продуктах тваринного походження – наполовину;
- темпи зростання цін на продовольство лідирують в інфляційних чинниках, що блокує ємність внутрішнього продовольчого ринку та негативно позначається на загальному розвитку агропромислового комплексу і економіки держави в цілому;
- залишаються неопрацьованими економічні механізми державного регулювання ємності ринку і запобігання ризиків неритмічної пропозиції та ажіотажного попиту продуктів харчування, що дестабілізує цінову ситуацію в країні;
- вимагають суттєвого поліпшення механізми захисту вітчизняного виробництва і підтримки його конкурентоспроможності за умов сучасних процесів глобалізації і вступу України до міжнародних економічних союзів[1].

Визначальна роль у досягненні продовольчої безпеки суспільства належить агропромислому комплексу, але за останні роки проблема продовольчої безпеки в Україні різко загострилася і тісно пов'язана із кризовим станом економіки, обмеженістю матеріально-технічних і фінансових ресурсів в аграрному секторі, нестачею робочої сили та іншими факторами.

Так, національних виробників м'яса, молока та цукру знищує дешевий імпорт та контрабанда – 2008 рік побив рекорди за рівнем ввезення іноземного м'яса та м'ясопродуктів в Україну – аж 530 тис. т із 38 країн світу, у 2009 р. – 430 тис. т на суму 112 млн. доларів. У 2009 р. імпорт молока і молочних продуктів в Україну у вартісній оцінці становив 112 млн. доларів, дефіцит цукру – 500 тис. т. Замість раніше діючих 192 цукрових заводів нині функціонує лише 56, і це при тому, що в радянській системі Україна забезпечувала цукром майже всі республіки союзу. У державному бюджеті на 2009 р. на фінансування програм АПК було передбачено у 5,5 рази менше коштів, ніж у 2008 р., кредитування агросектора у 2009 р. скоротилось у 3,14 рази порівняно з попереднім роком, при цьому кількість господарських суб'єктів–позичальників скоротилось з 15 тис. до 1,7 тис. Сумна статистика попереджає, що якщо така тенденція продовжуватиметься і далі, то АПК України буде просто знищено.

За роки незалежності контраст між сільськогосподарським потенціалом української економіки і її нинішнім станом жахає. Національні підприємства агропромислового комплексу через дефіцит сировини змушені працювати з 30% завантаженням виробничих потужностей, кількість свиней та ВРХ становить 35% до поголів'я 1990 р.

До руйнування агропромислового потенціалу України призвела насамперед пасивність держави на сільськогосподарському ринку. Вона втратила можливість впливати на макроекономічну стабільність, виконання умов контрактів. Відсутність ефективного пільгового кредитування через фінансові установи не дозволяє розвиватись українським підприємствам, держава не створює аграрних банків розвитку, немає програм субсидування відсоткових ставок, підтримки цін на сільськогосподарську продукцію.

Зразковим прикладом і, на жаль, недоступним для України є підтримка державою сільського господарства Франції. Так, на думку французького президента, на підтримку сільського господарства за умов світової кризи виділено 1 млрд. євро у вигляді банківських кредитів при кредитній ставці 1,5 % річних, а для молодих фермерів – 1% річних, ще 650 млн. євро – у вигляді державної допомоги. Наша ж держава поки що неспроможна фінансово підтримати аграрний сектор економіки, оскільки сьогодні для неї на першому місці не проблеми людей і їх безпека, а політичні ігри.

Забезпечення продовольчої безпеки України – це безперечно розвиток українського АПК, що має відбуватися через прямі субсидії, прямі дотації, податкові пільги для підприємств через встановлення імпорتنих тарифів та імпорتنих квот, що допоможе національному виробнику підвищити рентабельність та стати конкурентоспроможним. Як член СОТ Україна також повинна використовувати експортні субсидії та експортні мита для національного сільгоспвиробника.

Враховуючи те, що з кожним роком зростає попит на зерно на світовому ринку Україна має шанс, при умові розвитку аграрного сектора і збільшенні виробництва зерна розширити експортні зони не тільки в європейському напрямі, а й у Середземномор'ї і на Близькому Сході [3]. Перспективи України у формуванні продовольчої безпеки полягають у тому, що, на думку науковців до 2015 р. вона здатна забезпечити валовий збір зерна на рівні 80 млн. т, з яких більше 50% може експортувати. Але для цього необхідні інвестиції в агропромисловий комплекс не менше як 70 млрд. доларів з яких третину потребує зернове господарство. Тому, безперечно, доцільніше витратити державні кошти не на імпорт сумнівної якості продовольчої продукції, а фінансово підтримати вітчизняного виробника сільськогосподарської продукції, і насамперед, необхідно створити сприятливий інвестиційний клімат у сільському господарстві, збільшити бюджетні надходження на розвиток сільськогосподарських наукових досліджень, забезпечити соціально-економічний розвиток сільських територій.

Таким чином, підвищення рівня економічної та продовольчої безпеки держави на основі нарощування обсягів виробництва продуктів харчування та поліпшення їх якості є стратегічним пріоритетом соціального та економічного розвитку України на сучасному етапі на найближчу перспективу. Тому продовольча безпека, як важлива складова національної безпеки, передбачає здійснення активної державної політики, спрямованої на швидке подолання кризових процесів, стабілізації національного продовольчого ринку, забезпечення необхідної адаптації підприємств АПК до умов ринкової кон'юнктури, зміцнення їх фінансового стану, утвердження в перспективі України як держави з високоефективним, експортоспроможним сільським господарством.

Література

1. Законопроект України «Про продовольчу безпеку України» від 6.09.2005р.
2. Доклад о развитии человека за 2003 год. – Минск: ЮНИПАК, 2003. – 368с.
3. Гойчук О.І.Продовольча безпека: монографія / О.І. Гойчук – Житомир: Полісся, 2004. – 348с.
4. Національна економіка: підруч. / За ред. проф., канд. екон. наук П.В.Круша. – К.: Каравела, 2008. – 416с.
5. Майбутнє аграрного сектора // Зерно. – 2009. – № 11. – С.16-21.
6. Перехідна економіка: підруч. / В.М.Геєць, Є.Г.Панченко, Е.М.Лібанова та ін.; за ред. В.М. Гейця. – К.: Вища школа, 2003. – 591 с.
7. Саблук П.Т. Глобалізація і продовольство: монографія/ П.Т. Саблук, О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.:ННЦ «ІАЕ», 2008. – 632с.

Бабьяк В.М., Василець Н.М. Продовольственная безопасность Украины в контексте глобальной продовольственной безопасности. В статье раскрываются проблемы продовольственной безопасности Украины как важного условия социальной и политической стабильности и экономической независимости страны при условиях глобализации, предложены пути предотвращения возникновения продовольственного кризиса.

Ключевые слова: **экономическая безопасность, продовольственная безопасность, глобальная продовольственная безопасность, экономическая независимость, продовольственное обеспечение населения, уровень потребления, агропромышленный комплекс.**

Babyak V.M., Vasylets N.M. Food security of Ukraine within the global food security. The issues of food security of Ukraine as an important condition of social and political stability and economic independence of the country in terms of globalization are revealed in the article. Ways of food crisis prevention are offered.

Key words: **economic safety, food security, global food security, economic independence, food providing, the level of consumption, agricultural-industrial complex.**

УДК 658.14/17(477)

Бойко Є.М.,канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*Формування бюджету грошових коштів промислового підприємства як фактор забезпечення фінансової стійкості*

У статті розглядаються питання розробки бюджету грошових коштів за сучасних умов функціонування промислових підприємств в Україні.

Ключові слова: бюджетування, грошові кошти, підприємство, бюджет, грошові потоки, контроль, ефективність.

За сучасних умов господарювання українські підприємства змушені шукати більш ефективні механізми контролю за їх фінансово-господарською діяльністю. Пошук таких механізмів безперечно лежить у площині інструментарію фінансового менеджменту, до яких відноситься й бюджетування як основа оперативного фінансового планування підприємства.

Основною метою бюджетування за сучасних умов є підвищення ефективності фінансовогосподарської діяльності промислового підприємства, що базується на тотальному контролі всіх джерел формування фінансових ресурсів підприємства та забезпеченні найбільш ефективних шляхів їх використання.

Питання бюджетування фінансово-господарської діяльності розглядали у своїх працях основоположники даного розділу фінансового менеджменту: Р.Брейлі, Е. Джонс, Д. Ірвін, С. Майерс, Ш. Міллз, Б. Нідлз та ін. Деякі українські вчені також розглядають у своїх працях питання фінансового планування, але особливості формування бюджету грошових коштів промислового підприємства за сучасних умов вимагають впровадження нових теоретико-методологічних та практичних підходів.

Метою написання цієї статті є оцінка сучасного стану бюджетування промислових підприємств та розробка пропозицій щодо його удосконалення через впровадження механізму формування бюджету грошових коштів.

Незважаючи на певні позитивні зрушення, що намітилися в економіці країни, підсумкові фінансові результати першого кварталу 2009 р. виглядають не досить втішно (табл. 1). Так, серед загальної кількості великих підприємств 48,4% зафіксували негативний результат їх фінансово-господарської діяльності, 51,6% позитивний, що в абсолютному вимірі становить 27 931,0 млн.грн. та 24 834,7 млн.грн. відповідно. Таким чином, загальний зведений результат «чистий прибуток (збиток)» по Україні становить – 3096,3 млн. грн. Дещо гіршим виглядає результат діяльності великих промислових підприємств. Так, у цілому по промисловості 51,8% підприємств закінчили зазначений звітний період зі збитком, що становить 12 622,7 млн. грн. Загальний зведений результат за промисловістю становить 2 849,4 млн. грн.

Загальний фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування по промисловості становив – 532,1 млн. грн. (див. табл. 2). Найбільш збитковими стали металургійне виробництво, хімічна та нафтохімічна промисловість. При цьому, не дивно, що найвищий фінансовий результат від звичайної діяльності показало виробництво та розподілення електроенергії, газу та води (973, 9 млн. грн.).

Таблиця 1

Чистий прибуток (збиток) підприємств за видами економічної діяльності за січень – березень 2009 р.* (млн.грн.)

	Чистий прибуток (збиток)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
Усього	-3096,3	51,6	24834,7	48,4	27931,0
у тому числі сільське господарство, мисливство, лісове господарство	14,1	80,4	38,1	19,6	24,0
промисловість	-2849,4	48,2	9773,3	51,8	12622,7
будівництво	-620,3	38,1	760,3	61,9	1380,6
торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	108,9	59,0	6042,0	41,0	5933,1
діяльність готелів та ресторанів	-186,4	48,7	54,3	51,3	240,7
діяльність транспорту та зв'язку	2444,5	46,2	4002,6	53,8	1558,1
фінансова діяльність	146,4	60,0	1045,6	40,0	899,2
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	-1300,3	54,3	2884,9	45,7	4185,2
освіта	19,5	69,9	33,7	30,1	14,2
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	-18,9	56,7	47,8	43,3	66,7
надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	-858,3	45,1	138,7	54,9	997,0

*Дані Державного комітету статистики України (ukrstat.gov.ua)

Таблиця 2

Фінансові результати діяльності підприємств за видами промислової діяльності за січень – березень 2009 р.* (млн. грн.)

(млн. грн.)	Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
1	2	3	4	5	6
Промисловість	-532,1	49,0	11900,6	51,0	12432,7
добувна промисловість	173,8	34,5	2593,1	65,5	2419,3
переробна промисловість	-1679,8	50,6	7132,4	49,4	8812,2
легка промисловість	0,6	55,3	94,0	44,7	93,4
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	135,4	54,5	181,0	45,5	45,6
целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	133,0	51,9	317,4	48,1	184,4
виробництво коксу, продуктів нафтопереробка	-435,8	40,8	32,8	59,2	468,6
1	2	3	4	5	6
хімічна та нафтохімічна промисловість	-855,2	58,0	522,7	42,0	1377,9

виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	-171,8	36,4	282,4	63,6	454,2
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	-3070,0	39,7	636,0	60,3	3706,0
машинобудування	560,2	48,4	1828,1	51,6	1267,9
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	973,9	39,8	2175,1	60,2	1201,

*Дані Державного комітету статистики України (ukrstat.gov.ua)

Покращення ситуації на промислових підприємствах ми бачаємо через впровадження дієвої системи бюджетування. При цьому, у короткостроковій перспективі підприємства перш за все повинні засвоїти необхідність та впровадити комплекс заходів з формування бюджету грошових коштів, що дозволить забезпечити фінансову стійкість та постійну платоспроможність підприємств.

Під бюджетом грошових коштів слід розуміти оперативний фінансовий план, у якому відображаються всі джерела надходження грошових коштів підприємства та всі можливі напрями їх витрачання.

У цілому, бюджет грошових коштів повинен показати сальдо грошових коштів на рахунок підприємства на кінець кожного планового періоду. Для ефективного ведення бізнесу підприємству потрібно завжди мати позитивне сальдо його грошових коштів. У той самий час надзвичайно великі залишки грошових коштів вказують на неефективне їх використання у плановому періоді, низький рівень генерування грошових коштів може вказувати на можливі проблеми зі здійсненням розрахунків, що може призвести до втрати платоспроможності підприємства. Таким чином, формування бюджету грошових коштів дозволить спрогнозувати всі «критичні моменти», виявити періоди можливих касових розривів, а отже, й оперативно відреагувати та внести корективи у діяльність підприємства.

Тобто, основною метою розробки бюджету грошових коштів виступає визначення так званого оптимального сальдо грошових коштів.

При розробці бюджету грошових коштів підприємству можна рекомендувати відпрацювання таких етапів:

- підприємство повинно чітко зрозуміти які види діяльності формуються, окремі види вхідних та вихідних грошових потоків (тобто, які грошові потоки притаманні для операційній, інвестиційній та фінансовій діяльності підприємства);
- слід визначити необхідний рівень фінансування підприємством витрат капітального характеру (на придбання основних засобів, на розробку та впровадження новітніх технологій організації виробничого процесу, здійснення капітального ремонту чи модернізації існуючого обладнання тощо);
- слід визначити щоденний мінімально необхідний залишок грошових коштів підприємства (так званий компенсаційний залишок чи «недоторканий запас грошових коштів»). Цей залишок формується для забезпечення фінансування непередбачуваних витрат підприємства;
- підприємство визначає вхідні грошові потоки від операційної, інвестиційної та фінансової діяльності з урахуванням графіка погашення дебіторської заборгованості;
- підприємство визначає вихідні грошові потоки від операційної, інвестиційної та фінансової діяльності з урахуванням графіка погашення кредиторської заборгованості. Вихідними даними для цього етапу слугують дані операційних бюджетів підприємства (дані щодо виплат по заробітній платі, по придбанню сировини та матеріалів, виплат по загальногосподарських витратах тощо), інвестиційного бюджету (графік – виплат по придбаних основних засобах тощо) та, найчастіше, графіки погашення заборгованості по кредитних зобов'язаннях;

- визначення формату представлення бюджету грошових коштів. Цей формат має задовольняти інформаційні потреби користувачів інформації, що представлена у бюджеті. Найчастіше користувачами бюджету грошових коштів виступає топ-менеджмент підприємства;
- формування бюджету грошових коштів, контроль за його виконанням, коригування та аналіз результатів.

При формуванні бюджету грошових коштів можна скористатися формулою бюджету, яка виглядає наступним чином:

Сальдо грошових коштів на кінець періоду = Сальдо грошових коштів на початок періоду + Надходження грошових коштів – Витрачання грошових коштів (1.1)

Розглянемо алгоритм формування бюджету грошових коштів та як скористатися на практиці формулою бюджету на прикладі умовного підприємства ТОВ «Алгоритм».

Бюджет грошових коштів ТОВ «Алгоритм» (далі – компанія) станом на четвертий квартал 2009р. виглядає наступним чином (у скороченому варіанті):

Таблиця 3

Бюджет компанії на четвертий квартал 2009р. (грн.)

№ з/п	Стаття бюджету	Всього за IV кв. 2009	Жовтень	Листопад	Грудень
1	Залишок на початок періоду	146249 6	14624 96	365013 5	5837 411
2	Разом надходження грошових коштів	137955 00	45985 00	459850 0	4598 500
3	Разом витрачання грошових коштів	723367 7	24108 61	241122 4	2411 592
4	Залишок на кінець періоду	802431 9	36501 35	583741 1	8024 319

Основою для розробки щоквартального бюджету є щомісячні бюджети (щодокадні, щотижневі тощо). В основі щоквартального бюджету компанії лежать щомісячні бюджети.

Отже, зупинимося на більш детальному їх розгляді.

Таблиця 4

Бюджет компанії на жовтень 2009р. (грн.)

№ з/п	Стаття бюджету	Жовтень
1.	Залишок на початок періоду	1462496
2.	Разом надходження грошових коштів	4598500
3.	Разом витрачання грошових коштів	2410861
4.	Залишок на кінець періоду	3650135

З даних табл.4 бачимо:

- компанія станом на 01.10.2009р. має грошові кошти у розмірі 1 462 496,00 грн.;
- протягом місяця компанія згенерувала 4 598 500,00 грн.(від реалізації продукції та інших надходжень);
- протягом місяця компанія витрачає 2 410 861,00 грн. (поточні та капітальні витрати).

Використовуючи формулу (1.1), маємо залишок грошових коштів на кінець періоду:

$$1\ 462\ 496,00\ \text{грн.} + 4\ 598\ 500,00\ \text{грн.} - 2\ 410\ 861,00\ \text{грн.} = 3\ 650\ 135,00\ \text{грн.}$$

Тобто, на кінець робочого дня 31.10.2009 р. компанія має на поточному рахунку коштів у розмірі 3 650 135,00 грн.

А, отже, на початок робочого дня 01.11.2009 р. компанія має ті самі кошти у розмірі 3 650 135,00 грн.

Таблиця 5

Бюджет компанії на листопад 2009р. (грн.)

№ з/п	Стаття бюджету	Листопад
1	Залишок на початок періоду	3650135
2	Разом надходження грошових коштів	4598500
3	Разом витрачання грошових коштів	2411224
4	Залишок на кінець періоду	5837411

З табл. 5 бачимо:

- компанія станом на 01.11.2009р. має грошових коштів у розмірі 3 650 135,00 грн.;
  - протягом місяця компанія згенерувала 4 598 500,00 грн.(від реалізації продукції та інших надходжень);
  - протягом місяця компанія витрачає 2 411 224,00 грн. (поточні та капітальні витрати).
- Використовуючи формулу (1.1) маємо залишок грошових коштів на кінець періоду:

$$3\ 650\ 135,00\ \text{грн.} + 4\ 598\ 500,00\ \text{грн.} - 2\ 411\ 224,00\ \text{грн.} = 5\ 837\ 411\ \text{грн.}$$

Тобто, на кінець робочого дня 30.11.2009 компанія має на поточному рахунку коштів у розмірі 5 837 411,00 грн.

А, отже, на початок робочого дня 01.12.2009р. компанія має ті самі кошти у розмірі 5 837 411,00 грн.

Таблиця 6

Бюджет компанії на грудень 2009р. (грн.)

№ з/п	Стаття бюджету	Грудень
1	Залишок на початок періоду	5837411
2	Разом надходження грошових коштів	4598500
3	Разом витрачання грошових коштів	2411592
4	Залишок на кінець періоду	8024319

З табл. 6 бачимо:

- компанія станом на 01.12.2009р. має грошові кошти у розмірі 5 837 411,00 грн.;
- протягом місяця компанія згенерувала 4 598 500,00 грн.(від реалізації продукції та інших надходжень);
- протягом місяця компанія витрачає 2 411 592,00 грн. (поточні та капітальні витрати).

Використовуючи формулу (1.1), маємо залишок грошових коштів на кінець періоду:

$$5\ 837\ 411,00\ \text{грн.} + 4\ 598\ 500,00\ \text{грн.} - 2\ 411\ 592,00\ \text{грн.} = 8\ 024\ 319,00\ \text{грн.}$$

Тобто, на кінець робочого дня 31.12.2009 компанія має на поточному рахунку кошти у розмірі 8 024 319,00 грн.

Після розробки щомісячних бюджетів вони зводяться у більш агреговані. У нашому випадку – це щоквартальний бюджет.

Таблиця 7

Бюджет компанії на четвертий квартал 2009р.(грн.)

№ з/п	Стаття бюджету	Всього за IV кв. 2009 р.
1	Залишок на початок періоду	1462496
2	Разом надходження грошових коштів	13795500
3	Разом витрачання грошових коштів	7233677
4	Залишок на кінець періоду	8024319

З бюджету ми бачимо таке:

1. Компанія станом на початок кварталу, тобто 01.10.2009р., має на своєму рахунку кошти у розмірі 1 462 496,00 грн.(вони ж є залишком на початок періоду у щомісячному бюджеті за жовтень 2009р.)

2. За три місяці поточного кварталу вона згенерувала коштів:

4 598 500,00грн.+4 598 500,00грн.+4 598 500,00грн.=13 795 500,00 грн.

3. За три місяці поточного кварталу компанія витратила:

2 410 861,00грн.+2 411 224,00грн.+ 2 411 592,00грн.= 7 233 677,00грн

Використовуючи формулу (1.1), маємо залишок грошових коштів на кінець четвертого кварталу у розмірі:

$1\,462\,496,00\text{грн.} + 13\,795\,500,00\text{ грн.} - 7\,233\,677,00\text{ грн.} = 8\,024\,319,00\text{ грн.}$

Тобто, на кінець останнього робочого дня кварталу 31.12.2009 р. компанія має на поточному рахунку кошти у розмірі 8 024 319,00 грн. Ця сама сума є залишком грошових коштів на останній день грудня у щомісячному бюджеті за грудень 2009р.

Запропонований алгоритм формування бюджету грошових коштів дозволить без особливих перешкод запровадити його у практичній діяльності промислового підприємства, що дозволить забезпечити підконтрольність руху грошових коштів підприємства, а як наслідок – підвищити фінансову стійкість промислового підприємства за сучасних умов.

Література

1. Дані Державного комітету статистики України (ukrstat.gov.ua)

Бойко Е.Н. Формирование бюджета денежных средств промышленного предприятия как фактор обеспечения финансовой стойкости. В статье рассматриваются вопросы разработки бюджета денежных средств в современных условиях функционирования промышленных предприятий в Украине.

Ключевые слова: **бюджетирование, денежные средства, предприятие, бюджет, денежные потоки, контроль, эффективность.**

Boyko Y.N. Cash flow budgeting formation of the industrial enterprise as a factor of financial stability providing. Issues of cash flow budgeting formation in the modern conditions of enterprise functioning in Ukraine are revealed in the article

Key words: **budgeting, cash, enterprise, budget, cash flow, control, efficiency.**

УДК 658.8(075.8)

Бутенко Н.В.,*канд. екон. наук, доцент кафедри міжнародної економіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Особливості маркетингових досліджень на промисловому ринку*

У статті розглядаються теоретичні та методико-практичні підходи до організації маркетингової інформаційної системи підприємства на ринку організацій-споживачів. Визначається сутність та особливості маркетингових досліджень на промисловому ринку.

Ключові слова: маркетингова інформаційна система, маркетингові дослідження, ринок організацій-споживачів, промисловий ринок.

Пригадуючи відомий вислів, що найдорожчим товаром у світі є інформація, і дорожчим за інформацію може бути лише її відсутність, варто зазначити, що маркетингова інформація в сучасному світі відіграє надзвичайно важливу роль на всіх рівнях управління підприємством. Як наслідок, перед підприємствами постає завдання не просто володіння маркетинговою інформацією, а й її продуктивного розподілу, вибору найбільш дієвого каналу руху, оптимальних способів отримання та оцінки найкращих механізмів ефективного використання на практиці.

Маркетингова діяльність на сучасному етапі розвитку суспільства за своїм змістом та технологією зазнає суттєвих змін. Ці зміни пов'язані як зі значною перебудовою самої системи ринкового управління підприємства, так і з підвищенням загального рівня сучасних технологій отримання та обробки маркетингової інформації. Нині основою маркетингового управління стає інформація як сукупність знань, даних, фактів, характеристик про відповідні ринкові процеси, явища, взаємовідношення тощо, а управління цією сукупністю – суттєвим інструментом підвищення загального рівня управління підприємством.

Таким чином, управління інформацією являє собою одну з найважливіших складових у системі управління підприємством, оскільки лежить в основі прийняття управлінських рішень на всіх рівнях. За цих умов особливої ваги набуває необхідність аналізу підходів до розуміння поняття «маркетингове дослідження промислового ринку» та «маркетингова інформаційна система» в цілому, виокремлення основних елементів маркетингової інформаційної системи промислового підприємства, визначення ступеня та складності взаємозв'язку між вищеназваними поняттями та дослідження можливостей використання інформації для покращення загального стану системи управління підприємством.

Дослідженням проблем інформаційного забезпечення маркетингової діяльності, підвищення його ефективності за рахунок покращення праці з інформацією, інформаційним технологіям маркетингового управління тощо присвячені праці таких вчених як А. Старостіна, О. Каніщенко, А. Ковальова, О. Юлдашева, Р. Райт, Ф. Уебстер та ін. Разом з тим, рівень теоретичної розробленості проблем інформаційного забезпечення маркетингової діяльності промислових підприємств і управління ним на підприємствах з урахуванням особливостей економіки України в кризовий період і специфіки ринкової діяльності вітчизняних промислових підприємств, ще недостатній. Неповною мірою висвітлюються питання системного управління маркетинговою інформацією на підприємстві, оцінки її ефективності. Саме тому актуальність теми цієї статті визначається необхідністю подальшої розробки теоретичних і методико-практичних підходів до організації систем управління маркетинговою інформацією на підприємстві й оцінки її ефективності.

Відповідно, метою цієї статті є розробка теоретичних і методико-практичних підходів до організації маркетингової інформаційної системи підприємства на промисловому ринку задля

можливостей застосування для вдосконалення прийняття маркетингових управлінських рішень та формування ринково-продуктової стратегії фірми.

Мінливе ринкове середовище завжди висувало підвищені вимоги до маркетингової інформації про оточуюче середовище промислових підприємств, проте масштаби і глибина змін в економіці та суспільстві породжують потребу пошуку шляхів виходу вітчизняних виробничих підприємств з кризи. Саме виробництво, на думку А. Чухно, визначає сутність української кризи: недостатній рівень розвитку виробництва, недосконала її структура (переважання сировинного виробництва), технологічне відставання на цілу епоху, висока спрацьованість устаткування та, як наслідок, низькі ефективність і конкурентоспроможність – це основні причини, що створили умови для широкого прояву і наявності особливо негативних наслідків світової кризи в українській економіці. На глибину падіння нашої економіки вказують такі дані: індекс промислового виробництва у січні – травні 2009 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року знизився до 68,1%, обсяги будівництва до 44,2%, експорту – до 55,9%, імпорту товарів – до 48%. Економічний спад виявився найбільшим серед країн СНД та Європи [3]. Такий стан промисловості дозволяє дійти висновку, що постала нагальна потреба активного пошуку шляхів інтенсифікації управлінських та виробничих процесів вітчизняних промислових підприємств. Проте прийняти виважене управлінське рішення щодо удосконалення маркетингової діяльності підприємств промислового ринку без своєчасної та достовірної маркетингової інформації про оточуюче середовище промислових підприємств стає неможливим. Саме необхідність удосконалення процесу функціонування маркетингової інформаційної системи промислових підприємств породжують потребу дослідження особливостей маркетингових досліджень на ринку організацій-споживачів.

Аналіз вітчизняних та іноземних публікацій з проблем маркетингу дозволяє дійти висновку, що словосполучення «маркетингові дослідження» переважно використовується до ринку споживчих товарів, тобто товарів, які купуються кожним з нас у магазинах й інших підприємствах роздрібною торгівлі, та є мало поширеними на промисловому ринку. Разом з тим значна частина підприємств працює для інших підприємств, постачаючи їм сировину, матеріали, напівфабрикати, запасні частини, різноманітні послуги тощо. Цей сектор економіки теоретики та практики умовно позначають як b2b, бізнес для бізнесу, тобто основні клієнти таких компаній – юридичні особи.

Аналізуючи ринок маркетингових досліджень, варто зазначити, що в Україні маркетингові дослідження є більш поширеними на споживчому ринку, та не досить розповсюдженими на ринку організацій-споживачів. Так, А. Федорченко стверджує, що серед замовників на вітчизняному ринку маркетингових досліджень домінують представники сектора товарів широкого вжитку, проте протягом останніх років стабільно відслідковується тенденція до збільшення частки замовників, представників промислового ринку. За висновком дослідника у 2008 р. спостерігався істотний якісний розвиток дослідницького ринку. Ця тенденція проявилась у значному підвищенні активного інтересу до маркетингових досліджень з боку тих галузей бізнесу, які раніше такого інтересу не демонстрували, а також з боку вітчизняних фірм-виробників, частка яких серед замовників також збільшилась [2].

Постійні зміни ринкових умов та прискорення темпів науково-технічного прогресу з року у рік підвищують роль маркетингових досліджень у діяльності промислового підприємства. Так, практика підтверджує, що сучасне промислове виробництво повинне відповідати таким параметрам:

- бути гнучким для швидкої адаптації асортименту продукції під мінливі вимоги ринку;
- постійно оновляти технологію й організацію виробництва для випуску нових виробів найвищої якості й підвищення конкурентоспроможності продукції й підприємства у цілому;
- не лише випускати якісну продукцію, а й на найвищому рівні організувати постпродажне її обслуговування;
- чітко орієнтуватися в структурі витрат виробництва, оскільки останнім часом зростає частка витрат, пов'язаних з реалізацією продукції (транзакційних витрат), для оптимізації яких необхідно налагоджувати «маркетинг взаємодії» як з постачальниками, так і з кінцевими споживачами;

- будувати «маркетинг взаємодії» на засадах врахування індивідуальних вимог споживачів на початкових етапах створення й розробки особливо складної продукції виробничо-технічного призначення;
- переходити на виробництво з мінімальними запасами матеріальних ресурсів, для чого підходити в організації матеріально-технічного постачання й збуту готової продукції з оцінкою економічної ефективності всього логістичного процесу, як усередині виробництва, так і на ринку;
- здійснити перехід на систему маркетингового планування, відштовхуючись від головного планованого показника – прогнозованого обсягу продажів (реалізації) конкретного виду продукції;
- забезпечити побудову системи планування виробничої, комерційної й фінансової діяльності на основі маркетингових досліджень на вибір саме тих виробів, які користуються або користуватимуться у майбутньому найбільшим попитом у споживачів.

Все це вимагає принципово нових підходів до організації й управління виробництвом, підходів, які спроможні успішно вирішувати на перший погляд суперечливі завдання: підвищувати гнучкість виробництва, швидко змінювати асортимент продукції відповідно до запитів споживачів, оперативно впроваджувати нові технології у виробництво, гнучкі виробничі системи й одночасно мати мінімум запасів комплектуючих виробів і готової продукції, підвищувати якість при постійному зниженні витрат виробництва.

За цих обставин головною метою промислових маркетингових досліджень є пошук та обґрунтування можливостей підприємства-виробника більш ефективної адаптації його виробництва, виробничих технологій, організаційної структури й продукції до попиту й вимог кінцевого споживача. У цьому зв'язку проведення промислових маркетингових досліджень та прийняття на основі їх результатів продуманих маркетингових рішень обґрунтовують необхідність вивчення макро- і мікросередовища.

Відповідно до визначених проблем перед промисловим підприємством постає проблема створення маркетингової інформаційної системи, адекватної потребам як ринку, так і безпосередньо інформаційним потребам організацій-споживачів. Так, маркетингова інформаційна система промислового підприємства – частина безперервно діючої управлінської інформаційної системи, яка становить сукупність послідовних та постійних процедур і методів для регулярного збирання, аналізу та інтерпретації інформації щодо суб'єктів промислового ринку та забезпечує інтегрування, підтримку й передачу менеджерам інформації у формі, придатній для прийняття рішень. Роль інформаційної системи полягає в отриманні доступу до інформації, у своєчасному «продукуванні» інформації й у розподілі інформації з прийнятними витратами. З точки зору процесів збору й переробки інформації маркетингову інформаційну систему промислового підприємства можна представити в такий спосіб (рис. 1).

Блоки взаємопов'язані завдяки прийнятним рішенням та комунікаціям. Потоки інформації, які надходять до маркетингового менеджера, допомагають йому в плануванні та здійсненні запланованих маркетингових заходів. Зворотні потоки в напрямі ринку складаються з маркетингових заходів та інших комунікацій.

Розглянемо детальніше чотири основних елементи маркетингової інформаційної системи:

1. Система внутрішньої звітності підприємства дає змогу провадити моніторинг показників, які відображають фінансовий стан промислового підприємства, рівень витрат, обсяги матеріальних запасів та інші показники внутрішньої звітності підприємства.

2. Система збирання поточної зовнішньої маркетингової інформації – це комплекс засобів і процедур, які застосовуються для отримання достовірної та щоденної інформації щодо маркетингового середовища ринку організацій-споживачів. Маркетингові відомості збираються за допомогою продавців та інших польових працівників, а також акумулюються з преси, літератури, конкурентів тощо.

3. Система промислових маркетингових досліджень дає змогу оперувати інформацією, отримання якої потребує проведення окремого дослідження.

4. Система аналізу маркетингової інформації (аналітична система, система підтримки маркетингових рішень) – набір моделей, завдяки яким зібрана інформація може бути використана

у складанні прогнозів та перевірки різних сценаріїв. Ця система охоплює всі прогресивні засоби для аналізу даних і проблемних ситуацій. Аналітична система, у свою чергу, складається із статистичного банку та банку моделей.

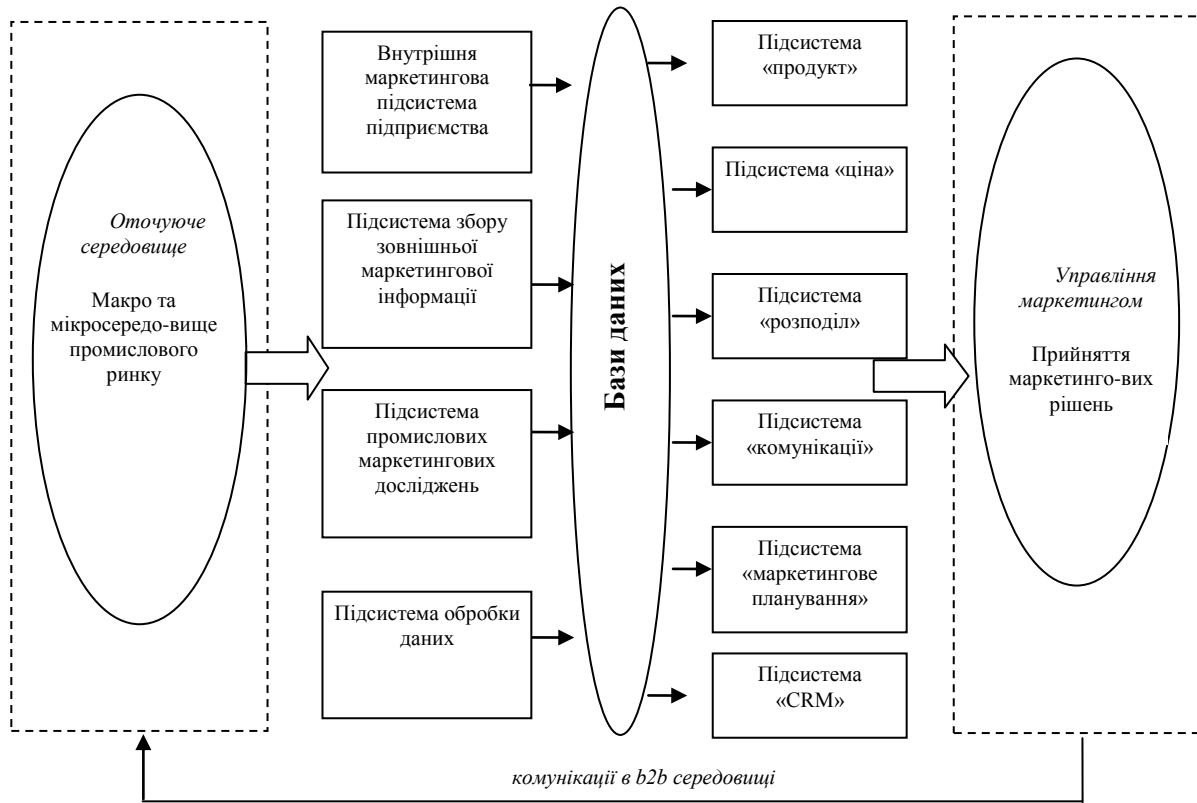

Рис. 1. Структура маркетингової інформаційної системи підприємства на промисловому ринку

Блоки взаємопов'язані завдяки прийнятим рішенням та комунікаціям. Потоки інформації, які надходять до маркетингового менеджера, допомагають йому в плануванні та здійсненні запланованих маркетингових заходів. Зворотні потоки в напрямі ринку складаються з маркетингових заходів та інших комунікацій.

Варто зазначити, що не існує єдиного типового зразка маркетингової інформаційної системи і її побудова залежить від обов'язків, стилю роботи та інформаційних потреб осіб, які приймають рішення.

Слід зауважити, що найбільш важливою щодо відповідності інформації потребам підприємства та найвимогливішою щодо методології проведення є підсистема маркетингових досліджень. Саме формалізовані як процес дії підприємства щодо одержання необхідної достовірної маркетингової інформації становлять суть промислового маркетингового дослідження, ціль якого полягає у тому, щоб одержати оптимальну комбінацію корисної інформації у межах припустимого часу й обмежених витрат та забезпечити супроводження прийняття маркетингових та інших управлінських рішень.

Варто звернути увагу на основні відмінності маркетингових досліджень на споживчому та промисловому ринках. Перш за все слід відзначити відмінність об'єкта дослідження, яка породжена самою специфікою досліджуваних ринків, тоді як предмет дослідження залишається однаковим у будь-якому дослідженні – це ринкове оточення компанії: клієнти, конкуренти, галузь у цілому. Вивчення конкурентів і галузі у цілому практично не відрізняється залежно від сфери, в якому працює підприємство. Проте вивчення клієнтів (їх потреб, очікувань, думок, стереотипів відносно як товару, так і самої компанії) у секторі b2b істотно відрізняється. Основна різниця полягає в тому, що клієнти, споживацька поведінка яких вивчаються, різні: в одному випадку – це

фізичні особи, домогосподарства, в іншому – юридичні особи, підприємства й організації. І природно, що й потреби в них розрізняються. У кожному випадку вони індивідуальні, для того й потрібні маркетингові дослідження, щоб їх виявити. Але існують і деякі загальні закономірності, що відрізняють споживачів фізичних осіб від організацій.

Розглянувши деякі узагальнені потреби кінцевих споживачів-індивідів та споживачів-організацій, можна дійти висновку, що вони мають як схожі, так і відмінні риси. Так, якщо для фізичних осіб ключовими критеріями вибору товару є ціна, якість, рівень обслуговування, зручність, місце розташування торговельної точки, упаковка, популярність бренду, то для представників ринку організацій-споживачів критеріями виробу товару, окрім ціни та якості, суттєвими є досвід роботи постачальника на ринку, надійність поставок, розміри партій, умови платежів, система знижок, доставка. Саме такі відмінності і породжують специфічні риси промислових маркетингових досліджень.

Основними чинниками, які визначають специфіку проведення промислових маркетингових досліджень, є організаційна поведінка організацій-споживачів. Її визначають такі характеристики:

- історія, економіка, географія, культура;
- організаційна структура, модель, системи і процес прийняття рішень, управління технологіями;
- мотивація, командна робота, фактори стресу і конфлікти, контакти, влада, керівництво;
- управління змінами, управлінські аспекти глобалізації, моделі організаційних змін, моделі споживацької поведінки тощо.

Сучасні науковці, зокрема А.О. Старостіна, розглядають такі відмінності маркетингових досліджень на промисловому і споживчому ринку (табл. 1)[1].

Таблиця 1

Порівняльна характеристика маркетингових досліджень на промисловому та споживчому ринках

з/п	Показник	Споживчий ринок	Промисловий ринок
1	Кількість досліджуваних об'єктів	Значна, залежить від мети дослідження та поширеності досліджуваного товару і обмежена кількістю населення	Незначна, обмежена кількістю підприємств у галузі або підприємств галузей-споживачів; визначається на основі галузевих класифікаторів продукції
2	Розмір вибірки	Встановлюється якомога більшою для встановлення статистичної значущості	Значно менша, ніж на споживчому ринку; часто дорівнює всій сукупності досліджуваних об'єктів
3	Доступність респондентів	Доступні без значних обмежень, можливість проведення інтерв'ю по телефону, вдома, поштою тощо	Доступні при значних обмеженнях – опитування можливе лише в робочий час, в офісі, при відсутності термінової роботи
4	Ідентифікація респондентів	Здійснюється на засадах сегментування на основі різних критеріїв; кінцевий продавець є одночасно і споживачем товарів та послуг	Здійснюється на засадах сегментування на основі обмеженої кількості критеріїв; користувач і особа, яка приймає рішення, здебільшого різні
5	Кваліфікація інтерв'юерів	Зазвичай відсутні вимоги щодо наявності спеціальних знань	Потрібна спеціальна підготовка інтерв'юерів, вміння спілкуватися з діловими людьми
6	Вартість дослідження	Вартість дослідження залежить від розміру вибірки та територіального і продуктового охоплення ринку. Вартість одного контакту з респондентом невисока. Загальна вартість дослідження висока, але більше коштів, ніж на промисловому ринку	Вартість одного контакту з респондентом висока. Загальна вартість дослідження значно дешевша

Необхідно зазначити, що найпоширенішими видами маркетингових досліджень на промисловому ринку, є:

- експертне опитування, вивчення думок клієнтів з різних питань. Оскільки коло клієнтів обмежене, то існує можливість опитати практично всіх клієнтів, тобто провести суцільне опитування;
- конкурентна розвідка, вивчення конкурентів, виявлення їх відмінностей;

□ вивчення галузі, тенденцій та перспектив її розвитку.

Зазначимо, що вивчення галузі і конкурентів в секторі b2b принципово не відрізняється від подібних досліджень в інших секторах, тоді як експертне опитування на промисловому ринку має певні суттєві відмінності. Під експертним опитуванням розуміють опитування людей, які є експертами у сфері, яка має відношення до діяльності компанії. Зазвичай експертами можуть бути: клієнти організації, безпосередньо технічні спеціалісти з продукту; представники сервісних центрів, котрі обслуговують клієнтів організації; наукові працівники, які здійснюють розробки в сфері розвитку продукту компанії; представники галузевих асоціацій; представники галузевих засобів масової інформації; спеціалісти, працюючі у конкурентів; представники державних органів, які займаються регулюванням галузевої діяльності; власні працівники компанії.

Найбільш поширеними цілями проведення експертного опитування є:

1. *Вивчення думок споживачів стосовно продукту/послуги*, що дасть змогу відкоригувати асортиментну політику (введення нових позицій, відкликання з ринку неперспективних позицій); внесення змін до продукту/послугу, його удосконалення.
2. *Вивчення думок різних аудиторій компанії стосовно її іміджу* – допоможе виявити реальний імідж компанії в очах різних зацікавлених контактних аудиторій (клієнтів, партнерів, ЗМІ, держорганів, місцевих громад); розробити концепцію коригування іміджу; відпрацювати інформаційну політику компанії; відкоригувати рекламні салогани; розробити стратегію взаємодії з різними ЗМІ.
3. *Вивчення думок клієнтів відносно якості їх обслуговування* – надає змогу оцінити існуючий рівень сервісного обслуговування, розробити систему якісного обслуговування клієнтів, змінити незручні для клієнтів процедури обслуговування, здійснити оцінку й навчання персоналу найбільш проблемними аспектами в галузі якісного обслуговування.
4. *Вивчення ступеня інформованості потенційних клієнтів про послуги компанії* – визначає, наскільки клієнти володіють інформацією про послуги компанії, які мають стереотипи і виробити на основі цієї інформації маркетингову стратегію.
5. *Визначення ступеня поінформованості споживачів про товари та послуги компанії* – дозволяє визначити, наскільки клієнти володіють інформацією про послуги компанії, які мають стереотипи і обрати на основі цієї інформації маркетингову стратегію.
6. *Формування стратегії просування на засаді тих джерел інформації, яким довіряють та якими найчастіше користуються клієнти.*
7. *Вивчення привабливості регіону для розвитку бізнесу* – метою є розробка політики регіонального розвитку компанії, обрати найбільш перспективні регіони, спланувати стратегію входження в кожен регіон.

Слід зазначити, що вторинні дослідження в b2b-сфері використовуються більш широко, ніж в b2c-сфері, первинні – меншою мірою. Це пояснюється тією обставиною, що діяльність організації-покупця базується на певних тенденціях в економіці і галузі, які, ймовірно, здійснять вплив на всі її аспекти. Основна увага приділяється розміру ринку, росту та потенціалу, а не психології споживача як на b2c ринку. Дані джерелами вторинної маркетингової інформації можуть бути отримані з таких джерел як: торгово-промислові палати, які володіють інформацією про місцеві підприємства; бізнес-інформаційні центри – підприємства малого бізнесу можуть використовувати це джерело для отримання специфічних публікацій, відеофільмів, зразків документів, аналітичних довідок тощо; торговельні асоціації, які надають інформацію про лідерів галузі, конкурентів, промислові стандарти, тенденції галузі тощо; науково-дослідні центри університетів – фірми можуть отримати доступ до спеціальних науково-дослідних тем та проектів, підготовлених науковцями; галузеві газети й журнали; конкуренти – дослідження про продукти, ціни, якість конкурентів допоможе фірмі випрацювати свої конкурентні переваги.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що подальший розвиток теоретико-методологічного базису формування та функціонування маркетингової інформаційної системи сучасного промислового підприємства спроможний забезпечити довгострокову взаємодію й взаємовигідний процес обміну між споживачем і продавцем протягом логістичного ланцюжка й потребує подальших наукових досліджень.

Література

2. Старостіна А.О. Промисловий маркетинг: теорія, світовий досвід, українська практика: підруч. / А.О. Старостіна, А.О. Длігач, В.А. Кравченко. – К.: Знання, 2005. – 764 с.
3. Федорченко А.В. Ринок маркетингових досліджень України: сучасний стан та перспективи розвитку в умовах глобалізації / А.В. Федорченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/soc_gum/pips/2009_2/783.pdf
4. Чухно А.А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання [Текст] / А.А. Чухно // Економіка України. – 2010. – № 1. – С. 4–18.

Бутенко Н.В. Особенности маркетинговых исследований на промышленном рынке. В статье рассматриваются теоретические и методико-практические подходы к организации маркетинговой информационной системы предприятия на рынке организаций-потребителей. Определяется сущность и особенности маркетинговых исследований на промышленном рынке.

Ключевые слова: маркетинговая информационная система, маркетинговые исследования, рынок организаций-потребителей, промышленный рынок.

Butenko N.V. Peculiarities of marketing researches at industrial market. Some theoretical, methodical and practical approaches to organization of marketing information system of an enterprise at the consumer market are considered in the article. The essence and some peculiarities at industrial market are identified.

Key words: marketing information system, marketing researches, business to business, industrial market.

УДК 331.5.021(477)

Забута Н.В.,

*здобувач відділу економічної безпеки
Національного інституту проблем міжнародної безпеки*

Проблема зайнятості населення в контексті економічної безпеки держави

У статті досліджуються напрями вивчення проблеми зайнятості населення в контексті економічної безпеки, зокрема її соціальної складової. Для попередження виникнення загроз та небезпек пропонується розробка цілісної системи моніторингу безпеки ринку праці та зайнятості.

Ключові слова: економічна безпека, проблема зайнятості, моніторинг, безпеки ринку праці, зайнятість населення, небезпека у сфері зайнятості.

Актуальність проблем пов'язаних із зайнятістю населення, зростає під впливом глобальної економічної кризи та поглиблення розбалансованості ринку праці України, що спостерігається з кінця 2008р. Донедавна найбільш небезпечні прояви такої розбалансованості вдавалося подолати ринковими методами та завдяки адекватним заходам державного регулювання, однак наразі ситуація у сфері зайнятості є надзвичайно напруженою. Прогнозованими та очікуваними були масові звільнення працівників у зв'язку із структурною перебудовою виробництва та ліквідацією збанкрутілих підприємств. Але сьогодні спостерігається вивільнення робочої сили, пов'язане з дією факторів суто зовнішніх, що не залежать від діяльності господарюючих суб'єктів. Рівень

безробіття за методологією МОП у першому кварталі 2009 р. становив 10,3% від економічно активного населення працездатного віку, тоді як у першому кварталі 2008 р. – 7,6%. Міністерство праці та соціальної політики України прогнозує посилення негативних тенденцій у сфері зайнятості.

Тому проблеми зайнятості мають привернути увагу науковців, які здійснюють дослідження у різних сферах соціально-економічного життя суспільства, насамперед у сфері економічної безпеки держави. Наявність загроз та небезпек, прямо чи опосередковано пов'язаних із зайнятістю населення, вимагає проведення досліджень з метою вироблення заходів їх нейтралізації. На даний час існують певні неузгодженості у підходах спеціалістів до вивчення зайнятості населення як фактора безпеки, а також до встановлення порогових значень індикаторів стану безпеки. Зазначені обставини обумовлюють актуальність цієї статті.

Проблеми зайнятості досліджують представники суспільних наук, оскільки саме тут переплітаються економічні, соціальні, демографічні, правові та політичні аспекти розвитку суспільства. Наукові дослідження теоретичної бази ринку праці, зайнятості і безробіття активно здійснюються провідними вітчизняними вченими, серед яких: О.А. Грішнова, Е.М. Лібанова, С.І. Бандур, Т.П. Петрова, В.М. Петюх та ін. Дослідниками розглядаються стан та актуальні проблеми державного регулювання зайнятості, їх зв'язок з економічними реаліями, надаються рекомендації щодо вирішення проблем. На нашу думку, особливо актуальними є публікації з досліджуваної проблематики І.Ф. Гнибіденка [1,2].

Проте, незважаючи на велику кількість наукових праць, аналіз літературних джерел засвідчує, що проблема зайнятості як фактора економічної безпеки держави до цього часу не була предметом комплексного наукового вивчення. До цієї проблематики відносяться дослідження нерегламентованої та нелегальної зайнятості, присвячено праці Л.П. Піддубної, О.П. Громова, Н.А. Іванової, Т.П. Петрової та ін. Однак, на нашу думку, ці дослідження можна віднести до кола питань соціальної безпеки, тоді як першочергової уваги також заслуговує розгляд проблемних питань зайнятості у взаємозв'язку з аспектами економічної безпеки.

Метою цієї статті є дослідження основних сучасних напрямів розгляду проблеми зайнятості в контексті національної безпеки; визначення напрямів проведення аналізу, ціллю якого є попередження виникнення загроз та небезпек у сфері зайнятості.

У сучасній економічній літературі наявні різні підходи до визначення сутності зайнятості, її форм, видів, функцій тощо. Для нашого дослідження особливий інтерес становить трактування категорії «зайнятість» вітчизняними дослідниками та її визначення, наведене у нормативно-правових актах України.

Провідними вітчизняними науковцями зайнятість визначається як трудова діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, що не суперечать законодавству і, як правило, приносить заробіток (трудовий дохід) [3, с.154].

Відповідно до ст.1 Закону України «Про зайнятість населення», зайнятість – це діяльність громадян, що пов'язана із задоволенням їх особистих та суспільних потреб, і така, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формах [4, с.1]. Як бачимо, в обох визначеннях, ще не акцентовано взаємозв'язок зайнятості з такими факторами ринкової економіки, як попит і пропозиція.

У наукових доробках останнього періоду розуміння зайнятості дещо трансформується під впливом досліджень у сфері людського капіталу. Відповідно, зайнятість населення як соціально-економічна категорія – це ступінь залучення до трудової діяльності громадян згідно з їх фізичними та майновими можливостями, яка складається під впливом попиту і пропозиції на ринку праці та приносить матеріальну вигоду, здатну задовольнити відповідний життєвий рівень працівників та їх сімей [5, с.92].

Отже, до зайнятого населення належать усі громадяни, зайняті будь-яким видом суспільно корисної діяльності. Особи працездатного віку, які працюють, а також незайняті громадяни, що

бажають трудитися й активно шукають роботу, відповідно до класифікації, яка застосовується в міжнародній статистиці, належать до категорії економічно активного населення.

Ґрунтуючись на аналізі існуючих у науковій літературі точок зору щодо умов і факторів формування пропорцій структури зайнятості, можна дійти висновку, що структура зайнятості насамперед залежить від двох груп чинників: економічних та соціальних.

До групи економічних чинників ми відносимо: форми власності, які визначають зайнятість у державному чи приватному секторі економіки; рівень потреб суспільства у пільгах і послугах, що є основним фактором формування зайнятості за галузевою належністю; продуктивність праці, від якої залежить рівень сформованої продуктивної зайнятості; рівень розвитку продуктивних сил, тобто зайнятість автоматизованою, механізованою і ручною працею; рівень інвестиційної активності.

Важливою передумовою формування зайнятості населення є етап економічного розвитку, якому ми відводимо особливе місце серед економічних чинників. Саме цей чинник є визначальним як при виборі заходів державного регулювання зайнятості, так і при формуванні заходів із забезпечення економічної безпеки на всіх рівнях.

До групи соціальних чинників можна віднести: якість та доступність освіти, що формують зайнятість за рівнем кваліфікації працівників; гендерний критерій, що визначає різні аспекти зайнятості жінок та чоловіків; демографічний критерій, що також формує зайнятість за статевовіковою ознакою; ступінь розвитку економічної та правової культури, що є фактором формування легальної й нелегальної, регламентованої і нерегламентованої зайнятості.

Якщо взяти за критерій формування механізмів державного регулювання зайнятості дві вищенаведені групи чинників, може бути виокремлено два блоки: механізми економічного регулювання та механізми соціального регулювання.

На нашу думку, механізми першого блоку повинні включати такі заходи щодо:

- підвищення продуктивності праці;
- реалізації сприятливої інвестиційної та міграційної політики;
- сприяння збереженню існуючих та створення нових, високопродуктивних робочих місць;
- забезпечення умов економічної безпеки.

До механізмів соціального блоку традиційно відносять: забезпечення соціальної стабільності суспільства, урегульованість соціально-правових відносин, створення умов для ефективного соціального партнерства, підвищення ефективності заходів соціального захисту населення.

Отже, ми окреслили коло економічних чинників і механізмів регулювання зайнятості населення і відмежували його від соціального кола. Необхідно підкреслити, що такий поділ є досить умовним, оскільки стан зайнятості є результатом впливу сукупності економічних та соціальних факторів, відповідно, вирішення проблем у цій сфері неможливе без використання комплексного підходу.

Аналіз наукових досліджень дозволяє визначити два основних підходи до розгляду проблем зайнятості в контексті безпеки держави.

Представники першого напрямку розглядали їх крізь призму реалізації економічної безпеки та забезпечення соціально-політичної стабільності держави у складі соціальних аспектів економічної безпеки. Вони спиралися на соціальну орієнтованість системи економічної безпеки, її спрямованість на задоволення потреб населення, суспільства, держави.

Представники другого напрямку розглядають проблеми зайнятості та безробіття у складі соціальної безпеки, яку вони сприймають як структурну складову національної безпеки [8 – 11].

Відповідно до методики розрахунку рівня економічної безпеки, затвердженої Наказом Міністерства економіки України №60 від 02.03.2007, розрізняють такі складові економічної безпеки національної економіки: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, демографічна, соціальна,

продовольча [12]. Зайнятість населення розглядається тут у соціальній складовій економічної безпеки.

Дослідники проблематики національної безпеки виокремлюють напрями економічної безпеки, серед яких: демографічна, продовольча, ресурсна, енергетична, цінова, фінансово-грошова, кримінальна, медична. Важливим для нашого дослідження, зважаючи на його тему, є виділення авторами саме соціального аспекту економічної безпеки [13, с.56].

Розбіжність у підходах викликана і певною законодавчою невизначеністю. Зауважимо, що тоді як Концепцією (основами державної політики) національної безпеки України соціальна безпека була визначена як сфера національної безпеки України, то Закон України «Про основи національної безпеки України» не містить такого терміну, а лише визначає загрози національним інтересам і національній безпеці України у соціальній сфері.

Науковці, що розглядають соціальні аспекти економічної безпеки, розуміють соціальну безпеку як «такий стан розвитку національної економіки, за якого держава здатна забезпечити гідний і якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх і зовнішніх загроз» [7, с.380]. У цьому випадку до уваги береться, насамперед, економічний аспект.

У наукових дослідженнях у сфері зайнятості розгляд проблеми у двох вимірах абсолютно закономірний тому, що зайнятість – складна за рівнем, структурою і формою соціально-економічна категорія. Виникнення ризиків, загроз та небезпек в економічній сфері спричиняє соціальне напруження, яке і призводить до порушень у системі соціально-економічної безпеки.

Ми в своєму дослідженні розглядаємо зайнятість населення як фактор забезпечення економічної безпеки держави.

Для розрахунку рівня економічної безпеки використовують: критерії економічної безпеки – реальні статистичні показники, за якими проводиться оцінка стану економіки країни з точки зору забезпечення сталого розвитку; індикатори економічної безпеки – реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері і визначаються на основі критеріїв економічної безпеки; оптимальні значення індикаторів – інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворювальних процесів в економіці; порогові (граничні) значення індикаторів – кількісні величини, недотримання значень яких викликає несприятливі тенденції або загрозові процеси в економіці. Існують різні підходи як щодо складу індикаторів, які мають визначатися в процесі спостереження за станом соціальної складової економічної безпеки, так і стосовно їх порогових значень. Кількість індикаторів у різних авторів коливається від трьох [14, с.105] до 14 [7, с.413]. Проведений аналіз дає підстави дійти висновку, що при розгляді зайнятості населення як фактору забезпечення економічної безпеки традиційно використовуються такі індикатори: кількість зайнятого населення (тис. осіб), кількість зареєстрованих безробітних (тис. осіб), рівень безробіття за методологією МОП (%), рівень тривалого безробіття у працездатному віці (%); реальна заробітна плата (%).

Для нашого дослідження важливим критерієм є порогове значення рівня безробіття, що може встановлюватися виходячи з середнього значення по країнах ЄС. На нашу думку, необхідно враховувати і фазу економічного циклу. Так, під час його спаду порогове значення може перевищувати показник, прийнятий на період піднесення. Відомо, що при визначенні порогових значень індикаторів стану соціальної складової економічної безпеки дослідники притримуються різних точок зору. Наводяться порогові значення рівня безробіття – 7,6% [6, с.26 – 27] та не більше 10% [7, с.413]. Однак, за обома варіантами, вже сьогодні в Україні перевищено порогове значення, а збереження існуючих перспектив щодо погіршення стану ринку праці дає підстави очікувати подальшого зростання такого перевищення, що становить загрозу економічній безпеці держави.

Вирішенню завдання попередження загроз та небезпек у сфері зайнятості може сприяти розроблення цілісної системи моніторингу економічних показників.

Визначення ефективності впливу макроекономічних регуляторів на стан та структуру зайнятості, розгляд проблеми забезпечення зайнятості населення можливі лише з урахуванням:

чіткості визначення прав і обов'язків працюючих та роботодавців, наявності умов для ефективного застосування законодавчих норм на практиці, стабільності законодавчої бази, узгодженості законодавчих актів, приділення законодавцями достатньої уваги проблемам зайнятості. Основними недоліками чинної законодавчої бази регулювання трудових відносин дослідники вважають: невизначеність сфери його застосування, низький рівень забезпечення дотримання та слабе виконання, недостатньо чітко формулювання норм, відсутність врегулювання на законодавчому рівні питань запозиченої праці (аутсорсинг, аутстафінг, лізинг персоналу).

Таким чином, у системі моніторингу ми пропонуємо чотири напрями здійснення досліджень у сфері зайнятості, першим з яких є аналіз нормативно-правової бази державного регулювання зайнятості.

Наступним напрямом моніторингу повинен стати аналіз забезпечення зайнятості населення (попит та пропозиція робочої сили за професійними групами; навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію) осіб; структура створених і ліквідованих робочих місць). Внаслідок зменшення промислового виробництва скорочується потреба у підготовці висококваліфікованих робітничих, технічних та інженерних кадрів. Перспективи розвитку трудового потенціалу суспільства мають бути зорієнтовані насамперед на підвищення професійної компетенції працівників, які вносять основний вклад у формування економічного потенціалу країни. Протягом тривалого часу формування професійної бази ринку праці відбувалося переважно під впливом короткострокової кон'юнктури попиту населення на навчальні місця у навчальних закладах, за відсутності чіткої системи масової професійної підготовки кваліфікованих робітників. Наслідком такого підходу стало виникнення значної структурної диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією за професіями, що обмежує можливості працевлаштування безробітних та задоволення потреб роботодавців у працівниках.

Третій напрям – аналіз індикаторів економічної безпеки, що традиційно використовуються при розгляді стану та тенденцій зайнятості: кількість зайнятого населення (тис. осіб), кількість зареєстрованих безробітних (тис. осіб), рівень безробіття за методологією МОП (%), рівень тривалого безробіття у працездатному віці (%); реальна заробітна плата (%).

Не менш важливим є аналіз тенденцій трудової міграції. Формування сучасної структури зайнятості відбувається у взаємозв'язку із посиленням тенденцій глобалізації, зокрема, інтенсифікацією міжнародної трудової міграції. Під впливом створення єдиного економічного простору, особливо інформаційного і транспортного, її масштаби стабільно зростають. Протягом 2000 – 2008 рр., за даними Держкомстату, з нашої держави виїхало 6,27 млн. осіб. Якщо врахувати, що переважна більшість мігрантів не реєструються у відповідних державних установах, стає зрозуміло, що в аспекті трудової міграції Україна залишається експортером робочої сили.

Серед вагомих причин зовнішньої міграції українців експерти відзначають: низький рівень заробітної плати, відсутність упевненості у майбутньому, соціальну несправедливість у сфері праці, значну кількість трудових конфліктів, несприятливу криміногенну ситуацію у країні, зростання кількості злочинів, корупцію, посилення небезпеки у побуті.

Актуальною сьогодні є проблема виїзду молодих, освічених та кваліфікованих кадрів, які найбільш здатні сприймати інноваційні ідеї, розвивати та реалізувати їх. Часто це ті, хто отримав вищу освіту в Україні за рахунок бюджетних коштів. Необхідно враховувати, що трудові мігранти зайняті переважно діяльністю, яка не відповідає їх освітньому і кваліфікаційному рівням, що спричиняє загрозу деградації потенційного трудового потенціалу України.

Отже, питання зайнятості населення в Україні набуває особливого стратегічного значення з огляду на ускладнення стану і кон'юнктури ринку праці, що виникли останнім часом у зв'язку з погіршенням загальної економічної ситуації. Вважаючи соціальну та економічну безпеку двома окремими складовими, що, однак, не заперечує існування соціальної детермінанти економічної безпеки, можна запропонувати ведення досліджень проблем зайнятості у контексті безпеки у двох паралельних, взаємодоповнюючих напрямках: зайнятість населення як фактор забезпечення

економічної безпеки держави; зайнятість населення як фактор забезпечення соціальної безпеки держави.

З метою забезпечення економічної безпеки держави, визначення дієвих шляхів запобігання виникненню загроз та небезпек у сфері зайнятості, на нашу думку, необхідне розроблення цілісної системи моніторингу економічних показників. Складовими такої системи мають стати: аналіз нормативно-правової бази державного регулювання зайнятості; аналіз забезпечення зайнятості населення (попит та пропозиція робочої сили за професійними групами; навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію); структура створених і ліквідованих робочих місць); аналіз індикаторів економічної безпеки, що традиційно використовуються при розгляді стану та тенденцій зайнятості; аналіз тенденцій трудової міграції.

Література

1. Гнибіденко І.Ф. Зайнятість як соціальна складова економічного розвитку держави / І.Ф. Гнибіденко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2008. – №1. – С. 7-9.
2. Гнибіденко І.Ф. Фінансово-економічна криза: стан та перспективи її подолання / І.Ф. Гнибіденко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2009. – №1. – С. 11-16.
3. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: [Підручник. – 3-є вид., випр. і доп] / О.А. Грішнова. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2007. – 559с.
4. Закон України «Про зайнятість населення» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №14.
5. Матюха М. М. Економіка праці та соціально-трудова відносини: навч. посіб. для дистанційного навчання. – К.: Університет «Україна», 2007. – 306с.
6. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / Національний інститут проблем міжнародної безпеки; За ред. А. І. Сухорукова. – К., 2003. – 64с.
7. Національна економіка: Підручник / За ред. проф., канд. екон. наук П.В. Круша. – К.: Піча Ю.В., 2008. – 416 с.
8. Гордієнко С. Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека» / С. Г. Гордієнко // Стратегічна панорама. – 2003. — №2. – С.114-120.
9. Гошовська В. Соціальна домінанта національної безпеки: актуальні проблеми: монографія. – К.: Видавничий дім «Корпорація», 2004. – 196с.
10. Новікова О. Соціальна безпека – безпека людини, суспільства, держави / О. Новікова // Соціальна безпека: пошук нової парадигми. зб. наук. ст. / Центр перспективних соц. досліджень Мін-ва праці та соц. політики НАН України. – К., 2003. – Вип. 1. – 151с.
11. Новікова О.Ф. Соціальна безпека: організаційно-економічні проблеми і шляхи вирішення / О.Ф. Новікова. – Донецьк: ІЕП НАН України, 1997. – 460с.
12. Наказ міністерства економіки України «Про методику розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02.03.2007 р. №60.
13. Данільян О. Г. Національна безпека України: структура та напрями реалізації: навч. посіб. / О.Г. Данільян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов. – Харків: Фоліо, 2002. – 285 с.
14. Мартинюк В.П. Методичні підходи до розрахунку інтегрального показника економічної безпеки держави / В.П. Мартинюк // Стратегічна панорама. – 2009. – № 1. – С. 101–108.

Забута Н.В. Проблема занятості населення в контексті економічної безпеки держави. В статті досліджуються напрямки вивчення проблеми зайнятості населення в контексті економічної безпеки, в частині її соціальної складової. Для запобігання виникненню загроз та небезпек пропонується розробити комплексну систему моніторингу безпеки ринку праці та зайнятості.

Ключевые слова: економічна безпека, проблема зайнятості, моніторинг безпеки ринку праці, зайнятість населення, небезпека в сфері зайнятості.

Zabuta N.V. The problem of population employment in the context of the economic safety of the state. Various aspects of employment study in the context of economic safety, particularly its social component are investigated in the article. The author proposes the complex system of employment market monitoring for prevention of threats and dangers at the employment market.

Key words: economic safety, employment problem, monitoring of the labour market safety, employment of the population, dangers in the employment sector.

УДК 336.71

Іванова Т.Г.,

канд. екон. наук, доцент кафедри банківської діяльності
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Ключові аспекти оцінки чинників, якими визначають місцезнаходження збутових точок банківських продуктів

У статті розкривається механізм ефективної організації банками збутової мережі банківських продуктів за допомогою оцінки чинників, які впливають на її вибір місцезнаходження збутових точок, а саме – філій та відділень. Представлено методiku визначення місцезнаходження банку шляхом вибору з кількох альтернативних варіантів на прикладі філій АКБ «Укрсоцбанку». Проаналізовано чинники, які впливають на вибір місцезнаходження збутових точок на прикладі АКБ «Укрсоцбанк».

Ключові слова: банк, збутова мережа, банківські продукти, місцезнаходження збутових точок, філія, відділення, канал збуту.

Аналіз ринку банківських послуг вказує на те, що основне місце в банківській сфері займає тенденція до інноваційних проривів у створенні та впровадженні широкого спектра сучасних високотехнологічних банківських послуг. Посилення конкурентної боротьби та розвиток сучасних інформаційних технологій призводить до того, що система збуту банківських продуктів стає одним з основних інструментів підвищення ефективності банківської діяльності й змушує банки активно застосовувати і впроваджувати різноманітні канали доставки продуктів для залучення нових та утримання існуючих клієнтів з метою задоволення їхніх потреб. Очевидно, що безперечно перевагу над своїми конкурентами мають ті банки, які йдуть у ногу з часом, швидко адаптуються до вимог ринку і зростаючих потреб клієнтів.

Основний принцип створення та функціонування системи збуту банківських продуктів на сучасному етапі зводиться до тези, в якій сконцентрована сутність банківської діяльності за умов ринкової економіки, – вивчати потреби своїх клієнтів і задовольняти їх краще, ніж конкуренти. Збут банківських продуктів є комплексною системою організації діяльності банку щодо реалізації стратегій маркетингової політики розподілу, орієнтованої на виявлення потреб і запитів споживачів та визначення сегментів ринку, на яких може бути знайдена ніша для реалізації банківських послуг і продуктів за умов конкуренції з іншими банками та доведення банківських продуктів до місць їх продажу.

Проблемам створення та функціонування системи збуту банківських продуктів значну увагу приділяли такі вітчизняні та зарубіжні автори як І. Ансофф, Г. Армстронг, Ф. Котлер, А. В. Войчак, Джозлін Роберт В., Д. Хамфриз, Кейт Дихтль Е., Х. Хершген, О. В. Дубовик, С.М. Бойко, М. А. Вознюк, І. Гіленко, В. А. Романова, В. В. Жуков, І.О. Лютий, О.О. Солодка, З.Ф. Ляпин, І.І. Гончарова, Г.П. Макарова, А.В. Нікітін, Г.П. Бортніков, М. Портер, І.О. Спіцин, Я.О. Спіцин, Є.А. Уткін, А. Ятченко та ін.

Незважаючи на велику кількість праць у закордонній і вітчизняній літературі з маркетингових програм розподілу, багато теоретичних і практичних аспектів дотепер вивчені недостатньо, зокрема проблема оцінки чинників, що визначають місцезнаходження збутових точок банківських продуктів. Тому ми поставили за мету дослідити створення та функціонування системи збутової мережі банківських продуктів та методiku оцінки чинників, що визначають місцезнаходження збутових точок банківських продуктів на прикладі АКБ «Укрсоцбанк».

Досить важливою складовою управління збутовою діяльністю банку є управління збутом. Зазначимо, на відміну від традиційного маркетингу, в банківському маркетингу збутова політика

має досить значні специфічні особливості, які головним чином пов'язані з відмінністю банківських послуг від звичайного товару. Специфіка послуг полягає у тому, що вони мають такі характерні риси:

- невідчутність або нематеріальний характер послуг як продуктів праці, тобто неможливість продемонструвати, побачити, спробувати послуги до їх отримання;
- нерозривність виробництва і споживання послуг, тобто більшість послуг невіддільні від персоналу, що їх надає;
- нездатність до зберігання, тобто послуги, не можуть бути збережені для подальшої реалізації.

Специфіка самих банківських продуктів зумовлює специфіку їх збуту: у фінансовій сфері не працюють стандартні схеми каналів розподілу з використанням ланцюга посередників, а переважно використовується нульовий канал збуту «банк-клієнт». Використання переважно нульового каналу збуту банківських продуктів значно обмежує можливості фінансової установи щодо управління каналами розподілу, яке по суті зводиться до формування максимально розгалужених мереж регіональних територіальних представництв, філій, відділень та банкоматів.

Стратегія в галузі розміщення банківських установ відповідає за виробничу сферу, збутову або товарорух і передбачає, по суті, доведення послуги до потенційного клієнта, тобто це всі дії банку, спрямовані на те, щоб зробити продукт або послугу доступними для цільової аудиторії клієнтів. У її межах розглядаються два аспекти:

- просторовий – це вибір місцезнаходження збутових точок банківських продуктів та типів збутових каналів;
- часовий – це фізичний розподіл часу, встановлення годин роботи і терміновості обслуговування. Банківські установи з метою розширення своєї бази клієнтів значно розширюють графік роботи, з використанням автоматизованих і комп'ютеризованих засобів зв'язку та форм доставки банківського продукту, які значно прискорюють швидкість надання банківських продуктів.

Для збуту банківських послуг банками використовуються такі типи каналів:

- власні канали збуту: головне відділення банку в діловій частині міста; стаціонарні й пересувні відділення банку, філії; збут із використанням автоматизованих чи напівавтоматизованих філій, банкоматів; надання банківських послуг за допомогою телефонної мережі, через мережі передачі даних (Т-Online, Internet);
- залучені канали: збут за допомогою організації дочірніх фірм, участь у капіталі інших банків, страхових компаній, туристичних компаній, підприємств тощо.

Прибуток філій та відділень банку залежить від вибору місця діяльності (зосередження бізнес-структур, офісів компаній, підприємств та організацій, наявності зручних транспортних мереж, врахування рівня конкуренції та характеру послуг банків-конкурентів, аналізу чисельності і можливостей потенційних клієнтів), каналів збуту (охоплення усіма видами банківських послуг різних категорій клієнтів), фізичний фактор (орієнтація тієї чи іншої послуги на клієнта у зоні обслуговування відділення або філії). На підставі аналізу цих параметрів банківська установа обирає місце розташування її головної установи своїх філій та відділень.

Для проведення оцінки місцезнаходження філії банку нами обрано три існуючі філії АКБ «Укрсоцбанку»: Старокиївську, Мінську та Дарницьку. Вважаємо, для оцінки місцезнаходження збутових точок банківських продуктів найбільш доцільно використовувати представлену методичку, зміст якої полягає у визначенні ознак, сукупність яких дозволяє всебічно оцінити місце розташування філіальної мережі та їх ваги (табл. 1). Вага ознаки може змінюватися залежно від мети оцінки місцезнаходження збутових точок, наприклад: якщо діяльність банку спрямовано на роздрібний бізнес (з приватними клієнтами), то більшу увагу слід приділити середньому рівню платоспроможності жителів, потоку перехожих, відстані від найближчої зупинки громадського транспорту та щільності населення, якщо банк працює більш з корпоративними клієнтами, то звернути увагу на наявність кількості підприємств та їх галузевої приналежності у зоні впливу.

Таблиця

Методика оцінки чинників впливу на вибір місцезнаходження філій АКБ «Укрсоцбанк»

/п	Чинник (ознака)	Норма	Вага чинника	Філія / Адреса					
				Старокиївська		Мінська		Дарницька	
				Саксаганського 14		Героїв Сталінграда 25,б		Бориспільська, 2	
				Абсолютне значення	Відносне значення,%	Абсолютне значення	Відносне значення,%	Абсолютне значення	Відносне значення,%
1	Середня платоспроможність одного мешканця, грн.	400	17	400	17	350	15	320	13,5
2	Щільність населення, осіб/ 1000 кв. м	10	14	8,1	11,5	9,1	13	3,7	5
3	Кількість підприємств у зоні впливу	610	18	610	18	174	5	152	4,5
4	Потік перехожих чоловік/ годину	600	10%	600	10	360	6	240	4
5	Відстань від найближчої зупинки громадського транспорту, хв. пішки	3 / х *	8	4	6	7	3,5	8	3
6	Кількість конкурентів у зоні впливу	–	10	27	1	6	5	3	10
7	Наявність міст для стоянки автотранспорту	20	6	15	4,5	10	3	20	6
8	Відстань від найближчого пункту державної служби охорони, хв. автотранспортом	–	5	2	5	5	2	3	3
9	Вартість земельної ділянки (відносно)	–	7	2	3,5	1,4	5	1	7
10	Тариф інкасування готівки службою інкасування НБУ, грн. за 1000 грн.	0,8 7/х*	5	0,87	5	0,92	4,5	0,92	4,5
	Всього		100 %		81, 5%		62 %		60, 5%

*зворотній показник: при його розрахунку значення норми поділяється на фактичний показник, а не навпаки, як за всіма показниками.

*таблицю зроблено за даними [1; 2].

Такі ознаки, як відстань від найближчого пункту державної служби охорони, вартість земельної ділянки, тариф інкасування надлишку готівки службою НБУ, або поповнення готівкою каси банку – це ознаки витрат банку, які напряду залежать від певного місцезнаходження філії банку. Відстань від найближчого пункту державної служби охорони впливає на безпеку банківської діяльності. Вартість земельної ділянки, з одного боку, розглядаємо для вибору місця будівництва нової філії, чи для оцінки місцезнаходження вже існуючої, з точки зору можливості розширення приміщення прибуткової філії.

За результатами дослідження найбільший бал отримала Старокиївська філія АКБ «Укрсоцбанку» (81,5%), Мінської та Дарницької поділяють між собою друге місце, маючи практично однакові показники 62 та 60,5% відповідно. Чим пояснюється такий значний відрив? Старокиївська філія АКБ «Укрсоцбанку» знаходиться у центрі Києва та відрізняється від інших збутових точок, що аналізувалися за такими параметрами: категоріями клієнтів, що обслуговуються (надають всі види банківських послуг приватним особам, юридичним особам та

приватним підприємцям) та врахуванням потреб клієнтів (встановлено зручний графік роботи філії, у тому числі працює у вихідні дні).

Отже, проаналізувавши оцінки чинників впливу на вибір місцезнаходження філій АКБ «Укрсоцбанк», доходимо таких висновків:

1. Для ефективного розвитку філіальної мережі необхідно здійснювати розрахунок рейтингової оцінки роботи філій та відділень і виявляти найбільш безперспективні відділення для їх подальшої оптимізації. Розрахунок рейтингової оцінки повинен включати такі показники: середньомісячне навантаження на одного працівника; прибуток на одного працівника; залишок коштів на одного працівника; не процентні доходи на одного працівника; кількість діючих рахунків; кількість умовних операцій по прийому комунальних та інших платежів; не процентні виплати.
2. Для якісної діяльності та економічного аналізу філіальної мережі необхідно впровадити на кожну квартальну дату таку формальну документацію: операційна діяльність; доходи; витрати, прибуток та рентабельність, ефективність діяльності, ефективність діяльності працівників, оснащеність філії або відділення. На основі отриманих даних протягом року проводитиметься робота по реорганізації безперспективних відділень шляхом їх зміни місцезнаходження, закриття, впровадження комплексу заходів, які б могли б підвищити ефективність діяльності відділень, також коригуватиметься робота інших відділень для їх більш ефективної роботи.
3. Філіальна мережа повинна відповідати усім вимогам банку з погляду реалізації стратегічних цілей та інших поставлених завдань. З цією метою банківським установам необхідно розробляти програму розвитку мережі філій та відділень, до якої входить:
  - оптимальне розміщення філій та інших віддалених структурних підрозділів;
  - відкриття нових філій та відділень у найпривабливіших регіонах (основними критеріями є потенційна клієнтура, невисокі витрати на відкриття філії і швидка окупність капітальних витрат);
  - забезпечення ефективної роботи філіальної мережі у цілому і структурних одиниць зокрема, реорганізація неприбуткових у безбалансові відділення або їх закриття;
  - оптимальний перерозподіл ресурсів між філіями та відділеннями банку і центральним офісом;
  - надання філіями повного спектра банківських продуктів і послуг, розроблених відповідно до вимог клієнтів.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що ефективним засобом, який дозволяє вчасно адаптуватись до змін ринкових умов та досягнути беззаперечних конкурентних переваг на ринку банківських послуг, є створення та функціонування системи збутової мережі банківських продуктів. Для досягнення поставлених цілей розвитку банківські установи повинні за допомогою оцінки чинників, що визначають місцезнаходження збутових точок банківських продуктів досліджувати й аналізувати оточуюче їх маркетингове середовище і досягати балансу між зовнішнім середовищем, внутрішніми умовами й стратегією розвитку банку.

Література

1. <http://www.ukrsotsbank.com.ua> — офіційний сайт в мережі Інтернет Акціонерно-комерційного банку соціального розвитку «Укрсоцбанк».
2. Фінансова звітність АКБ соціального розвитку «Укрсоцбанк» за 2009 р.

Иванова Т.Г. Ключевые аспекты оценки факторов которые определяют месторасположение точек сбыта банковских продуктов. В статье раскрывается механизм эффективной организации банками сбытовой сети банковских продуктов с помощью оценки факторов, которые влияют на их выбор местонахождения сбытовых точек, а именно – филиалов и отделений. Представлена методика определения местонахождения банка путем выбора из нескольких альтернативных вариантов на примере филиалов АКБ «Укрсоцбанка». Проанализированы факторы, которые влияют на выбор местонахождения сбытовых точек на примере АКБ «Укрсоцбанк».

Ключевые слова: банк, сбытовая сеть, банковские продукты, местонахождение сбытовых точек, филиал, отделение, канал сбыта.

Ivanova T.G. Key aspects of the estimation of factors that determine the sale points location of bank products. In the article the mechanism of effective organization of sale network of bank products by means of estimation of factors which influence the choice of sale points location, such as branches and departments is analysed. The methods of the location determination of bank by choosing from some alternative variants on the example of branches of JSCB to «UkrSotsbank» are presented. Factors which influence the choice of sale points location on the example of JSCB «UkrSotsbank» are analysed.

Key words: bank, sale network, bank products, sale points locations, branch, department, channel of sale.

УДК 351.863(477)

Літош Г.М.,

*аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Економічна безпека ключових об'єктів національної інфраструктури
за умов інформатизації суспільства*

У статті розглядаються питання економічної безпеки ключових об'єктів національної інфраструктури, проведена діагностика проблем сучасної інформаційної системи об'єктів державної інфраструктури та надані рекомендації щодо заходів, спрямованих на підсилення та захист економічної безпеки країни. Особлива увага приділяється державі як основному суб'єкту забезпечення економічної безпеки, її впливу на побудову державних інформаційних систем захисту.

Ключові слова: економічна безпека, національна інфраструктура, об'єкти національної інфраструктури, інформаційна система об'єктів державної інфраструктури.

Суперечності, які виникають як у загальних, так і в окремих видах економічної безпеки, мають і внутрішній, і зовнішній характер. Важливою проблемою у цьому випадку є вироблення механізму забезпечення певного співвідношення між економічною безпекою держави, суспільства і особи на всіх рівнях, при якому ув'язувалися і об'єднувалися б їх інтереси.

З розвитком світових інформаційних технологій останніх 70–80 років все більшої актуальності набуває необхідність захисту інформаційних мереж національної системи економічної безпеки. Захист ключових об'єктів національної інфраструктури від он-лайн нападів дає можливість попередити диверсії в основних сферах безпеки держави: електроенергетика, нафтодобування та нафтопереробка, газ, водопостачання та інших стратегічних об'єктів. Внаслідок масштабних процесів приватизації у нашій країні 90-х років ці об'єкти, як правило, мають не лише державну форму власності. Тому виникає також питання бізнес-моделей безпеки та застосування нових технологій регулювання й забезпечення безпеки стратегічно важливих державних об'єктів. Сьогодні можна спостерігати різноманітні системи промислового контролю, які впроваджені у західних країнах, обираючи найкращий досвід. Для реалізації подібних програм необхідна окрема інвестиційна програма держави, оскільки, як вже зазначалося, зі швидким розвитком сучасних інформаційних технологій питання економічної безпеки країни набуває все більшої актуальності.

Проблеми економічної безпеки викликають сьогодні підвищений інтерес, обумовлений трансформацією економічних стосунків і наростанням суперечностей в економічному розвитку як світу в цілому, так України зокрема. Дослідженням різних аспектів проблеми економічної безпеки стратегічних об'єктів національної інфраструктури присвячені праці як іноземних вчених-

економістів – З. Бзежинського, Г. Маковскі, Г. Моула, К. Мердока, А. Прево, Дж. Сакса, Я. Тінбергена, так і вітчизняних дослідників – Л. Абалкіна, Ю. Осипова, Є. Примакова, В. Панькова та ін. [1].

Складність і багатоплановість проблеми забезпечення економічної безпеки за умов інформатизації суспільства та розвитку інформаційних технологій, наявність невирішених проблем, відсутність напрацьованих підходів до вирішення першочергових задач забезпечення економічної безпеки зумовили мету нашого дослідження, яка полягає у визначенні сучасних проблем економічної безпеки об'єктів державної інфраструктури за умов глобальної інформатизації суспільства.

Україна все ще й досі переживає складний і неоднозначний процес трансформації на новий стан, що породжує серйозні проблеми у всіх сферах суспільства. Поспішність і непродуманість у проведенні реформ впродовж 90-х років ХХ ст. значно ослабили національну безпеку країни, матеріальна основа якої – економічний потенціал, покликаний забезпечити територіальну цілісність країни, захист її національних інтересів, необхідний рівень оборони і найголовніше – соціально-економічну стабільність українського суспільства.

Криза в українській економіці зумовила перехід проблеми забезпечення економічної безпеки країни і якість пріоритетної сфери діяльності в рамках проведення політики національної безпеки. Цьому процесу також сприяли тенденції збільшення вразливості національної економіки внаслідок світової глобалізації і інформатизації. Визначення вразливих місць в економіці методами своєчасної протидії можливим загрозам стає одним з первинних завдань. Відтепер кожна держава прогнозує перелік економічних ризиків, які можуть вплинути на стан державної і суспільної безпеки, і саме їх знання допомагає виробити ефективні умови реалізації економічної політики держави.

Сучасні індустріальні суспільства значною мірою залежать від забезпечення водою, електроенергією, паливом тощо, що становлять вагому частину системи економічної безпеки країни. Під час внутрішніх державних та міждержавних конфліктів саме ці об'єкти потрапляють під особливий контроль. Наприклад, Сполучені Штати Америки у 2003 р. під час військового конфлікту в Іраку зосередили свою увагу та зруйнували більшу частину генеруючих потужностей останнього, що призвело до значних негативних наслідків, економічних та національних проблем як з боку держави, так і з боку населення країни. У сучасній історії у 1996 р. була здійснена спроба Ірландської національної армії підірвати чотири електричні підстанції у Лондоні. Цей проект викрили британські спецслужби, оскільки у випадку його реалізації була б нанесена непоправна шкода британській економіці, бо саме Лондон консолідував приблизно третину ВВП Великобританії [3].

Наприкінці 90-х років минулого століття деякі автори почали наголошувати на незахищеності електронних систем державного промислового управління, які традиційно призначались для простого надійного використання та під час створення яких винахідники навіть і не замислювалися про додаткове шифрування-захист. Наявність простих механізмів та загальних протоколів робили систему незахищеною та дозволяли будь-кому відправляти дані та давати їй команди [1–4].

Сьогодні значна кількість урядів реалізують спеціальні інвестиційні програми для захисту найважливіших об'єктів національної інфраструктури, основне завдання яких полягає у підтримці безпеки економічних інформаційних систем держави. Робота у цій сфері спрямована, насамперед, на зміцнення системи безпеки управління державними інформаційними потоками на стратегічних об'єктах, формування ізольованих від глобальної мережі систем, покупкою пристроїв для шифрування.

Системи управління повинні перейти на використання протоколів, які мають відповідні заходи безпеки, має проводитися робота над продовженням захисту старих систем, що збереглися, розуміння стратегічних загроз, навчання та інформування персоналу, який обслуговує сферу стратегічних державних об'єктів.

У сучасній Україні можна виділити такі основні проблеми, притаманні державній економічній інформаційній у сфері безпеки:

- обмеженість матеріальних ресурсів, наявних у державному бюджеті для вирішення питань у сфері безпеки;
- обмежені знання, розуміння і оцінка поточної системи управління безпекою;
- недостатній обмін інформацією між державними і промисловими особами;
- відсутність ефективного партнерства, орієнтованого на економічну безпеку між державними і промисловими підприємствами;
- погана координація між урядовими установами, недостатній обмін інформацією про загрози та досвід роботи за цією проблемою;
- технічні складнощі нових інформаційних системи у консолідації старих і нових баз даних;
- відсутність підготовлених фахівців, що мають високий рівень освіти з широким набором інформаційних навичок для наповнення, координації, захисту і управління системами інформаційних потоків.

Як наслідок, необхідне суттєве вдосконалення, зміцнення, захист і розвиток системи економічної інформаційної безпеки країни з метою захисту основних об'єктів національної інфраструктури.

Це питання не лише реалізації чистих технічних проектів, пов'язаних з шифруванням, протоколами і контролем доступу, а й питання досліджень у сфері безпеки економіки, щоб забезпечити ефективне використання цих технологій у різних бізнес-сферах. І це – виключно урядове питання національного рівня. Державна діяльність має бути також спрямована на запобігання зовнішнім і внутрішнім загрозам економічній безпеці країни й здійснюватися як на національному, так і на регіональному рівні.

Основні положення стратегії економічної безпеки України повинні конкретизуватися на міжрегіональному рівні з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку. При цьому міжрегіональна компонента системи економічної безпеки оцінюється взаємопов'язаним комплексом показників як макроекономічного, так і регіонального рівнів, які повинні базуватися на природно-кліматичних, історичних, географічних особливостях територіального господарства, умовах відтворення трудових ресурсів і основного капіталу та ін. [2].

Хоча економічна безпека будь-якої держави визначається мірою соціально-економічної захищеності кожної адміністративно-територіальної одиниці, регіональні органи влади не можуть і не мають бути головними суб'єктами, що забезпечують економічну безпеку регіону. Цей обов'язок об'єктивно належить центральним державним органам влади, оскільки, по-перше, безпека для адміністративно-територіальної одиниці завжди означає незалежність, самостійність і суверенітет, тобто, цей термін може застосовуватися лише щодо території держави. По-друге, як засвідчує практика, у тому числі і зарубіжна, регіональні органи влади просто не мають достатніх ресурсів для вирішення питань своєї безпеки з точки зору повноцінного захисту своєї безпеки.

Безпека в суміжних позаекономічних сферах на регіональному рівні повинна забезпечуватися не лише специфічними для них методами, а й значною мірою економічними засобами. Крім того, економічна оцінка наслідків загроз безпеці у будь-яких сферах, як правило, забезпечує універсальний підхід, даючи можливість кількісно оцінити збиток і на цій основі визначити систему пріоритетів. Але, щоб стати дієвим інструментом забезпечення економічної безпеки країни, порогові значення повинні придбати статус затверджених на державному рівні кількісних параметрів, дотримання яких повинне стати неодмінним елементом регіональних економічних програм.

Найактуальнішим наразі є створення або вдосконалення роботи вже наявних інформаційно-аналітичних і науково-дослідних підрозділів органів влади на національному та регіональному рівні. Саме вони покликані проводити оцінку, моніторинг і розробку пропозицій по запобіганню й локалізації загроз національній безпеці.

У цілому, в сучасній науковій літературі питання щодо можливостей та шляхів захисту стратегічних об'єктів національного масштабу від загроз, що виникли внаслідок інформаційного розвитку, досить дискусійне. Всі автори поділяють думку, що захист забезпечувати необхідно і рівень цього захисту має бути вагомим та непорушним. Окрім того, існує кілька позицій щодо ступеня важливості процесів інформаційного захисту в системі економічної безпеки, їх місця у

найбільш важливих складових бізнес системах. Також, більшість фахівців наголошує, що саме державне регулювання цього питання дасть змогу більш повно його дослідити та принесе країні найкращі результати. Отже, сьогодні особливої значущості набуває необхідність розробки окремої державної програми щодо визначення ступеня та складності взаємозв'язку інформатизації суспільства та національної економічної безпеки, а також дослідження можливостей використання державою сучасних підходів та інформаційних технологій для покращення загального стану власних економічних систем.

Таким чином, у цій статті було зроблено першу спробу проаналізувати можливість забезпечення економічної безпеки стратегічних об'єктів національної структури за умов інформатизації суспільства, визначити та систематизувати шляхи досягнення актуальних для України задач у рамках системи економічної безпеки. Визначені лише загальні характеристики цієї проблеми і їх детальному розгляду будуть присвячені подальші наукові дослідження.

Література

1. Матеріали восьмого міжнародного форуму економістів по защите экономической информации WEIS 2009. – Лондон, 24 – 25 июня.
2. «Мифы и факты за Cyber Security Риски для промышленных систем управления», Эрик Байрс, Джастин Лоу, BCIT 20037 «Уроки, извлеченные из кибер-безопасности, оценки SCADA-энергетического managementsystems», Raymond Fink, Дэвид Спенсер Уэллс Рита, Министерство энергетики США, сентябрь 2006.
3. Security Economics and Critical National Infrastructure. Ross Anderson, Shailendra Fuloria, Cambridge University.
4. Information Warfare and Security», D Denning, Addison-Wesley (1999).

Литош Г.М. Экономическая безопасность ключевых объектов национальной инфраструктуры в условиях информатизации общества. В статье рассматриваются вопросы экономической безопасности ключевых объектов национальной инфраструктуры, проведена краткая диагностика проблем современной информационной системы объектов государственной инфраструктуры и предложены рекомендации по мероприятиям, направленным на укрепление и защиту экономической безопасности страны. Показана важная роль государства как основного субъекта обеспечения экономической безопасности, его влияние на построение государственных информационных систем защиты.

Ключевые слова: экономическая безопасность, национальная инфраструктура, объекты национальной инфраструктуры, информационная система объектов государственной инфраструктуры.

Litosh G.M. Economic safety of the key objects of the national infrastructure in terms of the information process of society. The issues of the economic safety of national infrastructure key objects are considered in the article. The brief diagnostics of the problem of modern information system of the state infrastructure objects is provided and the recommendations as for consolidation and protection of economic safety of the state are suggested in the article. The crucial role of the state as the main subject of economic safety ensuring and its influence on the development of information systems protection of the state are demonstrated.

Key words: economic safety, national infrastructure, national infrastructure key objects, information system of state infrastructure objects.

УДК 338.46:336.717

Трохименко В.І.,

аспірантка кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*Сутність та структура сучасного ринку банківських послуг*

У статті обґрунтовуються теоретичні засади дослідження ринку банківських послуг, визначається його структура та інфраструктура. Розглядаються головні особливості розвитку ринку банківських послуг на сучасному етапі еволюції світової економіки.

Ключові слова: ринок банківських послуг, банківська послуга, банківська операція, банківський продукт, структура та інфраструктура ринку банківських послуг.

Світова теорія і практика державного управління переконливо вказують на те, що найважливішою умовою розбудови сучасної конкурентоспроможної національної економіки є формування ефективної банківської системи як рушійної сили економічного розвитку та ринкових перетворень. Особливої актуальності зазначена проблема набула за останні роки, які відмітились фінансовими потрясіннями, глибокими змінами у банківській справі, численними нововведеннями в організації, формах обслуговування і методах управління банком. Йдеться про ускладнення прийомів і методів банківської діяльності, виникнення новітніх видів фінансових операцій і послуг, посилення конкуренції з боку різноманітних небанківських організацій, що займаються придбанням і розподілом коштів тощо. Поглиблення вивчення та творче осмислення цих процесів сприятиме вибору найоптимальніших шляхів розвитку ринку банківських послуг, підвищенню ефективності функціонування національної економіки з метою досягнення високого життєвого рівня

Вивченню проблем розвитку ринку банківських послуг присвячено праці відомих іноземних та вітчизняних дослідників: Є. Балларіна, К. Барлтрона, О.Береславської, А. Гальчинського, О. Дзюблюка, В. Заутера, Ю. Качаєва, Ф. Котлера, О. Лаврушина, Ж. Ламбена, З. Луцишин, І. Лютого, А. Мороза, П. Роуза, М. Савлука, Дж. Сондерса, Дж. Стенлейка, Е. Уткіна та ін. Разом з тим швидкі темпи розгортання глобалізаційних процесів у фінансовій сфері, загострення суперечностей розвитку сучасної світогосподарської системи стимулюють подальші наукові пошуки у цій царині.

Метою нашого дослідження є обґрунтування теоретичних засад функціонування сучасного ринку банківських послуг, визначення його структури та інфраструктури, а також виявлення головних особливостей розвитку за умов глобалізації економіки.

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних дослідників вказує на те, що сучасні науковці під поняттям «ринок» розуміють систему економічних відносин з приводу виробництва та обміну економічних благ на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів [7, с. 189].

Зауважимо, що в економічній літературі існує безліч класифікацій ринків, в основу яких покладено різноманітні критерії. Так, зокрема, за економічним призначенням розрізняють ринок предметів споживання і послуг, ринок засобів виробництва, ринок нерухомості, ринок науково-технічних розробок та інформації, валютний, фінансовий ринки, ринок засобів виробництва; за ступенем зрілості ринкових відносин виокремлюють розвинутий ринок, ринок із різним ступенем обмеження конкуренції (монопольний, олігопольний), ринок, що формується; відповідно до чинного законодавства аналізують легальний (офіційний) та нелегальний (тіньовий) ринки; за

адміністративно-територіальною ознакою виділяють місцевий, регіональний, національний та світовий ринки тощо [7, с. 192].

Водночас більшість дослідників звертають увагу на випереджальну тенденцію розвитку ринку послуг порівняно з товарними ринками, що пояснюється швидкими темпами науково-технічного прогресу та пов'язаними з цим інтернаціоналізацією та транснаціоналізацією світової економіки. У ролі характерних ознак, які відрізняють ринок послуг від товарного, виокремлюють:

- 1) значну диференціацію, викликану відмінностями в рівні економічного розвитку національних ринків;
- 2) підвищену ризикованість, пов'язану зі значною мінливістю попиту на послуги;
- 3) різноманітність діяльності за характером і масштабами, що спричинює значну структурованість ринку;
- 4) динамізм та диверсифікацію, викликані зростанням потреб населення [15].

Практика підтверджує, що нині чільне місце в сфері обміну послуг посідає ринок фінансових і зокрема ринок банківських послуг як законодавчо обумовлена система економічних відносин, що забезпечують реалізацію попиту на різного роду послуги з боку клієнтів банків, пропозицію цих послуг банківськими установами та формування ціни на них [13]. Так, за даними дослідження фінансового ринку агенцією GfK Group, банківськими послугами нині користуються 80% жителів Центральної Європи та 50% Південно-Східної, зокрема у Росії, Сербії, Боснії і Герцеговині більше 70% населення користуються послугами фінансових інститутів у Словенії, Чехії, Хорватії, Угорщині та Україні – 80% [3].

При цьому ринку банківських послуг притаманні всі невід'ємні атрибути ринку. Об'єктами ринку, що аналізується, постають банківські послуги; суб'єктами – продавці послуг (банківські установи) та покупці (фізичні, юридичні особи, зокрема банки на міжбанківському ринку), ціна та канали продажу.

З точки зору продуктової структури такий ринок є сукупністю пропонованих для продажу банківських послуг, та може бути поділений на окремі сегменти, які відповідають певним групам банківських продуктів, а саме:

- ринок кредитних послуг;
- ринок депозитних послуг;
- ринок розрахунково-касових послуг;
- ринок інвестиційних послуг.

За географічним охопленням можуть бути виділені локальні, регіональні, загальнонаціональні й міжнародні ринки банківських послуг.

За типами споживачів банківських послуг можна виокремити ринок суб'єктів господарювання (корпоративний ринок); ринок фізичних осіб (домогосподарств); урядовий ринок; ринок фінансово-кредитних інститутів.

Ринкові відносини пов'язані з купівлею-продажем визначеного товару (продукту), призначеного для задоволення індивідуальних або суспільних потреб. Проте дотепер у науковій думці немає точного визначення предмета діяльності банківської установи та об'єкта купівлі-продажу на ринку банківських послуг. Йдеться про розмежування понять «банківська послуга», «банківський продукт» та «банківська операція».

Аналіз засвідчує, що в сучасній науковій літературі існують різні підходи до трактування цих понять.

Зокрема, прибічники так званого грошового підходу вважають банківським продуктом грошові кошти. При цьому вони пов'язують банківські послуги із забезпеченням переміщення грошей з рахунку на рахунок й утворенням грошових фондів [4]. За такого трактування поняття «банківський продукт» автоматично стає більш значущим і масштабним порівняно з поняттям «банківська послуга».

Всупереч такому підходу, деякі дослідники вважають, що банківська послуга є підсумком діяльності співробітників банку із задоволення потреб клієнта і результатом виконання банківських операцій. При цьому банківський продукт трактується як конкретний спосіб, яким банк надає свої послуги, конкретне втілення банківської послуги, наділене

певними значеннями ринкових параметрів: ціни, якості, додаткового сервісу, термінів та інших умов надання [9].

«Банківська послуга, – зазначає В.А. Перехожев, – це діяльність банку, спрямована на задоволення потреби клієнтів у прирості та отриманні додаткових ресурсів, проведенні розрахунків, зберіганні й інформаційному забезпеченні». Водночас банківський продукт, – на думку дослідника, є тим, що клієнт насправді набуває у банку. У такому трактуванні банківська послуга постає як абстрактна категорія, а банківський продукт – як конкретніша категорія. Йдеться, наприклад, про те, що кредитна послуга знаходить своє вираження в таких банківських продуктах, як кредитна лінія, овердрафт, іпотечний кредит та ін.» [11, с. 30].

Тобто, з одного боку, банківський продукт є формою виразу банківської послуги, а з іншого, – складається з упорядкованої сукупності банківських операцій.

Деякі автори, такі як Е.А. Уткін, В.Д. Маркова., А.С. Гур'янов, Ю.І. Коробов, які є прибічниками так званого лінгвістичного або індиферентного, чи маркетингового підходу, доводять синонімічність понять «продукт» та «послуга». На думку цих дослідників, застосування певного поняття у науковій літературі зумовлюється лише лінгвістичними перевагами окремих націй. При цьому Е.А. Уткін наголошує, що «банківський продукт (послуга) – це різноманітні дії на фінансовому ринку, грошові операції, які здійснюються комерційними банками за окрему плату за дорученням та в інтересах своїх клієнтів, а також дії, які мають на меті удосконалення та підвищення ефективності банківського підприємства» [10].

Заслуговує на увагу підхід, прихильники якого розкривають суть понять «продукт», «послуга» і «операція» шляхом встановлення ієрархії понять. Згідно з цим підходом банківський продукт є способом надання послуг клієнтові банку; регламентом взаємодії службовців банку з клієнтом за умови надання послуги, тобто комплексом взаємопов'язаних організаційних, інформаційних, фінансових і юридичних заходів, об'єднаних єдиною технологією обслуговування клієнта. Водночас банківська операція постає як система узгоджених за цілями, місцем і часом дій, спрямованих на вирішення конкретного завдання з обслуговування клієнта. Разом з тим банківська послуга трактується як форма задоволення потреби (у кредиті, розрахунково-касовому обслуговуванні, гарантіях, купівлі, продажу і зберіганні цінних паперів, іноземної валюти тощо) клієнта банку [14, с. 527].

Відповідно до цього підходу, В.А. Перехожев пропонує такий зразок переліку банківських продуктів, що надаються для реалізації послуги (таблиця).

Таблиця

Перелік банківських продуктів для надання банківських послуг

<i>Вид банківських послуг</i>	<i>Банківські продукти</i>
1. Послуги з приросту ресурсів	
Депозитні послуги	Ощадний внесок, терміновий внесок (депозит), внесок до запитання (онкольний депозит), внесок у дорогоцінних металах та ін.
Послуги довірчого управління	Індивідуальне довірче управління, сертифікат пайової участі (загальний фонд банківського управління) та ін.
Послуги брокерського посередництва	Брокерське обслуговування, Інтернет – брокер, посередництво в купівлі – продажі дорогоцінних металів, готівкової і безготівкової іноземної валюти та ін.
2. Послуги з мобілізації ресурсів	
Кредитні послуги	Кредит, кредитна лінія, овердрафт, іпотечний кредит, споживчий кредит, МБК та ін.
Лізингові послуги	Оперативний лізинг, фінансовий лізинг і та ін.
Факторинг	Факторинг з правом регресу, факторинг без права регресу (форфейтинг), зовнішньоторговельний факторинг та ін.
Послуги емісійного посередництва	Андерайтинг та ін.
Інвестиційні (дилерські) послуги	Репо, купівля-продаж цінних паперів та ін.

<i>Вид банківських послуг</i>	<i>Банківські продукти</i>
Гарантійні послуги	Банківська гарантія, поручительство, аваль та ін.
3. Розрахункові послуги	
Розрахунковий – касове обслуговування	Розрахунковий рахунок, «зарплатні» проекти, банківські карти, акредитив, інкасо та ін.
Послуги з емісії платіжних інструментів	Векселі, застави, розрахункові і дорожні чеки та ін.
Послуги доступу до платіжних систем (western union, contact та ін.)	Перекази western union, contact та ін.
4. Послуги зберігання	
Послуги з оренди сейфа	Індивідуальний банківський сейф (осередок) та ін.
Послуги депозитарію	Ведення рахунку депо та ін.
Послуги утримувача реєстру (реєстратора)	Ведення реєстру власників цінних паперів та ін.
5. Інформаційні послуги	
Консалтингові послуги	Консалтинг, інформаційне забезпечення, правовий супровід зовнішньоторговельного контракту
Оцінні послуги	Оцінка нерухомості, оцінка застави

Джерело: [11].

При цьому розрізняють простий та складний банківські продукти: простий продукт реалізується одним функціональним підрозділом банку шляхом надання однієї послуги клієнту; складним є продукт, у реалізації якого можуть бути задіяні кілька підрозділів банку протягом тривалого часу шляхом надання комплексної послуги клієнтові [14, с. 527].

У сучасній науковій літературі існує також концепція, згідно з якою до складу банківських послуг відносять окремих, порівняно вузький сегмент діяльності комерційного банку. При цьому послугою вважається діяльність банківської установи, яка безпосередньо не пов'язана з активними і пасивними операціями [5, с. 556]. Водночас окремі науковці визначають банківські послуги як посередницькі операції комерційних банків, головною ознакою яких є отримання банком доходу у вигляді комісійних за обслуговування [2, с. 25].

Однак, на нашу думку, цей підхід не враховує існування істотних відмінностей між поняттями «банківська послуга» і «банківська операція» та суперечить класифікації банківських послуг на традиційні, до яких належать депозитні, кредитні та розрахунково-касові послуги – тобто ті їх види, які витікають з самої специфіки банку, та нетрадиційні (консультаційні, посередницькі послуги, надання гарантій та поручительств тощо), зокрема, пов'язані з розвитком та використанням новітніх інформаційних технологій.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція тих дослідників які вважають, що банківську операцію слід розглядати як технологічний процес, спрямований на використання наявних потужностей відповідних банківських підрозділів [6]. При цьому пасивні операції полягають у залученні тимчасово вільних коштів для формування ресурсів, активні операції передбачають розміщення сформованих банківських ресурсів з метою отримання прибутку, а комісійно-посередницькі – є операціями, які проводяться за дорученням та на користь клієнта за певну плату. Саме в результаті виконання комплексу цих операцій комерційні банки задовольняють потреби клієнтів у банківських послугах. Тобто під банківською послугою розуміється кінцевий результат діяльності банківської установи, що передбачає здійснення певних операцій та має на меті задоволення потреб клієнтів [6].

При цьому законодавство України не містить легальної дефініції поняття «банківська послуга», незважаючи на те, що у текстах нормативних актів воно вживається. Разом з тим згідно із законодавчою базою України банківський продукт визначається як стандартизовані процедури, що забезпечують виконання банками операцій, згрупованих за відповідними типами і ознаками [12].

Узагальнення існуючих у сучасній науковій літературі підходів до аналізу дає можливість визначити найважливіші поняття, пов'язані з діяльністю банківської установи на ринку банківських послуг.

Банківський продукт – економічне благо, що є зовнішнім виразом банківської послуги, адаптованої для реалізації клієнту у формі товару.

Банківська послуга – це регламентована сукупність фактичних та юридичних дій, що здійснюються банком на замовлення клієнта на основі платності, спрямованих на задоволення потреб останнього.

Варто зазначити, що при цьому найважливішими властивостями банківської послуги є абстрактність (невідчутність, складність для сприйняття), невіддільність послуги від джерела, нерозривність виробництва і споживання, неоднорідність якості, мінливість попиту, договірний характер, протяжність у часі, вторинність тощо [8, с. 749 – 753].

Банківською операцією є закінчена дія або сукупність дій банку (чи його підрозділів) у процесі надання банківської послуги, що є частиною технологічного процесу банківської установи.

Важливою складовою ринкової системи є її інфраструктура, під якою сучасні дослідники розуміють комплекс елементів і видів діяльності, які створюють організаційно-економічні умови для функціонування ринкового механізму. Таким чином, ринкова інфраструктура є сукупністю елементів, що забезпечують безперервне функціонування взаємозв'язків об'єктів і суб'єктів певної відносно самостійної системи й оптимізують їх взаємодію [7, с.201].

У цьому контексті інфраструктуру ринку банківських послуг можна визначити як комплекс організаційно-правових форм щодо обслуговування взаємодії попиту і пропозиції, купівлі-продажу банківських послуг через відповідні кредитно-фінансові інститути. Основними складовими інфраструктури ринку банківських послуг є центральні і комерційні банки, небанківські кредитно-фінансові установи, консалтингові компанії, інформаційні технології, засоби зв'язку, відповідне нормативно-правове забезпечення функціонування досліджуваного ринку тощо.

Аналіз засвідчує, що для сучасного етапу еволюції ринку банківських послуг характерними є такі особливості:

- 1) універсализація банківської діяльності;
- 2) ліберализація державного регулювання банківської сфери;
- 3) розширення територіальної сфери діяльності банків;
- 4) посилення конкуренції на ринку між банками і небанківськими фінансово-кредитними установами та підвищення ролі нецінових методів конкурентної боротьби;
- 5) розширення асортименту банківських послуг спрямоване, з одного боку, на поліпшення якості обслуговування клієнтури, а з іншого, – на диверсифікацію прибуткових статей банку, що дозволяє отримувати доходи навіть у випадку зміни ринкової кон'юнктури і падіння попиту на окремі види послуг тощо.

Таким чином, ринок банківських послуг є складним середовищем формування попиту і пропозиції на продукти банківської діяльності, що динамічно розвивається та набуває нових рис у контексті сучасних світогосподарських процесів. Разом з тим, ринок банківських послуг є складною структурою, що може бути класифікованою за різними критеріями: типами споживачів, географічним охопленням, продуктовою ознакою тощо.

При цьому існування адекватних теоретичних підходів до визначення базових дефініцій банківської діяльності є однією з необхідних умов розробки правильної стратегії практичної оптимізації функціонування ринку банківських послуг.

Об'єктами купівлі-продажу на цьому ринку є банківський продукт (економічне благо, що є зовнішнім виразом банківської послуги, адаптованої для реалізації клієнту у формі товару), банківська послуга як регламентована сукупність фактичних та юридичних дій, що здійснюються банком на замовлення клієнта на основі платності, спрямованих на задоволення потреб останнього, та банківська операція, що являє собою узгоджену сукупність дій банку у процесі надання банківської послуги.

При цьому особливого значення набуває розробка обґрунтованої моделі розвитку ринку банківських послуг, що покладає в основу прийняття ефективної законодавчої бази, дієвого правового регулювання грошово-кредитних відносин на даному ринку, запровадження ринкового механізму формування портфеля банківських послуг та розвитку ринкової конкуренції досліджуваному на ринку.

Література

1. Банковское дело: Учеб. / Под ред. О.И. Лаврушина. — М.: Банковский и биржевой научно-консультационный центр, 1992. — 17с.
2. Букато В.И., Львов Ю.И. Банки и банковские операции в России / [Под ред. М.Х. Лapidуса] / В.И. Букато, Ю.И. Львов — М.: Финансы и статистика, 1996. — 212 с.
3. В России отмечен скачок в развитии рынка банковских услуг [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rumerika.gambler.ru/review/25/4224>. — Назва з титул. екрану.
4. Головин Ю.В. Банки и банковские услуги в России: вопросы теории и практики [Текст] / Ю.В. Головин — М.: Финансы и статистика, 1999. — 416 с.
5. Гроші та кредит: Підручник / За заг. ред. М.І. Савлука. — 4-те вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2006. — 744 с.
6. Дзюблюк О. Ринок банківських послуг: теоретичні аспекти організації і стратегія розвитку в Україні [Текст] / Олександр Дзюблюк // Банківська справа. — 2006. — № 5 — 6. — С. 23 — 35.
7. Економічна теорія: Політекономія: [Підруч. / За ред. В.Д. Базилевича]. — 6-те вид., перероб. і доп. — К.: Знання-Прес, 2007. — 719 с.
8. Котлер Ф. Основы маркетинга: [пер. с англ.; общ. ред. и вступ. ст. Е.М. Пеньковой] / Ф. Котлер — М.: Прогресс, 1999. — 1152 с.
9. Масленченков Ю.С. Технология и организация работы банка: теория и практика [Текст] / Ю.С. Масленченков. — М.: Изд. - консалтинговая компания «Дека», 1998. — 431 с.
10. Мещеряков А.А. Дискусійні проблеми визначення сутності банку і банківського продукту в сучасних умовах [Текст] / А.А. Мещеряков // Вісник Дніпропетровського державного фінансово-економічного інституту. — 2003. — № 2 (10). — С. 68-72.
11. Перехожев В.А. Современные подходы к пониманию категорий «Банковский продукт», «Банковская услуга» и «Банковская операция» [Текст] / В.А. Перехожев // Финансы и кредит. — 2002. — № 21. — С. 23 — 32.
12. Постанова правління Національного банку України від 10 червня 2003 р. № 254 Про затвердження Положення про організацію операційної діяльності в банках України: за станом на 27.09.06р. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
13. Ткачук В.О. Маркетинг у банку: навч. посіб. / В.О. Ткачук. — Тернопіль: Синтез-Поліграф, 2006. — 225 с.
14. Финансовый менеджмент: теория и практика. — 6-е изд. / Под ред. Е.С. Стояновой. — М.: Перспектива, 2008. — 656 с.
15. Liberalizing International Transactions in Services: a Handbook. UNCTAD. World Bank. — Geneva, 1994.

Трохименко В.И. Сущность и структура современного рынка банковских услуг. В статье рассматриваются теоретические принципы исследования рынка банковских услуг, определяются его структура и инфраструктура. Рассматриваются главные особенности развития рынка банковских услуг на современном этапе эволюции мировой экономики.

Ключевые слова: **рынок банковских услуг, банковская услуга, банковская операция, банковский продукт, структура и инфраструктура рынка банковских услуг.**

Trokhymenko V.I. The essence and structure of the current banking service market. Some theoretic aspects of banking service market study are specified alongside with its structure and infrastructure. The major particularities of banking service market development are considered on the current stage of the world economy evolution.

Key words: **banking service market, banking service, banking transaction, banking product, structure and infrastructure of banking service market.**

УДК 930.1:94 (477)

Буряк Л.І.,

канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри архівознавства
та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Жінка в контексті політичної історії: історіографічний дискурс
другої половини XIX – першої третини XX ст.*

У статті аналізується сегмент української історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст., який відображає інтерес науковців щодо участі жінок у політичних подіях, їх впливів на хід історії. Реконструйовано особливості історично-фемінологічних студій у їх політологічному вимірі, визначається коло питань, що висвітлюють постать жінки у контексті політичної історії.

Ключові слова: історіографія, жінка, політична історія, фемінологічний сегмент, соціокультурні процеси, народницький напрям.

Спроби вписати жінку у контекст політичної історії та представити різновекторність її участі у віхових подіях історії були зроблені задовго до того, як жіноча історія (історична фемінологія) набула статусу самостійного напрямку історичного знання. Актуальна у контексті загальних соціокультурних процесів та на тлі поширеного наукового інтересу до феномена жіночого правління тема «жінка і політика» стала органічною складовою фемінологічного сегменту в українській історіографії, починаючи з другої половини XIX ст.

Провідні історики, серед яких В. Іконников, М. Костомаров, О. Лазаревський, В. Липинський, Д. Мордовець, Й. Ролле долучилися до висвітлення політичної кар'єри жінок, їхніх впливів на прийняття доленосних рішень. У кожного з них існували власні пріоритети щодо історичних жіночих постатей, своє бачення та розуміння місця жінки на політичному Олімпі. Основна увага в українському історіографічному просторі зосереджувалась на найбільш відомих жіночих постатях, котрі у різні часи перебували при владі різного рівня, вели боротьбу за неї, вміло впливали на оточення або ж жорстоко розплачувались за свої злети.

Реконструювати моделі відтворення дотичності жінок до політичної історії, специфіка яких зумовлювалась суспільними трансформаціями, романтичною та позитивістською традиціями української історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст., особистісними

характеристиками авторів, є метою цього дослідження. З огляду на те, що сучасна історіографія прагне надолужити штучно перервані на тривалий час класичні традиції вивчення жіночої історії, стає актуальним простежити еволюцію історично-фемінологічних студій у їх політологічному вимірі, визначити коло питань, завдяки яким висвітлювалась постать жінки у контексті політичної історії.

З урахуванням процесів, які переживала українська історіографія упродовж другої половини XIX ст., та загальних суспільно-політичних трансформацій інтерес вітчизняних істориків поширювався на жінок, так би мовити, загальноімперського значення. Фемінологічна спадщина В. Іконникова переважно присвячувалася аналізу жіночої влади, персоніфікованої російськими імператрицями та княгинями – неординарними особами, чия поведінка відрізнялась від стереотипних уявлень про жінку. Серед них — княгині Наталія Олексіївна, Н. Долгорукова, К. Дашкова, імператриця Єлизавета Петрівна [1]. Не оминув В. Іконников не менш легендарну особу – одну із своєрідних «фавориток» історичних досліджень – Марфу Борецьку, наголошуючи на її впливовості, рішучості та активності [2]. Але найбільше уваги він приділив імператриці Катерині II, до феномена якої неодноразово звертався [3]. На підставі великої кількості документів, що було характерним для його позитивістського методу, із притаманною йому вишуканою манерою викладу історик відтворив багатоплановий портрет Катерини II, підкреслюючи високу освіченість, розум, мудрість та навіть гуманність правительки, що присвятила себе поширенню освіти та долученню Росії до здобутків європейської культури.

У національно окресленому фемінологічному дискурсі М. Костомарова, на відміну від В. Іконникова, історія жіночої влади висвітлювалась на ґрунті двох культур. З огляду на це його жіноча галерея була значно різноманітнішою: поряд з російськими вінценосними особами у ній були представлені й відомі українські жінки – дружини Б. Хмельницького, жіноче оточення І. Мазепи. Одними з об'єктів уважного вивчення у дослідженні М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» стали Марина Мнішек, царівна Софія, імператриці Анна Іоаннівна та Єлизавета Петрівна [4]. Відповідно до романтичної традиції кожний з образів, майстерно створених істориком, поставав багатограним, яскравим, в усій повноті суперечностей. Прихід жінки до влади, механізми її утримання, плата за перебування на престолі – ці питання створювали підґрунтя для осмислення вчинків представниць жіночої статі, пояснювали мотиви зробленого ними вибору.

У науковій творчості М. Костомарова проблема жінки в контексті політичної історії знайшла яскраве відображення у праці «Богдан Хмельницький». У житті Б. Хмельницького, як і в історичних подіях середини XVII ст., що відбувались в Україні, фатальну роль М. Костомаров відводив другій дружині гетьмана Олені Чаплинській, пов'язуючи з нею значною мірою «зав'язку всієї драми, яку в народі назвали Хмельниччиною» [5, с. 488]. За версією М. Костомарова, саме конфлікт через Олену між Чаплинським та Хмельницьким став детонатором у розгортанні національно-визвольної війни в Україні. Окрім того, ця «загадкова жінка», яку гетьман «кохав пристрасно», стала причиною родинної драми, що вплинула на подальший душевний стан Б. Хмельницького. Побутова історія, яка відбулась на фоні доленосних політичних подій, могла видатися, на перший погляд, малозначущою, хоча «за впливом на серце героїв епохи» вона була «набагато важливішою, ніж може здатися», як визначав М. Костомаров [5, с. 488]. Вже тоді М. Костомаров був переконаний у тому, що «трагічна тривога», яка запанувала після зради та страти О. Чаплинської у душі гетьмана, надломила його психологічно і можливо стала «однією з причин сумного закінчення війни» [5, с. 488]. Ця тема не давала історикові спокою до кінця життя. Він, як згадує В. Горленко, прагнув повернутися до неї і мав намір написати п'єсу про Богдана Хмельницького, де збирався особливу увагу приділити постаті другої дружини гетьмана [6, с. 113].

Відомий діалог Б. Хмельницького з польським послом, який передав листа та коштовності для третьої дружини гетьмана – Ганни Золотаренко від польської королеви з проханням про заступництво і допомогу, був використаний М. Костомаровим, аби показати впливовість цієї жінки та її безпосередню причетність до політичних подій. Як відомо, невдовзі після страти О. Чаплинської, Б. Хмельницький одружився втретє. Його дружиною стала Ганна Золотаренко, вплив

якої на гетьмана та політику в цілому став предметом розвідок багатьох українських істориків, зокрема О. Лазаревського, Й. Ролле, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко.

Що ж до жіночого оточення іншого гетьмана — І. Мазепи, то про Мотрю Кочубеївну М. Костомаров писав як про «ограниченное женское существо» [7, с. 208]. Утім, на його думку, вона відіграла центральну роль у трагедії, що призвела до «роковой вражды» між Кочубеєм та Мазепою і, як наслідок, виявилась фатальною для всієї України. Якщо у ставленні до Мотрі Кочубеївни та до Олени Чаплинської у наукових дослідженнях історика відчувається те, що Соломія Павличко називає «жінконенависництвом» [8, с. 13] у його прозі, то матір І. Мазепи Марія-Магдалена представлена мудрою, розважливою жінкою, здатною брати участь у непростих політичних комбінаціях. Будучи ігуменею київського жіночого Печерського монастиря, активною політичною особою, вона безпосередньо долучилась до складних історичних колізій початку XVIII ст. [9]. Попри критичне ставлення історика до особи гетьмана, несприйняття його політики, Марія-Магдалена залишилася поза критикою [10]. Образи трьох жінок – матері Мазепи, його сестри та Мотрі Кочубеївни, що виявилися втягнутими у вир політичних подій, стосунки цих жінок з гетьманом, дозволили М. Костомарову відтворити складність постаті самого гетьмана якою вона уявлялась представникам народницького напрямку в історіографії.

Ураховуючи певні фактори – соціокультурні процеси, інтелектуальні зв'язки, психологічні особливості, закономірним виглядало те, що одна з перших спроб відобразити багатоманітну персоніфіковану картину жіночої історії у контексті політичних подій, а значить, і презентувати жінку як суб'єкт і об'єкт політики, належала Д. Мордовцю – історика, письменнику та близькому другу М. Костомарова. Його праця, видана у 1874 р. у Петербурзі, структурована відповідно до чотирьох історичних епох – допетровські часи, нова історія (перша та друга половина XVIII ст.) і XIX ст., являла собою галерею більш ніж півсотні жіночих образів. Д. Мордовець, який розглядав жінку як своєрідний «барометр», що фіксував стан суспільства, зміни у ньому та вказував на появу нових тенденцій, сформулював власне науково-дослідницьке credo: «без самостоятельной и по возможности обстоятельной обработки собственно истории русской женщины, никогда не будет полна и достаточно понята вся русская история...» [11, с. XI]. На переконання історика, кожна епоха висувала свої політичні, моральні та культурні ідеали і вміння зрозуміти та відчути їх, а також наслідувати й дотримуватись у житті багато в чому вирішували успіх жінки. Навпаки, відсутність подібної інтуїції закінчувалась для неї поразкою і часто навіть особистою катастрофою.

Феномен княгині Ольги – однієї з перших відомих жінок у вітчизняній політичній історії – цікавив багатьох як українських, так і російських дослідників XIX ст. Їй присвячувались монографії, численні статті у періодичних виданнях. Канонізована та міфологізована постать княгині Ольги стала однією з найпопулярніших і переважно позиціонувалась у літературі як «ідеал жінки – мудрої правительки землі русской». Включаючи Ольгу до списку «Русских женщин», Д. Мордовець поставив дещо провокаційне питання, намагаючись з'ясувати, що саме могло приваблювати літописців і покоління нащадків у цій жінці, популярність якої не знала часових меж і нагадуючи при цьому, що одним з найбільш відомих фактів її біографії була жорстока помста за вбивство свого чоловіка, вчинена «с редкой женской находчивостью и даже изысканностью» [11, с. 66]. Пояснюючи дії Ольги в контексті ранньосередньовічної моралі, Д. Мордовець констатував, що нею рухало не стільки почуття помсти, скільки бажання дотримуватись законів, за якими жила держава та наслідувати принципи, що вважались природними для тогочасного суспільства. Д. Мордовець віддавав належне княгині «как законодательнице и устроительнице русской земли», проте феномен її популярності у XIX ст. вважав наслідком поширення стереотипів, а її всенародне вшанування видавалось йому анахронізмом. Суперечливий ідеал правительки у сприйнятті історика поставав як синтез політичної далекоглядності і людської жорстокості одночасно.

Д. Мордовець не надавав особливого значення національному походженню жінок, наближених до політики, зосереджуючись в основному на їхніх характерах, особистих рисах, здібностях, освіті. «Русскими женщинами» історик назвав дружину Ярослава Мудрого –Інгігерду, Софію Вітовтовну, Олену Глинську, Софію Палеолог, Марину Мнішек, Мотрю Кочубеївну, Ганну Монс, Анастасію Скоропадську, Марту Скавронську, княжну Тараканову, пояснюючи свій вибір

тим, що, незважаючи на різне походження, ці жінки були пов'язані із «східноруською землею» та її визначними подіями.

Найбільш цікавою для дослідника виявилась характеристика впливових жінок за так званими двома типами – «західним» та «східним». Симпатії Д. Мордовця були на боці жінок «західної Русі», до якої він відносив литовські та українські землі. Жіночий тип «східної», або Московської, Русі виглядав для нього менш привабливим, оскільки мав відбиток «теремного життя». Серед західних жіночих постатей допетрівської епохи Д. Мордовець звернув увагу на таких як Софія Вітовтівна – донька великого князя литовського, що стала дружиною московського князя, Олена Глинська – племінниця нащадка старовинного князівського роду Михайла Глинського, яка зійшла на московський престол після одруження із Василієм III, Марія Гольшанська – волинська дружина князя Андрія Курбського.

«Західних жінок» історик зображував енергійними, ініціативними, такими, що мали гарну освіту, виховувались відповідно до вимог часу, активно впливали на політику, були незалежними у прийнятті рішень. Такі риси характеру, на думку історика, могли сформуватися завдяки сильним впливам європейських держав, а саме – Польщі, Литви, Чехії, Моравії. Їхні традиції сприяли вихованню жіночої самостійності та самодостатності, забезпечуючи жінці почесне місце на сторінках історії. До «західних» жінок зараховувалися і ті, котрі попри своє східне походження, потрапили у сферу західних впливів. Окрім Марфи Борецької такою називалась московська княжна Олена Іванівна, що після одруження із великим князем литовським Олександром Казимировичем стала королевою польською та великою княгинею литовською.

Д. Мордовець звернув увагу на своєрідний феномен «західних» жінок, які, опинившись на московському престолі та отримавши корону, починали активно впроваджувати та підтримувати імперську політику своїх чоловіків – потенційних чи реальних противників їхніх батьківських родин, як це було з Оленою Глинською. З нею пов'язували «все внутренние и внешние дела Московского царства до возмужалости Ивана Грозного» [11, с. 139]. Сам Д. Мордовець був вражений тим, як вміло «західні» жінки задавали тон політиці, опинившись наближеними до самих вершин східноросійської влади, як вміло вони маніпулювали своїми вінценосними чоловіками.

Порівнюючи «західно-руських» та «східно-руських» жінок, не приховуючи симпатій до перших, Д. Мордовець не міг не зазначити «чистоти нравів» та моралі, властивих жінкам московської Русі. Марію Гольшанську, з якою одружився князь Андрій Курбський, перебуваючи в українських землях, історик називав «західною жінкою», котра, на його думку, була не достойна Курбського як жінка сумнівних моральних якостей. Історик дозволив собі дійти висновку, що був схожий на вирок, винесений західним жінкам: «...по сопоставлению женских личностей восточной или московской Руси с женскими личностями западной или литовской Руси, в отношении чистоты нравов, преимущество едва ли окажется на стороне женщин западной Руси...». Щоправда, заради справедливості, Д. Мордовець зазначав, що сам А. Курбський – «дитя своего времени, не был чужд его пороков и странностей» [11, с. 202].

Історія розлучення А. Курбського та М. Гольшанської поставала не лише ординарним побутовим конфліктом між чоловіком та жінкою. Вона була уособленням значно глибшого соціокультурного зіткнення західного і східного менталітетів, яке врешті-решт визначило «сценарій» шлюбного розлучення, що опинився у центрі уваги істориків. На відміну від В. Іконникова та О. Левицького, для яких А. Курбський був красномовним уособленням східно-деспотичної традиції у ставленні до жінок, Д. Мордовець розпливався в оцінках, звинувачуючи жінок, зокрема М. Гольшанську, у недостойній поведінці.

Звернувшись до постаті Анастасії Скоропадської, Д. Мордовець переконливо довів, що початок XVIII ст. сформував новий образ жінки у політиці, уособленням якого стала дружина гетьмана Івана Скоропадського. Він промовисто назвав її «новой украинской женщиной» – на відміну від Мотрі Кочубеївни. Остання, на думку історика, була романтичним символом минулого часу і «загинула» через те, що не змогла оцінити нову геополітичну ситуацію, піддавшись своїм власним почуттям. Переконалий у тому, що А. Скоропадська була повною протилежністю Мотрі Кочубеївни, Д. Мордовець показав, як жорсткий прагматизм та природна жіноча інтуїція допомогли А. Скоропадській із доньки прилуцького купця стати «ясновельможною гетманшею»:

«Скоропадская вырвала из рук Матрены эту гетманскую булаву, потому что поняла, куда должна была тяготеть с этой булавой вся Малороссия: булава эта буквально очутилась в руках Настасьи Скоропадской, потому что муж ее, гетман Иван Скоропадский, человек слабый, безвольный, бесхарактерный, не умел держать эту булаву...» [12, с. 27–28].

Постаті, представлені у доробку Д. Мордовця, давали уявлення про складну картину жіночої історії, в якій в одних випадках жінки виступали сильними особистостями, здатними нарівні з чоловіками, а інколи й замість них керувати державами, в інших – ставали жертвами, приводом до розгортання політичних конфліктів.

Наукова спадщина О. Лазаревського викликає неабиякий інтерес ученого до теми жіночої участі у політиці. Публікація різноманітних матеріалів, коментарі до них, докладні описи відомих козацько-старшинських родин вказували на спроби О. Лазаревського реконструювати портрети впливових жінок на підставі історичних джерел, що були у його розпорядженні. Зокрема, завдяки зусиллям О. Лазаревського з'явилися нові відомості про суттєву впливовість третьої дружини Б. Хмельницького. Досліджуючи один з документів, а саме – перелік грамот та універсалів, виданих Густинському монастирю на маєтності, історик натрапив на згадку про універсал від 22 липня 1655 р., виданий та підписаний Ганною Золотаренко [13]. Універсал забороняв «обывателям прилуцким» втручатись у земельні справи Густинського монастиря. Документ надзвичайно зацікавив ученого, адже, як він вважав, випадків передання влади дружині за звичаями Війська Запорізького до того моменту не існувало. Йшлося про той самий універсал, який згодом використав В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі 1657–1659».

Оскільки сферою інтересів О. Лазаревського була історія козацько-старшинських сімейств Лівобережної України, то у поле його дослідження потрапили жінки з середовища козацької верхівки. Крім останньої дружини Б. Хмельницького, вчений, спираючись на великий масив особисто віднайдених джерел, найбільш докладно зупинився на постаті Н. Скоропадської та обґрунтував справедливість відомого прислів'я «Іван носить плахту, а Настя булаву». Називаючи Н. Скоропадську «красавицей и умницей», О. Лазаревський підкреслював, що вона належала до найбільш помітних жінок свого часу, вирізнялась надзвичайною енергією, талантом впливати на свого високопосадового чоловіка та його оточення, вмінням маніпулювати людьми, підкоряти обставини та досягати поставленої мети [14, с. 36–37].

Жіноча складова, персоніфікована образом Н. Скоропадської, виявилась одним із впливових аргументів для історика у його спробах позбавити українську історіографію деяких стереотипів, що мали місце у концепції «Історії Русів» зокрема. На думку вченого наказний гетьман П. Полуботок був не народним героєм, а «героєм шляхты», який отримав гетьманську булаву завдяки активному сприянню Н. Скоропадської, оскільки був її близьким родичем. Саме вона була «главным решителем вопроса, в чьи руки будет отдана судьба семьи умершего гетмана» [15, с. 193]. За версією історика, І. Скоропадський підтримував кандидатуру Д. Апостола, проте той, зважаючи на впливовість та активність Настасії Марківни, відмовився втручатися у справи, де «верховодила» ця жінка.

Попри те, що ставлення О. Лазаревського до козацької старшини було досить критичним, він намагався дотримуватися об'єктивності щодо «ясновельможної» гетьманші, віддаючи належне її неординарності. Навряд чи йому імпонували такі риси як «ловкость», з якою вона роздавала хабарі у Москві для залагодження справ, або, навпаки, приймала дорогі подарунки у гетьманській резиденції. Констатуючи історичні факти, він уникав остаточних оцінок на адресу Н. Скоропадської, високо оцінював її здібності вміло розпоряджатись гетьманськими маєтностями по смерті чоловіка та утримувати їх всупереч боротьбі, що розгорнулась між претендентами [16, с. 719]. Обмежуючись стриманими коментарями, О. Лазаревський тим самим засвідчував свою нейтральну позицію і залишав право висновку за читачем.

Спробу узагальнити жіночі впливи на хід української історії у середині XVII ст. було зроблено у дослідженнях історика і белетриста Й. Ролле, який друкувався під псевдонімом Dr. Antoni I. [17]. Його праця «Женщины при Чигиринском дворе» з'явилась у часопису «Киевская старина» у 1894 р. Окреслюючи мету дослідження, Й. Ролле зазначав: «...Мы постараемся обрисовать двор и обстановку гетмана и в особенности проследим роль женщины, ее влияние и значение при этом дворе» [18, с. 107–108].

Крім того, у праці, орієнтованій на польськомовну аудиторію (Й. Ролле писав польською мовою), історик прагнув якщо не розвіяти, то хоча би похитнути стереотипи щодо Б. Хмельницького у польського читача. Зокрема, він поширював думку про те, що чигиринський осілок гетьмана, в основному завдяки зусиллям його третьої дружини, ставав дедалі більше подібним до європейських дворів. Виходячи з романтичного уявлення про королівський двір, він надавав таких самих ознак і чигиринському оточенню гетьмана, застосовуючи для більшої переконливості європейську лексему.

Серед жінок, присутніх при гетьманському дворі упродовж Хмельниччини та Руїни, особлива увага приділялась тим, що мали найбільший вплив на політичну ситуацію. Передусім аналізуючи постаті трьох дружин Б. Хмельницького, Й. Ролле показав, що вони суттєво відрізнялись одна від одної, а отже, їхнє місце у вирі історичних подій було нерівнозначним – так само, як і ставлення до них гетьмана. Характеристика Ганни Сомко – першої дружини Б. Хмельницького і матері його чотирьох дітей, обмежувалась тим, що вона була «спокойного нрава», «тщедушная», «болезненная», цілком занурена у домашнє господарство. Освіту гетьмана та його життєвий досвід історик вважав причинами, які забезпечили йому домінування над першою дружиною і унеможливили її впливи на події. Такий висновок недвозначно демонстрував погляди самого дослідника. На переконання Й. Ролле, перебування у турецькому полоні не пройшло для гетьмана безслідно і сприяло тому, що «Богдан должен был усвоить... некоторого рода пренебрежение к женщине, этому покорному орудию в руках повелителя-мужа, почти невольнице» [18, с. 111]. Ставлення гетьмана до Олени Чаплинської було вже іншим і, як вважав історик, вона була близькою до того, аби впливати на політику, оскільки гетьман палко кохав «степную» Елену. Проте вона, «пустая, легкомысленная щеголиха», не зуміла скористатися зі свого становища. «Судя по дошедшим известиям, «степная» Елена... не принимала участия в общественных делах и выступала лишь в подчиненной роли хозяйки, угощающей гостей своего мужа, а главным образом его самого. Некоторые полагают, что она делала так с целью угодить своему господину и таким образом приобрести на него и его окружение влияние, но... влияние это ни в чем не заметно. Наряженная в дорогие материи и бархат, в бриллиантовом ожерелье, диадеме и с великолепными перстнями на пальцах, она во время приемов наполняла золотые кубки обыкновенной водкой и подносила гостям, набивала «люльки» [18, с. 123–124].

Що ж до Ганни Золотаренко, то вона, на думку історика, була «серьезная и скромная, вероятно, более развитая, нежели ее предшественницы» [19, с. 291]. Й. Ролле повідомляє деякі подробиці з біографії Ганни, обґрунтовуючи її суттєвий вплив на гетьмана та його політику останніх років правління [20]. Дбаючи про авторитет свого чоловіка, вона встановила новий порядок у гетьманському дворі, зокрема прийоми проводились відповідно до європейського дипломатичного етикету. Сама Ганна мала власний жіночий придворний штат, писаря, гайдуків. Під її впливом гетьман «сделался мягче, спокойнее на время» [19, с. 292]. Крім того, нова дружина зуміла зорієнтуватись у непростому сімейному оточенні Б. Хмельницького, знайшла порозуміння з його доньками та їхніми чоловіками. Під цим кутом зору Й. Ролле віднаходить у гетьманській дипломатії 1654 р. «жіночий слід». За його версією, Ганна з часом узяла бік «московської партії» і, можливо, вплинула на вибір Б. Хмельницького щодо укладання союзу з Московією. Сильний вплив на гетьмана, як вважав автор, мали двоє її братів, які завдяки породичанню з гетьманом стали корсунським та ніжинським полковниками. Іван Золотаренко відіграв не останню роль у подіях 1654 р. Про нього Й. Ролле писав: «Иван, как более способный, руководит сестрою, а через нее и гетманом; он решает судьбу батогских пленных; часто исполняет должность наказного гетмана в 1653 и 1654; тогда же во главе отряда он воюет в Белоруссии, помогает царю Алексею Михайловичу... За это он получил награды, выделявшие его из толпы: царь отдает ему в потомственное владение Батури...» [19, с. 291].

Олена Виговська – дружина наступника Богдана Хмельницького стала втіленням нових тенденцій у Чигирині, які проявились у формуванні привілейованої козацької верстви та її поступовому домінуванні. Дружину І. Виговського – «панну Стеткевич», пов'язану родинними зв'язками з князями Четвертинськими, Сангушками, Тишкевичами та іншими не менш знаними родинами, Й. Ролле описував як жінку, котра мала великий вплив у гетьманській столиці завдячуючи саме своєму походженню. Вважаючи знаковим її в'їзд до Чигирина, він докладно

описав подробиці ескорту нової гетьманші, подібного до королівських. Її супроводжував величезний почет, що складався з родичів, обслуги, кондитера, шевця тощо [21, с. 515]. О. Виговська, не дуже долучаючись до політичних справ, залишалась своєрідним символом європейської вишуканості «Чигиринського двору». На тлі висвітлення жіночої історії Й. Ролле представив свою версію політичного фіаско, якого зазнав І. Виговський. Нововведення дружини нового гетьмана, як вважав історик, не були сприйняті козацькою спільнотою і стали однією з причин формування недовіри до нього. Поміж інших закидів опозиція звинувачувала І. Виговського у тому, що він одружився з польською шляхтянкою.

Водночас Й. Ролле намагався стверджувати, що навіть знатним жінкам не завжди вдавалося зайняти самостійну позицію у політичних процесах. Інколи вони ставали жертвами політичних маніпуляцій, будучи поза своїм бажанням втягнуті у політику. Якщо Ганна Золотаренко і Олена Виговська показані як відносно самостійні постаті, то Розанда Лупул – дружина Тимоша Хмельницького – виглядала як жертва і заручниця військових союзів та драматичного перебігу подій середини XVII ст. [22]. Попри високе походження, наближеність до гетьманської родини та поважне ставлення до неї Б. Хмельницького Розанда Лупул вимальована істориком як пригнічена, самотня, нещасна жінка. Він вважав, що причиною такого стану була не об'єктивна ситуація, в яку потрапила молода жінка, а її східне виховання та «двукратное пребывание в серале», які позбавили її «всякой самостоятельности, а, быть может, приучили к безусловному повиновению» [19, с. 303].

Таким чином, використовуючи численні джерела, праці попередників, Й. Ролле окреслив широкий спектр проблем, зумовлених жіночою присутністю у політиці, зокрема впливи жінок на чоловіків-правителів та на хід історичних подій, спроможність чи неспроможність представниць жіночої статі скористатися своїм становищем, вміння вибудувати модель власної поведінки і стосунків з найближчим оточенням тощо.

Піднесення національно-визвольного руху на початку XX ст., розвиток та згасання української революції, відновлення національної державності та утвердження більшовицького режиму в Україні зумовило появу нового етапу в історіографії, що позначилось на історично-фемінологічних студіях. Вписані у загальний контекст української історіографії, вони чутливо відреагували на зміну пріоритетів. Особливо це проявилось у працях істориків так званого державницького напрямку, оформлення якого відбулось у цей час. В. Липинський як визнаний лідер цього напрямку – у праці «Україна на переломі 1657–1659», що вийшла у Відні 1920 р., звернув увагу на приватне життя гетьмана, але при цьому свідомо уникав тих фактів його біографії, що могли би внести дисонанс у цілісність образу провідника національно-визвольного руху, виразника ідеї «абсолютистської влади, яка стоїть понад усім». Зосередившись саме на третій дружині Б. Хмельницького, В. Липинський стверджував, що наділення її правом підписувати універсали свідчило про намагання гетьмана реалізувати модель правління за європейським зразком, у якій дружини монархів були безпосередньо долучені до влади. В. Липинський використав вже відомі епізоди історії для «звеличення генія Б. Хмельницького як вождя національної революції та державного мужа» [23, с. 139]. «Своїй дружині Ганні, – зазначає В. Липинський, – він дасть право її власні універсали у справах культурно-релігійних видавати, право, яким тільки дружини монархів могли користуватися» [24, с. 118]. На думку історика, жіноча складова займала другу позицію у структурі державницьких ознак гетьманської влади після «титулатури» самого Б. Хмельницького. Якщо О. Лазаревський, який натрапив на згадку про універсал, лише припускав можливість передачі у козацькій державі влади дружині, то В. Липинський не піддав жодному сумніву наявність подібних прецедентів, стверджуючи, що Ганна Золотаренко мала права не менші, ніж дружини інших європейських правителів. Історик опублікував важливу інформацію про віднайдення у Кракові оригіналу універсалу, підписаного гетьмановою дружиною і з родовим гербом Б. Хмельницького «Абданк» [24, с. 272]. За визначенням І. Лисяка-Рудницького, В. Липинський як історик, «до певної міри був аматором», проте мав інтуїтивний склад розуму [23, с. 154]. Отже, навіть не володіючи багатим джерельним матеріалом, він відчував, що жіноча компонента в історичних подіях не могла не бути важливим фактором.

Як бачимо, український історіографічний простір другої половини XIX – першої третини XX ст. насичений спробами осмислення ролі жінки в контексті політичної історії, що мали свою специфіку, зумовлену конструкцією автор – текст – контекст. Представляючи жінку учасницею доленосних подій, історіографія відображала, передусім, «чоловічий» погляд на жіночу присутність. Дослідження здійснювались з дотриманням домінуючих на той час традицій романтизму та позитивізму. Героїнями національно орієнтованого фемінологічного дискурсу (М. Костомаров, О. Лазаревський, Й. Ролле, В. Липинський) передусім виступали жінки з оточення гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, І. Скоропадського. В. Іконников свій науковий інтерес реалізовував у площині загальноімперського історичного простору.

Національний чинник у нарисах Д. Мордовця, спрощений і маловиразний, зайняв підпорядковане місце, поступаючись політичним, культурним, психологічним аспектам жіночої історії. Попри це українська складова все ж була присутня у нарисах Д. Мордовця, оскільки долі багатьох його героїнь у той чи інший спосіб нерозривно пов'язувалися з Україною. На цьому тлі обрис політичної влади розглядався як одна з домінант у самоідентифікації жінок, дотичних до політики.

Послугуючись принципом, що вчений викладає тільки факти, а читач сам повинен сформулювати своє ставлення до подій та історичних постатей, історики-позитивісти були обережними щодо висновків та винесення «віроків». Утім, у деяких дослідженнях, орієнтованих, передусім, на широку читацьку аудиторію, відбилися і авторські емоції стосовно жіноцтва, наближеного до політичних процесів, – симпатії / антипатії, співчуття / засудження, захоплення / розчарування тощо. В основному портрети ключових жіночих постатей, реконструйовані в українській історіографії, відображають розуміння місця жінки у політиці з урахуванням потреб часу, особливостей історико-культурного процесу, світоглядних позицій авторів, їх наукових смаків, морально-етичних принципів.

Література

1. Іконников В. С. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк. / В.С. Иконников. – Киев, 1874. – 102 с.
2. Іконников В. С. Борецкая Марфа Ивановна... В.С. Иконников // Русский биографический словарь / Под ред. А. А. Половцова. – СПб., 1908. – С. 214–223.
3. Іконников В. С. Значение царствования Екатерины II // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1897. – Кн. 12. – С. 138–241; Императрица Екатерина II как историк // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1–2. – С. 13–24; Время Екатерины II: Спецкурс, составленный по лекциям профессора В. С. Иконникова, читанный в университете Св. Владимира и на Высших женских курсах в Киеве. Литография. – Киев, 1881. – Вып. 1–2. – 506 с.; 1882. – Вып. 3–4. – 509 с.
4. Костомаров Н. И. Императрица Анна Ивановна и ее царствование // Н. И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. В 4-х т. – М., 1998. – Т. 4. – С. 243–346; його ж. Царевна Софія // Там само. – Т. 3. – С. 211–254; його ж. Марина Мнишек // Там само. – Т. 2. – С. 137–165; його ж. Императрица Елизавета Петровна // Там само. – Т. 4. – С. 347–488.
5. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Історична монографія / М.І. Костомаров. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 843 с.
6. Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым / В. Горленко // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. — № 1. – С. 111–123.
7. Костомаров Н. И. Мазепа. – М.: Изд-во «Республика», 1992. – 335 с.
8. Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 322 с.
9. Відомі подорожі Марії-Магдалени до Москви, де вона відвідувала патріарха, царів Івана та Петра й царівну Софію з метою зміцнення становища свого сина. Через неї гетьман мав намір налагодити зв'язок з польськими та шведськими політичними колами.
10. Особливо буде звеличений цей образ в українській історіографії, на початку XX ст., коли у її державницькому напрямі зміняться акценти щодо постаті самого Мазепи. (Див. Олена Пчілка. Марія Магдалена, мати гетьмана Мазепи // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7; Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. / Н. Полонська-Василенко. – Вінніпег-Мюнхен, 1969. – 169 с.) Марія-Магдалена постає як «небуденна, непересічна» жінка, а гетьман у контексті жіночої історії — як «високоосвічений, мудрий і тонкий політик».
11. Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярные рассказы по русской истории. Женщины допетровской Руси. / Д. Мордовцев. – СПб., 1874. – 363с.

12. Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII ст. / Д. Мордовцев – СПб., 1874. – 367 с.
13. Лазаревский А. Властная гетманша /А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.
14. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т.1. Стародубский полк. – К.,1888. – 488 с.
15. Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 137–209.
16. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских / А. Лазаревский // Исторический Вестник. – 1880. – Т. II. – С. 710–730.
17. Матях В.М. Публікація журналу «Киевская старина» / В.М. Матях // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 86 – 88.
18. Dr. Antoni I. [Й. Й. Ролле]. Женщины при Чигирнском дворе // Киевская старина. – 1894. –Т. 44. – № 1. – С. 107–126.
19. Dr. Antoni I. [Й. Й. Ролле]. Женщины при Чигирнском дворе // Киевская старина. – 1894. –Т. 44. – № 2. – С. 282–304.
20. Підтверджуючі широкі повноваження та великий вплив на гетьмана його третьої дружини, Й. Ролле використав вже відомі на той час документ, а саме – опублікований О. Лазаревським документ, у якому йшлося про універсал Густинському монастирю за підписом Ганни Золотаренко та лист до неї польської королеви, на який посилався ще М. Костомаров у своїй праці «Богдан Хмельницький».
21. Dr. Antoni I. [Й. Й. Ролле]. Женщины при Чигирнском дворе // Киевская старина. – 1894. –Т. 44. – № 3. – С. 512–529.
22. Ці сюжети знайшли висвітлення в інших матеріалах, опублікованих у «Киевской старине»: Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого (1887. – Т. 17. – № 3; Т. 18. – № 5); Л-в П. [Лебединцев П.] Две поправки к статье «Свадьба Тимоша Хмельницкого» (1887. – Т. 18. – № 6/7).
23. Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. В 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 131–148.
24. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.

Буряк Л.И. Женщина в контексте политической истории: историографический дискурс второй половины XIX — первой трети XX ст. В статье анализируется сегмент украинской историографии второй половины XIX — первой трети XX ст., в котором отражается интерес ученых к изучению участия женщин в политических событиях, их влияние на ход истории. Реконструированы особенности историко-феминологических студий в их политологическом измерении, определяется круг вопросов, которые освещают женщину в контексте политической истории.

Ключевые слова: **историографія, жінка, політична історія, фемінологічний сегмент, соціокультурні процеси, народническіє напрoвленнє.**

Buryak L.I. Woman in the context of the political history: historiographical discourse of the second part of the XIX-th – the first third of the XX-th century. The article analyzes the segment of Ukrainian historiography that reflects the scientific interest toward the women participation in the political events, their influence on the historical process. The peculiarities of feminological studies in their politological aspect and issues which present a woman in the context of political history are defined.

Key words: **historiography, woman, political history.**

УДК 94(477.8)

Головко М.Л.,

докт. істор. наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху, ректор Академії праці і соціальних відносин ФПУ

*Сутність та своєрідність еволюції національно-визвольного руху
Західної України (1929 – 1947 рр.)*

У статті розглядаються питання еволюції національно-визвольного руху в процесі розвитку та змін обставин Великої Вітчизняної війни й перебігу воєнних подій на українських землях.

Відзначаються особливості трансформації націоналістичних поглядів і тактичних дій як зусиль боротьби за інтереси українського населення за умов протистояння радянських і німецьких армій.

Ключові слова: національно-визвольний рух, ідеологія націоналістичної боротьби, воєнна доктрина фашистів, українська політична еміграція, ідеологія більшовизму.

Самостійницький рух напередодні Великої Вітчизняної війни

Вагомість України в геополітичній системі Європи визначала гостроту й актуальність «українського питання» напередодні Другої світової війни. Не вдаючись до аналізу планів урядів різних держав щодо України, розглянемо проблему з точки зору тієї частини українського народу, яка усвідомила власні національні інтереси і виявила здатність до самоорганізації в ім'я їх досягнення. Своєрідність ситуації полягала в тому, що де-юре українська державність існувала – у формі Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак формальні атрибути союзнаї республіки, а, головне, характер і механізм зв'язку з центром, дають підстави характеризувати її як квазідержаву. Природно, що це не задовольняло тих, хто мріяв про класичну суверенну національну державу. Ідею цю не вдалося вбити навіть всюдисущому оточенню Сталіна, хоч її adeptів на території УРСР залишилося мало. Режим зробив усе, аби вона (ідея) не оволоділа широкими масами і не набула організованих форм. Тому ґрунтом, на якому теоретично і практично втілювалися мрії прихильників незалежної Української держави, стало емігрантське середовище.

Структурованість української еміграції з огляду на програмні засади, форми й методи діяльності, уявлення про форми правління і політичний устрій майбутньої суверенної України була надзвичайно строкатою. Групівщина, перманентне з'ясування стосунків, «пресова війна» перешкождали консолідації сил, які хоч і по-різному, але виступали за відродження національної державності.

Вдаючись до умовного способу, запитаємо: чи були можливості для подолання чвар у середовищі української еміграції напередодні та на початку Другої світової війни? Звісно, міркування будуватимуться в суто теоретичній площині.

Взагалі важко уявити собі платформу, на якій можна було б створити єдиний український фронт під державницькими гаслами, що об'єднав би і монархістів, і націоналістів, і партійні групи іншої орієнтації. Тому відомий історик П.Балей висунув слушну версію, відповідно до якої згуртування українських сил за кордоном могло б відбутися не в рамках партійно-політичної організації, а під егідою національно-громадського об'єднання. Розвиваючи свою думку, він пише: «В еміграційних умовах державницький вакуум може виповнити тільки і виключно національно-громадська організація. Співжиття і співбудівництво всіх ідеологічно-політичних організацій

(партій), яких спільною метою є відновлення суверенної національної держави, в загальногромадських установах, це найперша й найнеобхідніша школа державобудівництва і гармонійного співжиття зрізничкованого модерного суспільства» [1]. Коли така загальнонаціональна організація охоплює політичні групи, вона, за словами дослідника, має залишити останнім «повну автономію в ширенні власних ідеологічних і тактологічних програм, обмежуючи поле своєї політичної діяльності до найсуттєвіших і загальноприйнятих всіма складовими частинами точок» [2]. Головне її завдання полягає у захисті інтересів і прав свого народу перед зовнішнім світом. «Поставлена на таких громадських принципах національно-репрезентативна централія заступає в еміграційних умовах державу. Очевидно, що повновартісна діяльність такої громадської централії вимагає багато більшого почуття самодисципліни в усіх членів і взаємної лояльності між членством різних політичних асоціацій. Ніхто не буде себе дурияти, що збереження чисто громадського й чисто національного характеру такого сурогату державної суверенності та його конструктивна праця набагато трудніші, ніж політична отаманщина, але досвід історії доказує, що без такого рівня політичної боротьби про перетворення народу в державну націю можна тільки мріяти на секретних засіданнях і партійних мітингах» [3].

Втілити в життя ідеї понадпартійного громадського об'єднання української еміграції у Європі не вдалося, хоча кроки в цьому напрямі робилися неодноразово. Згадаймо Контактний комітет українських діячів у Польщі, що претендував на роль українського передпарламенту. Зафіксовано й інші спроби міжпартійних альянсів, які проте, виявилися нетривкими або неспроможними вирішити поставлені завдання. Пізніше, з початком агресії Німеччини проти СРСР, здійснено ще кілька подібних спроб, але в кожному випадку окупаційна адміністрація принципово виключала політичний компонент у діяльності створених організацій.

За вказаних умов найбільш послідовною (це стосується не методів, а лише кінцевої мети) у відстоюванні права українців на власну державність виявилась Організація українських націоналістів. Ще в рішенні конгресу ОУН (січень–лютий 1929 р.) наголошувалося, що організація взяла за «підставу свого політичного діяння» ідею Української самостійної соборної держави. Далі в документі відзначалося: «Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх навколо українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі завдання оздоровити відносини всередині нації, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину й таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших державних народів світу» [4].

Головна мета ОУН не змінилася й після того, як у ній стався розкол. Про цю драматичну подію написано багато як учасниками конфлікту, так і дослідниками. Але ми вважаємо за потрібне зупинитися на причинах і наслідках розламу ОУН на два табори, оскільки це дасть можливість з'ясувати відмінності у їхній стратегії і тактиці, засобах досягнення поставленої мети.

Перші обриси протистояння почали проглядатися під час бесід, що відбулися між А.Мельником, С.Бандерою і крайовим провідником ОУН на ЗУЗ (західноукраїнських) землях В.Тимчієм-Лопатинським у Римі на початку 1940 р. Останні сповідували більш радикальні ідеї і підходи до організації національно-визвольного руху і запропонували голові Проводу українських націоналістів (ПУН) зробити кілька рішучих кроків, які змогли б активізувати ОУН. Йшлося також про виведення зі складу ПУН Я.Барановського і О.Сеника-Грибівського, яким інкримінувалася співпраця з польською поліцією, і поповнення його прибічниками С.Бандери. «Стара гвардія» ОУН, що вважала себе послідовниками Є.Коновальця, надміру чутливо сприйняла спроби влити «свіжу кров» у тіло організації. С.Бандера згадував, що А. Мельник «відкинув нашу вимогу, щоб планування революційно-визвольної протибільшовицької боротьби не зв'язувати з Німеччиною, не узалежнювати її від німецьких воєнних планів. Тимчій-Лопатинський і я обстоювали становище крайового активу, що боротьба ОУН в Україні мусить бути достосовна передусім до внутрішньої ситуації в СРСР, а передусім в Україні, то що не маємо таких союзників, щоб здійснювати наші плани з їхніми. Якщо більшовики розпочали б масове винищення чи виселювання національного активу на окупованих західних землях, щоб знищити головну базу організованого руху, тоді ОУН повинна розгорнути широку революційно-партизанську боротьбу, не дивлячись на міжнародне становище» [5].

Різниця у стратегічних розрахунках між «обережними» мельниківцями і «революційними» молодими оунівськими діячами була очевидною. Боячись втратити низову сітку внаслідок репресій більшовиків, мельниківці пропонували уникати збройних виступів і тимчасово перейти до легальних форм існування. Однак лише цим не можна пояснити пасивну тактику керівництва ПУН. Як слушно зауважує М.Коваль, після підписання «пакту Молотова-Ріббентропа» абвер заборонив А.Мельнику, з яким він контактував, чинити будь-які акції проти СРСР, аби не провокувати напруження у німецько-радянських стосунках. С. Бандера ж не хотів без активного опору спостерігати, як радянські спецслужби знищуватимуть його кадри на західноукраїнських теренах» [6].

Мельниківці негативно поставилися і до намагання С.Бандери розширити склад ПУН. У «Чорній книзі бунту Яри-Бандери-Горбового» наголошувалося, що розширення складу Проводу на вісім членів шкідливо для ОУН, оскільки «...це не демократична партія, у якій вибирають і голосують, чия візьме». Автори «Чорної книги» нагадували, що ОУН – це «побудований на засаді провідництва орден революціонерів, у якому про все рішає сам вождь. Тільки він може покликати та іменувати членів проводу і своїх співробітників» [7].

Надалі події набрали надзвичайного динамізму. В лютому 1940 р. С.Бандера скликав у Кракові конференцію націоналістів, на якій звинуватив опонентів у пасивності й підіграванні німцям. У липні широка нарада активу ОУН на ЗУЗ надала С. Бандері повноваження керівника Революційного проводу ОУН. Водночас А. Мельнику запропоновано лідерство у всьому націоналістичному русі, однак старша генерація не виявила бажання залагодити конфлікт. Більше того, у вересні Головний революційний трибунал ОУН виключив С. Бандеру з її лав.

Бандерівське крило претендувало на керівництво не лише організацією, а й усім визвольним рухом. Ставлячи себе понад іншими партіями і громадськими об'єднаннями, бандерівці в «Маніфесті українських націоналістів» закликали до революційної боротьби за самостійну українську державу «вояків усіх бувших українських армій, усіх козаків, стрільців, запорожців і гайдамаків, усіх українських повстанців, усіх політв'язнів і засланих», «всіх українських комуністів, членів і прихильників націоналістичної опозиції», «всіх українських комсомольців-націоналістів», «членів і прихильників усіх бувших українських партій» [8].

Коли з'ясувалося, що мельниківці не бажають іти на компроміс, бандерівці відмовилися від стратегії консолідації всіх патріотичних сил під своїми знаменами і повернулися на позиції несприйняття й побороення всіх «опортуністичних» партій і груп. У квітні 1941 р. вони зважилися на рішучий крок і на II Великому зборі революційних сил у Кракові проголосили С. Бандеру головним провідником організації, а А. Мельника виключили з її лав.

Окрім політичних і військових рішень, II ВЗОУН ухвалив кілька положень щодо устрою й символіки щойно створеної організації (тризуб Володимира, чорно-червоний прапор, привітання «Слава Україні!» – «Героям слава»). Оформлення розламу ОУН викристалізувало ситуацію, за якої майже вся сітка організації на західноукраїнських землях виявилася під впливом бандерівців, мельниківці ж домінували лише в емігрантських колах. Такий стан визначав тактику й стратегію обох таборів у подіях п'ятиріччя.

І все-таки на різних етапах становлення і розвитку ОУН головною її метою було відродження Української держави. Про це йшлося і в основоположних програмних документах, інших матеріалах, що відображають її діяльність.

Уже в грудні 1940 р. було оприлюднено маніфест ОУН (Б), що став квінтесенцією політичної програми революційного крила націоналістів. У преамбулі документа проголошувалося, що світ, заснований на насильстві, знаходиться на межі краху від ударів бійців визвольних рухів. Перелицьована в СРСР Російська імперія як складовий елемент цього несправедливого устрою має зникнути. Українці взяли ініціативу в «боротьбі за свободу народів і за свободу людини» і прагнуть збудувати нове суспільство на руїнах Радянського Союзу, що був «тюрмою народів». Маніфест містив заклик до всіх інших народів спільно вести боротьбу за незалежність і самовизначення. Поряд з національним документ містив і соціальний аспект: націоналісти заявляли про боротьбу проти «приниження людини», зубожіння громадян, ущемлення прав жінки, критикувати зміст сталінської пропаганди, спрямованої на дітей, депортації, економічне виснаження України, низьку оплату праці в колгоспах тощо.

Гуманітарні вимоги бандерівців зводилися до свободи совісті, світогляду, релігії, дотримання прав і гідності людини [9]. У травні 1941 р. Революційний провід ОУН (Б) виробив «Політичні вказівки для членів розгортання боротьби за суверенну Соборну Українську Державу, щоб прискіпити її здобуття». Спрямування документа впливає з його назви. Бандерівці планували відразу з початком агресії Німеччини проти Радянського Союзу проголосити акт про відродження Української держави [10]. Навіть коли б німці відмовилися її визнати (ймовірність цього автори документа вважали досить високою), керівництво ОУН (Б) все ж одержували певні політичні дивіденди, адже вони не вважали Третій рейх вірним і послідовним союзником українців.

Етатичне (державне) спрямування мали моральний кодекс, символіка, гімн і навіть молитва українських націоналістів. У «10 заповідях українського націоналіста» («Декалозі») у пункті 1-у проголошувалось: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї», у пункті 10-у: «Змагатимеш до поширення сили, багатства й простору Української Держави» [11]. Зміст же «Гімну Українських націоналістів» визначав:

«Зродились ми великої години
З пожеж війни і з полум'я вогнів.
Плекав нас біль по страті України,
Кормив нас гнет і гнів на ворогів!

Доволі вже руїни і незгоди,
Не сміє брат та брата йти у бій.
Під жовто-синім прапором свободи
З'єднаєм весь великий нарід свій.

Велику правду, для усіх єдину,
Наш гордий клич народові несе.
Батьківщині будь вірний до загибуні
Нам Україна вища понад все!» [12]

Певно, продуктом лише української ментальності мала стати «Молитва українського націоналіста», що поєднує палку любов до різного народу й український ідеалізм, релігійність та романтизм. У цій молитві Вітчизна набуває містично узагальнюючого характеру, ірраціональних рис, поєднуючи історичну пам'ять і віру в творчу силу нації, її спроможність до самозбереження, організації, відродження власної державності. Вже у перших її словах відчувається пафос національної героїки, гордості за своє минуле: «Україно, Свята Мати Героїв, зійди до серця мого, прилинь бурею вітру кавказького, гормоном карпатських ручаїв, боїв славного завойовника Батька Хмеля, Триумфом і гуком гармат революції, радісним гомоном Софійських дзвонів». А завершується молитва самозреченими рядками: «В тюрмах і в тяжких хвилинах нелегального життя рости мене до своїх чинів, для Тебе в чинах тих хай знайду смерть, солодку смерть (...) за Тебе. І розплинуса в Тобі, Відвічна Україно свята! Могуча і Соборна!» [13].

Готуючи себе морально й фізично до боротьби за незалежну державу, націоналісти особливої ваги надавали питанню створення власних збройних формувань. Каральні заходи радянських властей на території Західної України не дозволяли реалізувати ці плани. Тому і мельниківське, й бандерівське керівництво поклало свої сподівання на Німеччину, розраховуючи, що гітлерівці не відмовляться від підтримки українських військових підрозділів під час походу на схід. ОУН (Б) розіслала спеціальну інструкцію, в якій давалася вказівка скористатися «хаосом зміни влади й узяти контроль над західноукраїнськими землями у свої руки» [14].

Представники обох таборів організації контактували з німецькими військовиками, намагаючись отримати не лише санкцію на формування національних військових частин, й озброєння для них. Військовий вишкіл вважалось можливим забезпечити власними силами, адже в еміграції мешкало чимало офіцерів Українських січових стрільців (УСС), які мали досвід Першої світової війни.

Вожді Третього рейху не були одностайними в оцінці «українського питання». Головним спеціалістом з проблем Сходу вважався А. Розенберг, який свого часу навчався в Росії і добре знав її історію та культуру. 2 квітня 1941 р. він подав на ім'я А.Гітлера «Пам'ятну записку № 1», в якій викладалися засади німецької політичної лінії на радянських землях після того, як їх займуть німецькі війська. Територія Радянського Союзу підлягала розчленуванню на сім частин, у тому числі й Україна з Кримом, стосовно якої відзначалося: «Політичним завданням для цієї області мала б бути вимога національної самостійності аж до наступного утворення власної державності з метою самій або в об'єднанні з Донською областю та Кавказом у Чорноморський союз, постійно тримати під загрозою Москву та прикривати зі Сходу великонімецький життєвий простір. А економічно ця область одночасно мала б утворити потужну сировинну та харчову базу для Великонімецького райху» [15]. А. Розенберга важко запідозрити в альтруїзмі та особистих симпатіях до українців, незважаючи на те, що він залишав місце для залежної від рейху держави і навіть пропонував не закривати Київський університет. Його концепція базувалася на прагненні нейтралізувати перевагу СРСР у живій силі, економічних ресурсах, привабливих (хоча б зовні) моральних, ідейних гаслах більшовиків тощо. Однак, засліплені власним самозвеличенням і вірою у непереможність німецької армії, Г. Герінг і Г. Гімлер виступили проти А. Розенберга і домоглися підтримки з боку Гітлера.

Характеризуючи ситуацію, що виникла, відомий американський політолог українського походження писав: «...Політика відхилення концепції Розенберга з квітня 1941 р. була не тільки брутально-злочинною щодо інших народів цього регіону, а й дилетантсько-короткозорою і шкідливою з погляду на інтереси Німеччини» [16].

Не сприймаючи конструктивних засад Розенберга у «східній політиці», фюрер все ж досить часто у передвоєнний час вживав словосполучення «українська держава» (хоча й у різних контекстах). Так, під час наради з військовим командуванням 30 березня 1941 р. він вдався до таких формулювань: «Майбутній вигляд політичної карти Росії: Північна Росія відійде до Фінляндії; протекторати в Прибалтиці, на Україні, в Білорусі. Боротьба проти Росії: винищення більшовицьких комісарів та комуністичної інтелігенції. Нові держави повинні бути соціалістичними державами, але без власної інтелігенції» [17]. Звісно, Гітлер вкладав свій зміст у поняття «соціалістичні держави». Йшлося про втілення ідей націонал-соціалізму у формі окупаційного режиму, про що пізніше вже без евфемізмів заявляло керівництво Третього рейху. В цьому самому руслі робились і практичні кроки. У меморандумі № 2 (7 квітня 1941 р.) Розенберг запропонував поділити СРСР на рейхскомісаріати і подав персональний склад їхніх керівників (для рейхскомісаріату «Україна» це був штабслайтер А.Шікенданц). Всі рейхскомісаріати мали підпорядковуватися центральному бюро «генерального протекторату окупованих східних територій» у Берліні, а рейхскомісарів «призначатиме і відкликатиме фюрер на пропозицію генерального протекторату». 7 травня 1941 р. з-під пера Розенберга вийшла інструкція для рейхскомісара України, в якій наголошувалося: «Мета роботи рейхскомісара на Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького Рейху продовольства і сировини і, таким чином, у полегшенні ведення війни, а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною» [18]. Але й цього разу уявлення Розенберга про майбутнє українців суттєво відрізнялося від долі, яку готував їм Гітлер. Всі наступні події підтвердили, що нацистська верхівка Німеччини не збиралася особливо замислюватися над засобами у ході завоювання «життєвого простору» на Сході. Слов'яни, як люди другого сорту, прирікалися на винищення і рабську працю.

Та доки у вищому ешелоні націонал-соціалістської партії та військового командування здійснювалося ідеологічне забезпечення «походу на Схід», німецькі спецслужби активно розробляли «українську карту». При цьому теза про можливість відродження української національної держави не фігурувала, а йшлося, в основному, про участь українців у майбутніх військово-політичних акціях Німеччини проти Радянського Союзу.

Перші конкретні пропозиції щодо цього прозвучали до німецьких військовиків ще наприкінці 30-х років із середовища українських емігрантів, які гуртувалися навколо П. Скоропадського та діячів колишньої Директорії УНР. Саме на таємній нараді членів українського уряду в екзилі (червень 1940 р.) військовий міністр УНР генерал-хорунжий В.Сальський висунув ідею про створення на Волині й Поліссі збройних українських підрозділів – «січей», що з початком німецько-радянської війни мали об'єднатись у протибільшовицьку повстанську армію». Вже тоді місія щодо підготовки цієї акції покладалася на Т. Боровця [19].

Кроки до створення власних військових сил зробили також керівники іншого політичного табору української еміграції – націоналісти. Влітку 1940 р. А.Мельник після відповідних контактів з німцями наказав тереновим провідникам у Генерал-губернаторстві розпочати «підготовку до створення збройної сили ОУН. Формування військових загонів та військове навчання здійснювалося під керівництвом члена ПУН генерал-хорунжого М. Капустянського. Вже на початку агресії Німеччини проти Радянського Союзу вони становили основу похідних груп [20].

Активізували свої зусилля в цьому напрямі й бандерівці. Навесні 1941 р. у Кракові відбулася зустріч М. Лебеда з представником абверу Е. Айкерном, у ході якої сторони виклали своє бачення проблеми. Німецька розвідка, очолювана адміралом В. Канарісом, сприймала ОУН як допоміжну силу в боротьбі з більшовиками. М. Лебедь сформулював такі умови співпраці: 1) рівноправність бандерівської організації з мельниківською; 2) постачання зброєю і боеприпасами; 3) матеріальна допомога. В результаті переговорів ОУН (Б) отримала санкцію на організацію батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд».

Незважаючи на те, що німці принципово відмовлялися обговорювати з оунівцями обох таборів політичні питання, які торкалися майбутнього України, право на створення власних бойових підрозділів можна вважати успіхом ОУН. Справа в тому, що позицію В.Канаріса не поділяли керівники гестапо, СД, нацистської партії. Бюро зовнішньої політики останньої детально і в негативному ключі інформувало німецьких вождів про всі ходи ОУН, пропонуючи заборонити її діяльність. Вже згадуваний штабслайтер А. Шікенданц на базі цієї інформації розіслав листи Р. Гейдріху (гестапо, СД), Ф. Канарісу (абвер), Г. Штутергайму (рейхсканцелярія), в яких ОУН називалася «абсолютно ворожою» Німеччині і висловлювалося переконання про «неможливість скористатися цією групою для здійснення будь-якої політичної мети». Лише Канаріс відповів, що він вважає за потрібне скористатися потенціалом організації, яка має вплив серед українських кіл [21]. Шефа абверу підтримав Розенберг, який поставив завдання: підібрати в його розпорядження людей, знайомих зі специфікою «східних територій». Канаріс дав наказ відібрати зі складу полку особливого призначення «Бранденбург-800» та українських добровільних формувань тих, хто міг би виконувати функції перекладачів, службовців у місцевих органах, уповноважених [22].

У той час, коли серед керівників німецьких спецслужб та відомств точилися дискусії навколо ОУН, у її надрах почали створюватися військові відділи. Вся робота підпорядковувалася підготовці до загального революційного повстання на українських землях зі зброєю в руках.

Уявлення про характер воєнної доктрини ОУН, що складалась наприкінці 1940 – на початку 1941 р., дають два документи. Перший з них має датування – «не раніше 22 грудня 1940 р.» і називається витягом з «Єдиного генерального плану повстанського штабу ОУН»*. Стилістика документа і його зміст вказують на те, що це продукт ОУН(Б). Уже в преамбулі за організацією закріплюється домінуюча роль у визвольному русі: «Вона готує військові та державні українські кадри, вона є центром і кермом усього українського руху»**. Основні завдання сформульовані таким чином, щоб:

«...а) зміцнити і розширити нашу організовану політичну націоналістичну силу. Щоб скрізь були ми, щоб скрізь була міцна організація нашого руху, яка організувала б і готувала широкі маси до повстання;
б) підготувати кадри старшин і підстарший українських, які очолили б військово повстання;
в) вивчити територію і ворога, щоб знати, де, як і коли вдарити;
г) виробити план дій. Такий (план, спосіб), якого ще не було і який дав би нам перемогу;
д) розкласти ворога, щоб він був слабким і не організованим для боротьби, навіть для оборони;
е) добути необхідні засоби боротьби (зброю), створити могутню базу нашої відсічі та руху вперед;
є) стягнути на ворога всі сили світу, поставити під зброю проти нього всі внутрішні ворожі йому сили».

Кінцевою ж метою загального військового повстання «на всіх українських землях, на всіх підрадянських територіях» було «доведення до повного розвалу Московської радянської тюрми народів».

Деталізація стратегії і тактики боротьби подана в наступному розділі. Тут наголошується, що в першу чергу слід «захопити у свої руки військові пункти і сили (Донбас, море..., молодь, робітників, селян,

* Російський переклад оригіналу і походження документа дозволяють припустити, що назву йому дали радянські оперативники, адже в жодному дослідника історії ОУН-УПА ні документа під такою назвою, ні такого повстанського центру не зустрічаємо.

** Зворотній переклад автора.

армію)...вдарити скрізь і одночасно, щоб розбити ворога і розсіяти його сили». Для цього націоналізм мав стати «течією, якою було колись селянство, ідея французької революції, якою у нас була революція Хмельницького». Щоб повести за собою весь народ, його потрібно було «переродити духовно». Перша частина цього переродження – «боротьба за душу народу (ідейно-політична, організаційна, технічна і воєнна підготовка)». Друга частина – безпосередня підготовка військового повстання. У цій роботі увага акцентувалася на таких моментах:

- створення одного революційного центру політичного та військового керівництва згори до низових ланок, що утверджувало б єдність революційних дій;
- організація народів та їх політичне і військово навчання, підпорядкування всіх соціально-політичних сил та життєвих ділянок, що є вирішальними в революції (як армія, місто, робітничий клас, інтелігенція і селянство);
- оволодіння територіями спеціально головних* ворожих пунктів та ділянок, що вирішує перемогу революції;
- розробка планів дії та організація головних ділянок державно-політичного, господарського й технічного апарату;
- організація відповідного організаційно-технічного апарату й відповідних засобів революційної боротьби».

Готуючи повстання, планувалося домогтися того, «щоб ОУН (ідеї і люди) стала керівним ядром підготовки й організації ідейних, соціально-політичних і воєнних сил революції, а також кристалізуючим центром організації та оволодіння важливими ділянками державного, професійного, політичного, господарського життя, виховання і пропаганди».

У розділі «Військово-бойова підготовка» викладалися питання створення збройних формувань ОУН, структура їхнього керівництва. Привертають увагу і «Технічні зауваження», зокрема такі:

«...15. Після ліквідації ворога на ділянці залишається тільки відділ безпеки, решта йдуть на фронт. Відділ безпеки має таке завдання: 1/3 частина утримує охорону біля військових об'єктів (склади, залізничні станції, військові станції, мости), 1/3 знаходиться в бойовій готовності і 1/3 очищує територію від залишків ворога, а також веде боротьбу з диверсіями, в допомогу собі має українську державну службу безпеки та формації – Січ.

... 20. Організація паніки, розладу в стані ворога (поголовні розстріли ворога). Це одна з умов нашої здобутої перемоги.

21. Партизанський рух в тилу ворога (бактеріологічна війна, мінування й бойовий вогонь) ліквідує ворога».

У вступних зауваженнях до розділу «Підготовка партизанського руху» наголошувалося, що партизанський рух «має бути короточасним, раптовим і сильним ударом», який повинен якомога швидше перетворитись на збройне всенародне повстання». Автори документа сподівалися, що партизанський рух розпочнуть також «українці, яких Москва розселила по всій території (українці-засланці, українці військові та ін.)».

Після початку виступу планувалося в першу ж ніч «ліквідувати всіх занесених до чорних списків, щоб позбавити ворога людських резервів, організаторів ворожої диверсії і т. п.». Виступ мав бути настільки організованим, рішучим і сильним, щоб він «похитнув основи СРСР і викликав революційну ситуацію в Москві» [23].

Інший документ з'явився після II Великого збору ОУН, що виробив засади створення власних збройних сил. Вони передбачали використання потенціалу всієї нації, перетворення всіх українців на «національний моноліт» за допомогою залізної дисципліни і зразкового військового вишколу.

Попередню роботу щодо формування національних збройних сил мав провести Військовий штаб. До його компетенції входили: організація військових осередків на всіх українських землях і за кордоном; підготовка військових провідників-організаторів, розгортання масового навчання військових кадрів; розробка військових планів; координація і керівництво військовими справами ОУН. На час всенародного виступу проти більшовиків Військовий штаб мав зорганізувати «збройну силу революції» і здійснювати оперативне керівництво бойовими діями [24].

* За оригіналом.

Невдовзі після II Великого збору складено «Військові інструкції», які визначали головне завдання ОУН у військовій сфері: «Підготувати наші організаційні військові кадри так, щоб вони змогли у вирішальний момент: 1) провести певні бойові акції; 2) зорганізувати повстання широких мас та опанувати й підпорядкувати одному центру відрухові виступи (мас і червоноармійців); 3) керувати військовими діями повстанських загонів; 4) допомагати проводу перебрати і організувати владу (адміністрацію й інші ділянки національного життя) на місцях; 5) організувати армію, міліцію та інші парамілітарні організації з метою: а) опанувати революційну стихію мас і ситуацію так, щоб ми вспіли самі упорядкувати й організувати на опанованих і очищених нами від більшовиків теренах ціле життя та всюди зустрічати підходячих союзників у зорганізованій формі, зі зброєю в руках; б) нашим військовим почином дати зв'язок майбутній Українській армії».

Далі в документі викладалися вертикальна і горизонтальна структури військових органів, функції та субординація військових провідників, стратегічні й тактичні міркування.

Бойові відділи ОУН планувалося створити у кожному виробничому колективі, причому в них мало перебувати щонайменше по 10–15 осіб. Керівником кожної організаційної одиниці – району, повіту, округи, області – призначався досвідчений і рішучий провідник. Йому безпосередньо підлягали заступник, мобілізаційний, збройовий, харчовий, матеріально-харчовий референти. Вони допомагали провідникові у підборі військових кадрів, рядового складу, симпатиків, нагромадженні матеріальних засобів (зброї, спорядження, харчових продуктів, худоби, збіжжя та фуражу, коней та ін.). Провідник особисто відповідав за розробку мобілізаційного плану, адже з початком бойових дій він мав стати військовим комендантом адміністративної одиниці. Він приймав на себе військові, а його заступник (політичний чи організаційний) – цивільні справи. Військовому провіднику підпорядковувалися командант військової управи, військова адміністрація і командири частин, дислоковані в терені. На час виходу провідника з бойовими підрозділами його заступав на посаді військового коменданта мобілізаційний референт.

Обласні, окружні, повітові та районні військові команданти мали забезпечити виконання таких завдань: а) оволодіти детальними даними про людські й матеріальні ресурси терену; б) призначити командирів бойових підрозділів (сотень, загонів, куренів), штабних старшин і спеціалістів з різних родів зброї; в) утримувати під наглядом усі найважливіші об'єкти терену; г) розробити й узгодити з командирами відділів плани військових акцій.

Документом визначався оптимальний момент загального виступу: він має статися тоді, коли «Червона армія і совітська адміністрація (НКВД) заломляться під ударами ззовні (поразка на фронті) чи знутра (дезертація, бунти серед червоноармійців)» [25]. Останнє положення засвідчує, що націоналісти сподівалися отримати на територіях, які залишить радянська адміністрація, якщо не широку соціальну базу, то принаймні сильну опозицію більшовицьким мобілізаційним заходам. На нашу думку, це була переоцінка революційного потенціалу населення, що більше двох десятиріч знаходилося у складі Української РСР. Наступні події покажуть, що основна маса якщо й співчувала гаслам ОУН, то робила це пасивно. Стосовно ж методів, якими діяли боївки націоналістів, то вони досить часто сприймалися негативно, оскільки тягнули за собою репресії властей щодо цивільного населення.

У цілому ж слід визнати досить високий рівень аналізу ситуації та вироблення військової стратегії і тактики у документах ОУН(Б). Військова доктрина Революційного проводу беззаперечно переконує у тому, що ОУН (Б) у досягненні своєї основної мети – відродження української державності – покладалася, головним чином, на власні сили, хоча й розраховувала на допомогу союзників.

Слід наголосити, що інтерпеляції до лідерів нацистської Німеччини подавали представники різних політичних груп української еміграції. Причому, як пише В. Косик, «...українські громадсько-політичні кола намагалися напередодні війни вплинути на німецький уряд на користь незалежної України». На підтвердження своїх слів відомий дослідник наводить кілька документів з таємних архівів Третього рейху: меморандум ОУН (М) від 14 квітня 1941 р.; меморандум Українського Національного Об'єднання (УНО) в Берліні за підписом Тиміша Омельченка від 3 червня 1941 р. та меморандум В. Кубійовича і Т. Омельченка від 10 червня цього року. Всі документи переконували уряд Німеччини в тому, що українці прагнуть незалежності Української держави і готові боротися проти більшовизму спільно з німцями.

Меморандуми А. Мельника і В. Кубійовича передбачали розширення території Української держави до Волги і Каспію з тим, щоб підвищити рівень безпеки вугільно-промислового комплексу Донбасу.

Вже 23 червня, на другий день наступу вермахту, німецькі урядові кола отримали меморандум ОУН Бандери. В цьому документі висловлювалася впевненість у тому, що вирішення «українського питання» має

здійснюватися в інтересах українців і лише за цієї умови будуть забезпечені інтереси Третього рейху. Як досить далекоглядне сприймається наступне твердження: навіть коли спочатку населення зустрічатиме німецькі війська як визволителів, пізніше «...це ставлення може швидко змінитися, якщо Німеччина увійде в Україну без наміру відновлення Української держави та з відповідними гаслами». У меморандумі наголошувалося, що будь-які примусові форми впливу тут матимуть «лише протилежні наслідки». В документі також підкреслювалося, що українські збройні сили стануть гарантом німецько-українського союзу і зможуть послабити тиск Росії на Європу. Відкидаючи словацький та хорватський варіанти, ОУН(Б) ставила вимогу дійсно суверенної, самостійної форми національної державності. Додавши до меморандуму політичні та військові постанови ОУН, бандерівці зробили заявку на паритетну співпрацю з Німеччиною [26].

Звісно, фіюер і його найближче оточення і в думках не припускали такого зближення. Що менше часу залишалося до дати «X» (початку реалізації плану «Барбаросса»), то більш прозорою ставала позиція керівництва Німеччини: Україна розглядалася (хоча й у різних варіантах) як «життєвий простір» і сировинний придаток. Нацисти не бажали рахуватися з жодною політичною силою, що репрезентувала українство поза межами суто німецьких інтересів. Йшлося тільки про використання обмежених збройних формувань українців проти більшовизму та лояльного цивільного врядування на місцях під жорстким контролем німців.

Цілком очевидно, що саме такий розвиток подій логічно впливав зі східної політики німецького уряду. І будь-який ступінь консолідації української еміграції неспроможний був змінити його на користь української справи. Здається, що тут навіть діяла обернена пропорція: чим більшою була амплітуда відцентрових сил, незгод і суперечностей в українському таборі, тим спокійніше нацисти сприймали домагання українців. Волюючи мати справу не з єдиною, об'єднаною (хоч і пронімецьки налаштованою) силою, а з кількома роз'єднаними й ворогуючими групами, німецьке керівництво, коли треба, вміло підтримувало цю тенденцію, а коли ситуація загрожувала вийти з-під контролю, вдавалося до звичних методів силового тиску і репресій.

Отже, в середовищі українських громадсько-політичних об'єднань за кордоном на початок 40-х років визріває усвідомлення необхідності конкретних кроків у відродженні національної державності. Реальні можливості для цього, на думку провідних діячів української еміграції, створювали умови світової війни. Скористатися цим шансом прагнули всі, однак шляхи і засоби для цього обирали різні. Найбільш послідовними (хоча це й не означає, що їхня стратегія була правильною) виявилися провідники ОУН Бандери. Поряд з надіями на союзні зв'язки з Німеччиною, вони робили акцент на власні сили, розуміючи, що ніхто не збирається дарувати Україні суверенітет.

Всупереч революційним гаслам ОУН(Б), мельниківське крило організації проводило більш поміркований курс, не форсуючи подій і сподіваючись на прихильне ставлення нацистської верхівки.

Схожу позицію займали представники національно-демократичної орієнтації, які декларували свої домагання у толерантних і стриманих формах. Військовий писар гетьмана П.Скоропадського І.Полтавець-Остриця активно працював у напрямі створення «Українського народного козацького руху» (УНАКОР). А майбутній організатор «Поліської Січі» Т.Бульба-Боровець орієнтувався на політичну платформу Директорії УНР (українського уряду в екзилі). Однак німці, дозволяючи дебатовати з приводу створення окремих військових підрозділів, і чути не хотіли про формування єдиної національної армії. Всі українські організації були під пильним наглядом німецьких спецслужб, і нацистські аналітики мали вдосталь інформації про їхню діяльність, щоб виробити ефективну «протиотруту» на будь-який випадок.

Слід зазначити, що як і на час вторгнення Німеччини в Польщу, напередодні німецько-радянської війни активізувалися зусилля, спрямовані на пошук консолідації та спільних дій українських національних сил. Один із діячів УПСР С.Довгаль виклав програму створення загальноукраїнського центру, який би координував і спрямовував боротьбу за відновлення української держави. На чолі такого центру – Державної ради – обирався провідник нації, що мав перебрати легітимні повноваження від голови Директорії УНР А.Лівицького. Таким чином дотримувалася б наступність державницької традиції. Завданням Державної ради мала бути організація Української народної партії (УНП), до якої входили б усі «державотворчі сили українського народу. Утворення УНП знімало б підстави для внутрішньої боротьби в ОУН та УНО. Та й саму ОУН в інтересах «української визвольної-державної справи» пропонувалося розпустити, оскільки до ОУН в громадських колах панує недовіра» [27].

Масштабність завдань, поставлених ОУН, а також неоднозначне ставлення до неї у середовищі української еміграції у Німеччині, примусило провідників організації знову повернутися до пошуків засад

для співпраці з іншими політичними групами. Протягом травня – червня 1941 р. представник ОУН(Б) Є.Врецьона вів переговори у Празі, Берліні та інших містах з діячами різних організацій, зокрема Т.Омельченком (УНО), з приводу спільних дій. У Варшаві вдалося дійти згоди у цьому питанні з представниками Державного центру УНР. У середині червня в Кракові президент Державного центру УНР А.Лівицький мав контакти з проводами обох течій ОУН, з чого дійшов висновку про те, що вони можуть «дозволити Урядові УНР обняти владу в Україні» [28].

Ще один крок назустріч своїм опонентам Револьюційний Провід зробив 14 червня 1941 р., надіславши своїх представників на нараду громадських і політичних діячів. У зверненні учасників наради викладена платформа консолідації всіх державницьких сил, яка містила п'ять пунктів. Зокрема, пропонувалося:

1. Усунути з українського національного життя явища всякого розладу і внутрішніх усобиць.
2. Створити одноцілу репрезентацію українців у Європі поза займанцями, яка видигла б наші політичні постулати перед зовнішнім світом.
3. Притягти до співпраці всіх українців-патріотів поза партіями та їхніми програмами, не елімінуючи нікого.
4. Видвинути на чоло національного життя чинники, що візьмуть свій мандат з волі Української Суспільності та будуть відповідати перед нею, з тим виразним застереженням, що покликаною таким чином провідного діла не може очолювати ніхто з тих діячів, які досі очолювали чи очолюють політичні групи чи організації.
5. Усі, що стають до співпраці, зобов'язуються віддати справі всі свої сили та включити себе як карні громадяни в процес українського державного будівництва на рідних землях, підчинюючись Суверенній Українській Національній Владі, створеній волею Українського Народу на Українській Землі».

Документ підписало 167 осіб і серед них В. Андрієвський, А. Антонович, С. Баран, Б. Вітковський, Є. Врецьона, І. Гриньох, В. Мудрий, А. Хронов'ят, В. Янів та інші представники українського руху [29].

Прагнення ОУН стояти якщо не на чолі, то в центрі визвольного руху викликало негативну реакцію українських кіл, зокрема генералів М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, діяча УПСР С. Довгаля та ін. Причини такого ставлення до націоналістів останній вбачав у тому, що ОУН не має бажання погодити з громадянством і вириває з кіл досвідчених діячів поодиноких осіб, яких має намір підпорядковувати своїй системі» [30].

Остання спроба консолідації припадає на початок німецької агресії проти СРСР. 22 червня 1941 р. у Кракові скликано Український національний з'їзд, на який запрошено представників ОУН(Б), Державного центру УНР, УНДО, ФНС, прибічників П.Скоропадського та інших політичних і громадських об'єднань. Учасники з'їзду обрали Український національний комітет (УНК). Проте реальних результатів акція практично не мала внаслідок суперечностей, які так і не зуміли переступити різні політичні групи. В.Петрів відмовився очолити УНК, і керівництво ним фактично опинилося в руках секретаря УНК В. Горбового, який проводив у ньому лінію ОУН(Б) [31].

Отже, з наближенням німецько-радянської війни спостерігається інтенсифікація консолідаційних зусиль в українській політичній еміграції. Однак усі спроби об'єднання на платформі боротьби за національну державність закінчувалися безрезультатно – надто вже живучими були непримиренні суперечності між окремими групами, що тягнулися ще з часів визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Та попри все вони мали одну спільну рису, покладаючи свої сподівання на гітлерівську Німеччину як гаранта, детонатора чи каталізатора державотворчих процесів в Україні.

Тим-то й символічно, що найбільш дієвою й активною виявилася саме та частина української еміграції, що перебувала на території Німеччини та окупованої нею Польщі. Історія щедра на такі випадки: за гіркою іронією долі визвольний національний рух починався там, де найменше бажали бачити реалізованою його кінцеву мету. З огляду на це досить влучною є оцінка професора М.В. Ковалю, який писав: «Проводирі західноукраїнського національно-визвольного руху наче не помічали того, що нацистська верхівка не приховує загарбницьких намірів щодо України, акцентуючи на її особливій ролі в досягненні Німеччиною кінцевої мети гітлерівської партії – світового панування. Цей парадокс важко пояснити з наукових позицій, – вважає вчений. – Якщо спробувати, керуючись здоровим глуздом, то тут, очевидно, мала місце явна переоцінка керівниками ОУН власних сил і можливостей у великій політичній грі з нацистськими лідерами. Очевидною є також нездатність відрізнити кайзерівських толерантних німців, які, щоб нашкодити інтересам Росії, свого часу підтримали українську державність, від ватажків третього рейху,

котрим навіть у голови не западали подібні ідеї. Усе це, певна річ, не свідчить на користь оунівських проводирів як зрілих політиків» [32].

До сказаного додамо, що український націоналізм в інтерпретації ОУН набув рис тоталітарної ідеології, підкріпленої відповідною практикою. Непоборне прагнення поставити себе в один ряд з вождями фашизму в Італії, націонал-соціалізму в Німеччині, радикально-націоналістичних течій інших країн цілком точно визначало місце оунівців у майбутніх подіях. Відмежування від іншої тоталітарної ідеології – більшовизму – відбувалося на тому ґрунті, що радянський режим на даному історичному відтинку сприймався як головний ворог української державності.

(Продовження у наступному номері)

Література

1. Балеї П. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 р. / П. Балеї. – Las Vegas, NV, USA, 1997. – С. 211, 212.
2. Там само. – С. 212.
3. Там само.
4. Цит. за кн.: Книш З. Три джерела українського організованого націоналізму / З Книш. – Торонто, 1970. – С. 152.
5. Бандера С. Перспективи української революції / С. Бандера. – Мюнхен. 1978. – С. 11.
6. Коваль В. ОУН-УПА і Німеччина // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940 – 1950 рр. / Матеріали Всеукр. наук. конф. 25 – 26 серпня 1992 р. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1992. – С.201 – 202.
7. Цит. за кн.: Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.) / А. Кентій. – К.: Іститут історії України НАНУ, 1998. –С. 130.
8. Там само. – С. 140.
9. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 84.
10. Визвольний шлях. – 1961. – №7. – С. 658.
11. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр.36, арк. 48.
12. Там само, спр. 37, арк. 39.
13. Там само, спр. 36, арк. 77.
14. Визвольний шлях. – 1961. – № 7. – С. 658.
15. Коваль В. Вказ. праця / В. Коваль. – С. 203.
16. Каменський А. Вступ до міжнародних відносин / А. Каменський. – Львів: ЛДУ, 1993. – 4.1. – С.23-24.
17. Коваль В. Вказ. праця / В. Коваль. – С.204.
18. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – С. 92.
19. Українська дивізія «Галичина». Історико-публіцистичний збірник. –К., 1994. – С.24.
20. Кентій А. Вказ. праця / А. Кентій. – С. 150-151.
21. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – С.83,84.
22. Военно-исторический журнал. – 1990. – № 5. – С. 39.
23. Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сб. документов. – Т. 1. – С. 409 – 413.
24. Кентій А. Вказ. праця. – С. 148.
25. Там само. – С. 148 – 149.
26. Косик В. Німеччина і українське питання (жовтень 1938 – грудень 1941рр.) / В.Косик // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С. 172.
27. Кентій А. Вказ. праця / А. Кентій. – С. 160, 161.
28. Там само. – С. 161 – 162.
29. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 3, арк. 2.
30. Кентій А. Вказ. праця / А. Кентій. – С. 162.
31. Там само. – С. 163.
32. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 147.

Головко Н.Л. Сущность и своеобразие эволюции национально-освободительного движения западной Украины (1929–1947 гг.). В статье рассматриваются вопросы эволюции национально-освободительного движения в процессе развития и изменений обстоятельств Великой Отечественной войны и хода военных событий на украинских землях.

Отмечаются особенности трансформации националистических взглядов и тактических действий как усилий борьбы за интересы украинского населения в условиях противостояния советских и немецких армий.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, идеология националистической борьбы, военная доктрина фашистов, украинская политическая эмиграция, идеология большевизма.

Holovko N.L. The essence and originality of the evolution of national liberation movement in Western Ukraine (1929–1947). Issues of the evolution of national liberation movement within the changing circumstances of the World War II and military campaign on Ukrainian lands are revealed in the article. The peculiarities of the national opinion transformation and practical actions as a strengthening of the struggle of Ukrainian population confronting both Soviet and German armies are given.

Key words: national liberation movement, ideology of national struggle, military doctrine of the «ashists», Ukrainian political emigration, ideology of «bolshevism».

УДК 94(477)''19''

Журба М.А.,*докт. істор. наук, зав. кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова**Рух за «Селянську спілку у підрадянській Україні»: 20-і роки ХХ с
т.*

У статті аналізуються історичні обставини та досліджується процес боротьби сільської людності України за створення «Селянської спілки» як альтернативи прокомуністичним громадським об'єднанням радянського села.

Ключові слова: «Селянська спілка», громадські об'єднання, радянське село, професійна спілка, більшовицька інтернаціоналізація сільської людності.

Суттєвим чинником, що стимулював більшовицьку інтернаціоналізацію сільської людності, був Рух за селянську спілку. Він виник на ґрунті економічних негараздів, посилення державного тиску на селянство і розгортався практично в усіх регіонах України. Уже з початку 20-х років на безпартійних селянських конференціях, проведення яких допускалося більшовицьким режимом, висловлювалися пропозиції ліквідувати сільські комуністичні організації, а натомість створити селянські спілки. З метою легалізації цих настроїв, заступник наркому землеробства Н. Осинський висунув ідею створення широких безпартійних селянських організацій у вигляді «Селянського радянського союзу». За задумом Осинського, він мав базуватися на політичній платформі визнання радянської влади, державної власності на землю, боротьби з експлуатацією чужої праці та прагнення до господарської діяльності на кооперативних засадах. Завдання спілки визначалися як політичні, так і господарські, культурно-освітні. Створення «Союзу» дало б вихід прагненню селянства до громадсько-політичної організації. Водночас есери як головні політичні опоненти більшовиків втратили б останнє привабливе гасло, а комуністи змогли б контролювати всі види господарсько-культурного будівництва на селі. Передбачалося, що перевірені під час участі в роботі новостворених організацій селяни, могли б стати резервом для поповнення лав РКП(б). Таким чином, йшлося не про заснування політичної партії. Селянська спілка створювалася як самодіяльна селянська організація, що твердо стояла на радянських позиціях і дозволяла регулювати зростаючу селянську активність за визначальної ролі комуністичної партії. Проект Осинського наштовхувався на відвертий опір більшості компартійного керівництва [1] За умов однопартійної системи неможливо було ставити питання про громадсько-політичні організації, які співробітничали з компартією, а не сліпо їй підкорялися. До того ж безпартійні селянські спілки, звинувачення в створенні яких було пред'явлене есерам під час судових процесів над ними у 1922 р., кваліфікувалися як «організаційні форми підготовки руху, спрямованого на скинення Радянської влади» [2].

Питання про створення «Селянської спілки» ще не раз стихійно виникало за роки Нової економічної політики. Тільки за 1924 – 1927 рр., за далеко не повними даними, було відзначено до 4 тис. фактів агітації за її організацію [3]. У 1929 р. інформаційний відділ ЦК ВКП(б) в аналітичній довідці про політичні настрої в СРСР відзначав: «Нема губернії або округу, де б ця вимога (створення «Селянської спілки» – *Авт.*) не висувалася в тій чи іншій формі» [4].

Розлогого характеру набув рух за створення «Селянської спілки» в Україні. Так, із восьми районних безпартійних селянських конференцій Херсонської округи, які відбулися на початку

1926 р., це питання порушувалося на шести. На Березнеговатській районній конференції делегати від заможного селянства зробили спробу очолити її керівні органи. Спираючись на середняків, серед яких гасло загальноселянської спілки знаходило підтримку, ця група делегатів створила платформу для об'єднання проти більшовиків. Зрозуміло, що партійно-державне керівництво однозначно оцінювало ці події як «посилення антирадянських тенденцій селянства». Тим більше, що кількість таких виступів зростала. Якщо у вересні 1926 р. ОДПУ було зафіксовано 19 випадків вимагання організації селянських спілок, то в жовтні – близько 50, а у листопаді – 63. Ідею відродження селянських спілок підтримувала абсолютна більшість селянства, хоча різні верстви села по-своєму трактували майбутні організації – від прообразу селянської політичної партії, залученої разом із комуністами до управління країною, до статусу загальноселянської профспілки [5].

Рух за створення загальноселянських організацій мав окремий, небажаний для правлячої еліти аспект. Адже в багатьох випадках спонукальним мотивом до організації «Селянської спілки» виступало незадоволення селян привілейованим становищем робітничого класу як у плані пріоритетного забезпечення його соціальних потреб, так і політичних переваг, що надавалися радянським законодавством міському робітництву в порівнянні із селянством. Це підривало в самій основі ідеологічний постулат про союз робітничого класу та селянства і практично унеможливило насадження класово-пролетарських цінностей у селянському середовищі. В інформаційному зведенні ДПУ УСРР за 1926 р. про політичне становище в українському селі повідомлялося, що селяни, розмірковуючи про порівняно благополучне життя робітничого класу, ставлять питання про сутність радянської влади, диктатури пролетаріату, вказуючи, що ця диктатура є диктатурою меншості, і що при відповідній організації селянських спілок вони боротимуться за власне політичне представництво, заміну диктатури пролетаріату диктатурою селянства. «Наголошується, – говорилося в зведенні, – на політичних правах робітників, які мають у п'ять разів більше представництво в Радах, ніж селяни. В результаті – розмови про нову селянську революцію, про боротьбу за селянську спілку проти Радянської влади» [6]. У с. Штормово Ново-Айдарського району Старобільської округи 7 листопада 1926 р. на урочистих зборах, присвячених річниці жовтневої революції, виступив із промовою демобілізований червоноармієць І. Свищ, який сказав: «...Не дивлячись на те, що робітники взяли владу за допомогою селян, революція селянину дала дуже мало. Селянство виявилось знову обдуреним, потрібна нова селянська революція, потрібні селянські вожді і селянські організації» [7]. Антиробітничі настрої були зафіксовані на сільських зборах у Прилуцькій та Житомирській округах. У с. Броніки Новоград-Волинського району на селянському зібранні 15 серпня 1926 р. виступив голова місцевого комнезаму В. Кот, заявивши, що «...влада в республіці не робітничо-селянська, а робітничо-комуністична» [8].

Прагнення бути рівними з робітничим класом призводило ініціаторів селянських спілок в окремих випадках до несподіваних рішень, на кшталт відмови від власності на землю з тим, щоб бути у такому відношенні до землі, як робітники до підприємств і отримувати з державних фондів заробітну плату. В с. Гусарівка Ізюмської округи середняк Полянський на сільській сходці запропонував передати землю державі і працювати на ній 8 год. на добу, одержуючи зарплату за ставками кваліфікованих робітників. На хуторі Вуцькому Люботинського району Харківської округи збори сільської громадськості прийняли постанову такого змісту: «Ми, громадяни хутора Вуцького, бажаючи швидше підійти до заповітів Ілліча, відмовляємося від усіх одноосібних господарств, які повинні перейти до держави. А держава повинна забезпечити всі необхідні сільськогосподарські знаряддя й землю на тих засадах, що й фабрики та заводи». Тим самим, за задумом авторів цього незвичайного проекту, мали бути забезпечені проголошені більшовиками гасла свободи, рівності й братерства для всіх трудящих [9].

У селах Харківської округи в 1926 р. «Селянська спілка» розглядалася як охоплення селянства кооперативним трестом, куди б селяни могли здавати сільгосппродукти й отримувати взамін промтовари на паритетних умовах. У с. Гонтарівка Старо-Салтиковського району незаможник В. Гречко, до революції активний член партії есерів, пізніше обраний головою місцевого комнезаму, так визначив завдання «Спілки»: «Увесь хліб і продукти сільського господарства здавалися б цьому союзові і він диктував би ціни на сільськогосподарську

продукцію. Робітник їздив би за хлібом до селянина і привозив свій товар. Тоді справді була б змичка робітника із селянином» [10]. Ідея регулювання ринкових цін за допомогою «Селянської спілки» в окремих випадках приводила її ініціаторів до безпосереднього зв'язку через власну господарську організацію із зарубіжним ринком, шляхом самостійного експорту хліба за кордон і імпорту звідти сільськогосподарської техніки та промислових виробів, як це було в селах Троїцького району Одеської округи [3].

Ідеєю створення «селянської спілки» проймалася і частина сільськогосподарських робітників. Так, в с. Ульянівка Вировського району Сумської округи восени 1926 р. сезонні робітники Велико-Жовтневого цукрового заводу, будучи незадоволеними низькою заробітною платою, висловлювалися за створення «Селянської спілки», через яку можна було б підвищити утримання працюючих на цукрових заводах [12]. Байдужість сільських пролетарів до існуючої радянської профспілки сільгоспробітників зумовлювалася недостатньою матеріальною допомогою членам спілки з боку профспілкових органів. Тому вони не вважали Робітземліс захисником своїх інтересів. Значна частина мізерного грошового фонду профспілки використовувалася на фінансування профспілкової бюрократії. У 1925 – 1926 рр. на утримання профспілкового апарату було витрачено 2 – 3 млн. крб. із 10 млн. крб. надходжень Робітземлісу [13].

Характерним і тривожним симптомом для компартійного керівництва було поширення ідеї «Селянської спілки» серед політичних організацій незаможних верств українського села. У доповідній записці ДПУ в ЦК КП(б)У про політичні настрої селянства України з 1 до 15 жовтня 1926 р. відзначалося: «Більше ведуться розмови про селянські спілки серед куркулів, заможних і середняків, і значно менше серед бідноти, причому стосовно останньої – за селянську спілку інколи агітують члени КНС» [14]. Під час роз'яснювальної роботи, яку в грудні 1926 р. в с. Боброво Лебединського району Чернігівської округи проводив серед селян, незадоволених державним податковим пресом і невідповідністю цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, інструктор райпарткому С. Афанасьєв, член КНС В. Дудник заявив, що всі економічні негаразди пов'язані з відсутністю у селян власної організації [15]. У с. Софіївка Лисогірського району за «Селянську спілку» активно агітував колишній голова місцевого комнезаму М. Яворський, який обіцяв селянам, що до компетенції «Спілки» входить проведення землеустрою й керівництво сільгоспкооперацією. В іншому селі – Холодівка – за повідомленням представника Запорізького райпарткому, після виступу на зборах, присвячених міжнародному та внутрішньому становищу СРСР, члена КНС К. Ільницького, у присутніх «...склалося враження, що організація селянських спілок необхідна» [16].

Однаковою мірою до руху за створення «Селянської спілки» включалися і селяни нацменшин. У цьому сенсі можна відзначити, що він носив справді «інтернаціональний» характер. Секретар Вигідської сільради на Одещині І. Бауригертнер, агітуючи за «Селянську спілку», наголошував: «Нам необхідна така ж спілка, як і робітникам, для того, щоб ми могли краще захистити свої інтереси, але уряд боїться, адже, якщо селянство об'єднається, то воно буде диктувати робітникам, а не вони нам, тому що населення СРСР на 80% – із селян» [17]. У колонії Кандаль Фрідріх-Енгельсівського національного району Одеської округи провідником ідеї «Селянської спілки» виступав представник німецького селянства Л. Штро, в болгарському селі Райнівка Мелітопольської округи заможний селянин С. Манєв [18].

У тих випадках, де питання про організацію селянської спілки набувало гостроти, його ініціаторами ставали представники ліквідованих більшовицьким режимом політичних партій – укапістів, соціал-демократів, есерів, селянського союзу «Хлібороб», що діяв в Україні за часів гетьманщини. Перша організаційно оформлена спроба створити «Селянську спілку» була зафіксована органами ДПУ в 1925 р. у с. Браїлівка Крюковського району Кременчуцької округи. Ініціативна група вимагала скасування податків, якими обкладалися сільськогосподарські підприємства, безкоштовного землевлаштування, зрівняння життєвого рівня мешканців міста й села, відмови від трудових угод наймитів і наймачів через профспілку Робітземліс, повного державного забезпечення школи й освіти на селі. Політичний аспект програми майбутньої організації передбачав широку участь селянства у виборах до органів влади в містах та скликання

загальнореспубліканської селянської конференції з прямим таємним порядком голосування на виборах [3].

Агітпроп ЦК КП(б)У миттєво реагував на можливість виникнення альтернативних, конкурентних селянських організацій, а в контрпропагандистських акціях, як аргумент недоцільності, створення таких організацій за аналогом індустріальних профспілок; використовував наявність мережі невиробничої селянської кооперації як захисника його «професійних» інтересів. Під час проведення агітаційної роботи, – йшлося в одному з інструктивних листів агітпропу ЦК КП(б)У, – треба підкреслювати, що селяни мають власні спілки, аналогічні робітничим. Це є сільськогосподарська кооперація з її різноманітними підрозділами. Агітатори мали наголошувати, що «...сільськогосподарські кооперативні об'єднання відіграють для селян таку ж роль, як і профспілки для робітників» [20]. У вищенаведеній пропагандистській пам'ятці чітко простежується теза про структурну однорідність організаційних форм громадського представництва селян, міського і сільського робітництва, а відтак і недоречність соціально-аутентичного представництва селянства. Таким чином, згідно з більшовицькою логікою однорідні структури підтверджували наявність спільних інтересів, які декларувались в усній та письмовій пропаганді у поєднанні з тезою про провідне соціокультурне становище пролетаріату щодо вираження інтересів селянства через посередництво пролетарських громадсько-політичних об'єднань існуючих селянських організацій.

Слід відзначити, що формула «Селянської спілки» була все ж таки використана більшовицьким керівництвом на початку 30-х років. Міф про «контрреволюційну» організацію «Трудова селянська партія» знадобився Сталіну і його оточенню для знищення видатних теоретиків кооперативного руху та аграрників-практиків, а також для виправдання репресій у ході тотальної колективізації сільського господарства.

Як бачимо, радянські громадські об'єднання, що діяли в сільській місцевості України, у соціокультурному аспекті свого функціонування, залишалися актуальною для більшовицького режиму формою громадської активності селянства, поєднуючи цільові системи реалізації особистих та суспільних інтересів на рівні державної пропаганди. Водночас, вони не могли задовольнити прагнення селянських мас до власного соціально-аутентичного представництва. Результатом стала драматична боротьба за створення «Селянської спілки» у розлозі спектрі проектів – від селянської політичної партії до загальноселянської професійної спілки. Рух за «Селянську спілку» був реакцією на антиселянську політику компартійного режиму, охоплюючи практично усі верстви українського села.

Література

1. Директиви ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: сб. документов за 1917 – 1947 гг. – М. – Л., 1947. – С. 120.
2. Симонов Н. С. Реформа политического строя: замыслы и реальность / Н.С. Симонов // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 1. – С. 44.
3. Крыщенко Н. В. Судебные речи / Н.В. Крыщенко. – М., 1964. – С. 178.
4. Советское крестьянство. – М., 1979. – С. 164.
5. РДАСП. – Ф. 17, оп. 32, спр. 176, арк. 4.
6. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УРСР / О.І. Ганжа. – К., 1996. – С. 15, 16, 36.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2317, арк. 7.
8. Там само. – Спр. 2316, арк. 133.
9. Там само. – Спр. 2524, арк. 312.
10. Там само. – Спр. 2317, арк. 8.
11. Там само. – Спр. 2316, арк. 67 зв.
12. Там само. – Спр. 2317, арк. 5.
13. Там само. – Спр. 2316, арк. 66.
14. Мовчан О. М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади / О.М. Мовчан // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі. — С. 160.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2316, арк. 39.
16. Там само. -Арк. 134.
17. Там само. – Арк. 4.
18. Там само. – Спр. 2317, арк. 2.

19. Там само. – Спр. 2317, арк. 2,5.

20. Там само.

Журба М.А. Движение за «Селянську спілку у підрадянській Україні»: 20-е годы XX в. В статье анализируются исторические обстоятельства и исследуется процесс борьбы сельского населения Украины за создание «Крестьянского союза» как альтернативы прокоммунистическим общественным объединениям советского села.

Ключевые слова: «Селянська спілка», общественные объединения, советское село, профсоюзная организация, большевистская интернационализация сельского населения.

Zhurba M.A. The movement for the «Farmers Union» in pro-Soviet Ukraine (20s of the XXth century). The article examines the historical circumstances and investigates the process of combating of the rural population of Ukraine for the creation of «Farmers Union» as an alternative to pro-Soviet communities of the village.

Key words: «Farmers Union», pro-Soviet Ukraine, civil organizations, Soviet village, professional union.

УДК 623.438.5(477)"1941/1942"

Костенко Ю.І.,

канд. істор. наук, ст. науковий співробітник
Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України

*Бронепоезди народного ополчення у боях за Україну:
червень 1941 – липень 1942 рр.*

Стаття присвячена створенню та бойовому застосуванню бронепоездів народного ополчення на території України у початковий період війни з нацистською Німеччиною.

Ключові слова: бронепоезди, війна, історія, народне ополчення, ополченські загони, бойові дії, Україна, Німеччина.

Друга світова війна, як глобальна катастрофа, мала величезний вплив на історичний розвиток багатьох народів. Однією із драматичних сторінок збройної боротьби на території України протягом цього періоду була діяльність народного ополчення, яке почало створюватися у перші тижні після навали військ нацистської Німеччини на Радянський Союз. З огляду на несприятливий розвиток подій на фронтах у початковий період війни ополченський рух розгорнувся в широких масштабах. Ополченські збройні формування створювалися за організаційною структурою, притаманною Червоній Армії. З числа ополченців складались роти, батальйони, полки, дивізії, а подекуди й корпуси [2, арк. 5].

Архівні матеріали вказують на те, що майже одночасно з формуванням стрілецьких підрозділів народного ополчення розпочалося будівництво бронепоездів, розрахунки яких комплектувалися ополченцями.

Окремі науковці, зокрема, Є.І. Кельнер [9], А.Д. Колесник [12], Я.Є. Пашко [15] у своїх працях вже прагнули розглянути це питання, однак в основному їхні розвідки були побіжними та торкалися окремих випадків, не претендуючи на якесь узагальнення проблеми.

Завданням нашої статті є спроба узагальненого висвітлення особливостей створення та бойового застосування бронепоездів народного ополчення на території України до моменту її остаточної окупації гітлерівськими військами.

Рішення щодо будівництва першого бронепоезда українського ополчення (літер «А») було прийнято на мітингу робітників Київського паровозо-вагоноремонтного заводу (КПВРЗ) на другий день війни, тобто 23 червня 1941 р. [5, арк. 12]. 7 липня бронепоезд був готовий [15, с. 47]. Командиром бронепоезда літер «А» був призначений заступник начальника політвідділу Південно-Західної залізниці А.С. Тихохід, начальником штабу – начальник Київського вокзалу К.А. Ареф'єв. Бронепоезд мав три бронеплощини, на яких розміщувалися чотири артилерійських та 24 кулеметних розрахунки, взвод саперів, відділення зв'язку, взвод шляховиків, санітарне відділення, група розвідки [6, арк. 2]. Бронепоезд користувався власними пересувними складами боєприпасів і продовольства. Бронеплощинами, на яких розташовувалися бойові артилерійські й кулеметні розрахунки, командували П.П.Богданов, В.А.Лункевич, С.М.Пономаренко. Перший його пробний рейс відбувся 7 липня 1941 р. [12, с. 215]. Пройшовши випробовування, бронепоезд літер «А» вступив до ладу як діючий бойовий підрозділ народного ополчення Київського залізничного вузла.

З ініціативи колективу КПВРЗ у співдружності з робітниками заводу «Більшовик» 20 липня 1941 р. був побудований і вступив до ладу діючий другий бронепоезд – літер «Б» [12, с. 215]. Його особовий склад теж укомплектували добровольцями із загонів народного ополчення Залізничного району. Він мав бронеплощини, де знаходилися артилерійські гармати і 28 кулеметів. Зі служб бойового забезпечення на цьому бронепоезді знаходилися групи зв'язку, розвідки, десантна, господарсько-технічного забезпечення і санітарна. Командиром бронепоезда було призначено заступника командира бронепоезда літер «А» Л.В. Василевського, начальником штабу – Д.М.Поплавського. Командирами бронеплощадок стали Н.А. Рябоконт і В.Харитонов. Водіння поїздів довірили кращим машиністам – В.Ф.Павлію і Груздеву [6, арк. 21].

Після побудови цих перших бронепоездів ініціативу підхопили робітники Дарницького паровозного депо. Разом з колективом Дарницького вагоноремонтного заводу вони почали будівництво третього бронепоезда – літер «В», що згодом одержав назву «Дарничанин». До екіпажу було відібрано 57 осіб. Командиром був призначений майстер електротехніки Дарницького вагонного депо М.П.Богданов, який отримав бойовий досвід, воюючи на бронепоезді літер «А», а начальником штабу – офіцер Червоної Армії М.Романов [7, арк. 2].

24 жовтня 1941 р. в Луганську на заводі імені Жовтневої революції було закінчено будівництво бронепоезда №2 «За Батьківщину». Команду укомплектували за рахунок робітників-ополченців Луганська та Брянська. Командиром бронепоезда призначили капітана Бондаренка [3, арк. 48, 57, арк. 64-65].

У Севастополі на заводі імені С.Орджонікідзе в рекордно короткий термін були побудовані плавуча батарея і бронепоезд «Железняков», що відіграв велику роль в обороні міста [9, с. 102]. Загалом трудящі Криму побудували сім бронепоездів і озброїли їх виготовленою на місцевих підприємствах зброєю [13, с. 4].

Бронепоезди для ополченців будувалися також на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського та Харківському паровозоремонтному заводі [16, с. 86, 93, 161].

Бронепоезди, побудовані і оснащені ополченцями, досить ефективно взаємодіяли з регулярними частинами Червоної Армії і відповідно досягали значного успіху в боротьбі з гітлерівськими агресорами. Особливо великим було їх значення в ході Київської оборонної операції. Вже на самому її початку, після того як німці захопили Новоград-Волинський і Бердичів та почали просуватися далі на схід, штаб оборони Києва направив для допомоги частинам 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії, що оборонялись уздовж залізничної лінії Новоград-Волинський-Коростень бронепоезд київських ополченців-залізничників «Літер А» під командуванням А.С. Тихохода.

До кінця дня 09.07.1941 р. за 8 км від станції Яблонець ворог прорвав оборону наших військ і перерізав залізничну лінію. Не очікуючи наказу командування фронту командир ополченського бронепоезда А.С. Тихоход віддав наказ швидко рухатися в район прориву. На допомогу

ополченцям підійшов бронепοїзд 56-го залізничного полку під командуванням майора І.Панькова, що знаходився в той час на ділянці дороги західніше станції Яблонець.

Бронепοїзд Тихохода прибув до місця прориву першим. На повному ході він увірвався до району, зайнятого піхотою супротивника. Німці спочатку недооцінили сили бронепοїзда й спробували захопити його та взяти у полон команду. Ведучи обстріл бронепοїзда, вони пішли в атаку з трьох сторін. «Ми підпустили ворогів – майже впритул, – згадував Тихоход, – а потім почали розстрілювати їх із сорока кулеметів... Під шквальним вогнем бронепοїзда ворог відступив» [11, с. 201]. На цей час на допомогу бронепοїзду літер «А» підійшов армійський бронепοїзд майора І.Панькова. За допомогою цих бронепοїздів частини 15-го корпусу ліквідували прорив і відновили положення на своїй ділянці фронту.

10 липня німці відновили атаки. Проти бронепοїздів було кинуте авіацію і танки. «Ми зосередили вогонь проти літаків, – згадував Тихоход, – збили один «юнкерс». Тим часом на нас знову поповзли німецькі танки. Йшли вони двома колонами, повільно, на ході обстрілюючи траншеї військ і бронепοїзди. За танками рухалася піхота. По ворогу почали стріляти не тільки бронепοїзд, а й батареї артилерійського дивізіону, перекинутого сюди вночі радянським командуванням. Снаряди попадали в ціль. Відразу ж зайнялися дві німецькі машини, потім – ще одна... Ворожа атака була зірвана. З 18 танків ним було втрачено 5» [11, с. 201]. Просування німців на цій ділянці фронту було затримано майже на півмісяця.

Під час нанесення контрудару військами 5-ї армії з району Коростеня ополченці-залізничники зі своїм бронепοїздом надавали частинам цієї армії істотну допомогу. Бронепοїзд Тихохода, курсуючи по залізничній гілці від Коростеня до Новоград-Волинського, допомагав військам 5-ї армії прикривати правий фланг її частин, що наносили контрудар.

Командування групи армій «Південь», переконавшись у неможливості прорвати київські укріплення в центральному секторі оборони, вирішило припинити лобові атаки і, скориставшись розривами фронту між Київським УРом і флангами 5-ї й 6-ї армій, обійти Київ з півночі і півдня, вийти до Дніпра і форсувати його, оточити Київ та захопити його ударом зі сходу або ж шляхом тривалої облоги.

Щоб зірвати ці наміри супротивника, командування Південно-Західного фронту вирішило нанести флангові удари по його угрупованню лівофланговими з'єднаннями 5-ї армії і частинами 27-го корпусу, а південніше Києва – силами 64-го корпусу і 20-ї армії.

До прибуття 27-го і 64-го стрілецьких корпусів у район зосередження для нанесення контрударів ділянки розриву нашого фронту прикривалися тільки частинами залізничної охорони і бронепοїздами, що курсували по магістралях Київ – Коростень – Київ – Фастів. Тут діяли чотири бронепοїзди: бронепοїзд «Літер А» київських ополченців під командуванням Тихохода, бронепοїзд 56-го залізничного полку під командуванням майора І.Панькова, бронепοїзд 56-го полку НКВД під командуванням старшого лейтенанта П.К.Іщенко та армійський бронепοїзд під командуванням лейтенанта Ананьєва. А 21 липня до них приєднався і другий бронепοїзд київських ополченців-залізничників – «Літер Б» – під командуванням Л.В.Василевського [10, с. 165, 203; 340, 11, с. 198-206].

Частини залізничної охорони за допомогою цих бронепοїздів при взаємодії з ополченськими підрозділами м. Києва й області зуміли в середині липня відбити всі спроби противника перерізати залізничну магістраль Київ – Коростень у районах станцій Ворзель, Бородянка, Клавдієво, Немешаєво й утримували ці ділянки до підходу 27-го стрілецького корпусу генерала А.Д.Артеменка.

У ніч на 4 серпня обидва бронепοїзди київських ополченців-залізничників здійснили наліт на станцію Боярку, де був розташований пункт боєпостачання німецьких військ, що штурмували Київ з півдня. Розвідники бронепοїзда «Літер Б» виявили на станції сховища боєприпасів, пального і продовольства. Ремонтні бригади бронепοїздів у нічній темряві відремонтували відрізок шляху, зруйнованого ворогом на підході до станції з боку Києва. Перед світанком обидва бронепοїзди увірвалися на ворожі позиції. Їх вогневими засобами гітлерівців було вибито із залізничної станції. Сміливий наліт київських ополченців на станцію Боярка продовжувався лише близько 10 хвилин. За цей час німці були відігнані далеко від станції, а підричники-ополченці

встигли знищити склади боєприпасів, спалити запаси пального та продовольства, що знаходилися на станції [11, с. 207 – 208].

За час оборони Києва бронепоезди ополченців-залізничників завдали німцям досить великих втрат. Команда бронепоезда «Літер Б» провела 80 бойових операцій проти ворога. Бронепоезд «Літер А» взяв участь у понад 50 операціях. За 75 днів бойових дій бронепоезд під командуванням А.С.Тихохода у районі Києва знищив три танки, чотири танкетки, вивів з ладу 150 гармат і мінометів, близько 200 автомашин з військовим майном і боєприпасами, збив сім аеростатів повітряного спостереження противника, ліквідував понад 20 спостережних пунктів і понад 200 кулеметних точок. За неповними даними, цей бронепоезд знищив понад 3 тис. ворожих солдатів і офіцерів [2, арк. 15-16].

Не менш важливу роль відігравали бронепоезди ополченців і в інших боях на території України. Так, у ході оборони Одеси в розпалі боїв під Березівкою у район бойових дій підійшов бронепоезд № 21, збудований робітниками Одеси. Команда бронепоезда наполовину складалася з ополченців. Поява бронепоезда стала повною несподіванкою для противника. Бронепоезд увірвався до ворожого розташування і відкривши вогонь із усіх своїх вогневих засобів зупинив ворога. Атака противника, що тривала 15 год., захлинулася [16, с. 217]. Всього робітниками Одеси було збудовано, оснащено та укомплектовано особовим складом – п'ять бронепоездів, 55 танків, 1262 міномети, 965 вогнететів, понад 300 тис. ручних і протитанкових гранат, близько 250 тис. протитанкових мін, більше 57 т вибухових речовин, 90 тис. пляшок із запалювальною рідиною, а також відремонтували 42 танки, більш як 300 артилерійських гармат, 962 кулемети, 6502 гвинтівки, 69 тракторів-тягачів і близько 600 автомашин [14, с. 17; 16, с. 224].

3 жовтня 1941 до липня 1942 р. досить успішно діяв проти загарбників бронепоезд № 2 «За Родину», збудований у Ворошиловграді на заводі імені Жовтневої революції. Команда цього бронепоезда була укомплектована за рахунок ополченців робітників заводу. Бронепоезд №2 «За Родину», під командуванням капітана Бондаренко знаходився у розпорядженні командування південного фронту і діяв за його наказами [3, арк. 48].

У жовтні – грудні 1941 р. бронепоезд ворошиловградців брав участь у боях проти танків генерала Гудеріана у районі станції Дебальцеве та в обороні Ростова-на Дону. Німці буквально полували за невловимим бронепоездом, який завдавав їм відчутних ударів. Щоденно ополченці зазнавали авіаційних нальотів німців, у яких одночасно було задіяно до 20 літаків.

28 грудня бронепоезд №2 «За Родину» провів дві артилерійські стрільби по колонах ворожих військ, які просувалися на схід. Вогнем ополченців було знищено понад 1 200 німців, захоплено більше 200 підвід з ворожим майном та набоями. У цей самий день, близько 15-ї год., на бронепоезд знову накинута ворожа авіація й завдала йому пошкоджень. Для ремонту ополченський бронепоезд прибув на завод імені Жовтневої революції. Ремонтні роботи, розраховані на два місяці, командою бронепоезда та робітниками заводу були проведені протягом дев'яти з половиною днів. Вже 13 січня 1942 р. ополченці знову знаходилися на фронті.

До квітня 1942 р. бронепоезд №2 «За Родину» діяв на ділянці Дебальцеве – Чорнухіно, провівши за цей час близько десяти бойових операцій. У боях проти гітлерівського наступу, влітку цього самого року бронепоезд ворошиловградських ополченців весь час знаходився на передньому краї бойових дій, завдаючи ворогу значних втрат. Поряд з наземними підрозділами противника ополченцям довелося відбивати значні сили німецької авіації. 15–16 липня люфтваффе, групами від 40 до 60 літаків, майже цілодобово атакувало бронепоезд. Виняток становили 2–3 год. нічної темряви. 16 липня бронепоезд отримав пряме влучення бомби у важку артилерійську бронеплощадку і втратив рухомість, внаслідок чого команда цього потрапила в оточення. На цей час закінчилися набої, значна частина ополченців загинула. Ті, хто залишився живим, вивели з ладу гармати, підірвали паровоз і бронеплощадку та почали виходити з оточення для з'єднання з регулярними частинами Червоної Армії [3, арк. 49–52].

Через прорахунки вищого радянського командування фактично більшість бронепоездів, створених ополченцями України, потрапили в такі умови, коли їх вимушені були знищувати самі команди цих бронепоездів. Так, після переправи на лівий берег Дніпра, ведучи запеклі бої, бронепоезди київських ополченців пройшли від Києва 84 км на схід по території, зайнятій німцями. За 3 км від станції Переяслав бронепоезди довелося підірвати, щоб вони не потрапили до

рук ворога, оскільки попереду залізничні колії і мости були зруйновані [1, арк. 72]. Бронепоезд «Маршал Будьонний» полтавських ополченців, побудований у серпні 1941 р. і укомплектований командою за рахунок робітників і службовців різних підприємств та організацій Полтави вже 4 вересня цього самого року був пошкоджений у бою і знищений своєю командою через неможливість його евакуації для ремонту [4, арк. 221-229]. Така сама доля дісталася й бронепоездам, які захищали Одесу й Крим.

Таким чином, у боях з німецькими частинами всі бронепоезди українських ополченців були знищені. Досить значними при цьому виявились і втрати серед ополченських команд бронепоездів. У той самий час бойові дії ополченських бронепоездів можна визнати як найуспішніші серед решти ополченських формувань України.

Література

1. ЦДАГОУ – Ф. 1, оп. 9, спр. 25.
2. Там само, спр. 11.
3. Там само, спр. 13.
4. Там само, спр. 16.
5. ДАКО – Ф. Р-374, оп. 2, спр. 5.
6. Там само, спр. 6.
7. Там само, спр. 7.
8. Грозные версты. Днепропетровщина, 1941-1945 гг. – Днепропетровск: Промінь, 1985. – 462 с.
9. Кельнер Е.И. Трудящиеся Севастополя в борьбе с гитлеровскими захватчиками, 1941–1942 гг. / Е.И.Кельнер // Вопросы истории. – 1956. — № 9. – С. 99-104.
10. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа 1919 – 1969. – Киев: Политупр. КВО, 1969. – 540 с.
11. Київ місто-герой. Зб. матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні. – К.: Політвидав, 1961. – 40 с.
12. Колесник А.Д. Народное ополчение городов-героев / А.Д. Колесник. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
13. Крым в период Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сб. док. и материалов. – Симферополь: Таврия, 1973. – 494 с.
14. Немеркнувший подвиг: Тезисы докладов научной конференции, посвященной 25-летию героической обороны города Одессы в 1941 г. – Киев: Наукова думка, 1966. – 159 с.
15. Пашко Я.С. Героїчна оборона столиці України (липень – вересень 1941 р.) / Я.С. Пашко // Комуніст України. – 1961. — №7. – С. 31-37.
16. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. – Киев: Политиздат, 1975. – Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). – 487 с.

Костенко Ю.И. Бронепоезда народного ополчения в боях за Украину: июнь 1941 – июль 1942 гг. Статья посвящена созданию и боевому применению бронепоездов народного ополчения на территории Украины в начальный период войны с нацистской Германией.

Ключевые слова: **бронепоезда, война, история, народное ополчение, ополченские отряды, боевые действия, Украина, Германия.**

Kostenko U.I. The armoured train of the emergency volunteer corps in the combats for Ukraine: June 1941–July 1942. The article is devoted to the creation and combat acting of the armoured trains of emergency volunteer corps on the territory of Ukraine in an initial period of the war of nazi Germany.

Key words: **armoured train, war, history, emergency volunteer corps, combat actions.**

УДК 323(510)

*Мельніченко В.В.,**аспірантка кафедри всесвітньої історії
Чорноморського державного університету імені Петра Могили**Особливості політичного курсу китайського уряду
в урегулюванні тайванського питання*

У статті розглядається динаміка політики КНР щодо вирішення тайванського питання. Акцентується увага на зародженні основних напрямів політичного діалогу Китай – Тайвань та аналізуються особливості політичного курсу КНР.

Ключові слова: тайванське питання, взаємовідносини, регіональна система, міжнародні відносини, мирне возз'єднання, окупація, втручання у внутрішні справи.

Нині актуальним є дослідження проблем безпеки (як і нових форм міжнародного співробітництва) на геополітичному та регіональному рівнях, необхідність аналізу впливу викликів та загроз глобального й регіонального характеру на формування і трансформацію основних вимірів різнорівневих механізмів безпеки. Це є актуальним і для Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР), політичний простір якого характеризується наявністю багатьох джерел міжнародної конфліктності.

Важливим структурним елементом, здатним дестабілізувати процес становлення якісно нових систем національної та регіональної безпеки в АТР, є територіальні суперечності, роз'єднаність націй в окремі політичні утворення.

Однією з невирішених політичних проблем, яка виступає як дестабілізуючий фактор структури регіональної безпеки, є незавершеність процесу возз'єднання китайських територій.

Розбудовуючи взаємовідносини з країнами АТР, потрібно враховувати особливості політичного та історичного розвитку даного регіону, а також специфіку існуючих там проблем. Зокрема особливої актуальності набуває необхідність наукового переосмислення історичних коренів виникнення «тайванської проблеми», а також дослідження її впливу на трансформацію системи міжнародних відносин у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Потреба неупередженого дослідження «тайванської проблеми» обумовлена й тим, що у вітчизняній історіографії ще не створено узагальнюючої праці, в якій би комплексно, з урахуванням нових політичних реалій, розглядалася проблематика впливу відносин США – КНР – Тайвань на реформування регіональної системи міжнародних відносин.

«Тайванська проблема» залишається найгострішим спірним питанням у відносинах між такими найпотужнішими в політичному та воєнному відношеннях державами як США та КНР.

Об'єктом нашого дослідження є система міжнародних відносин у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні після Другої світової війни. У процесі розгляду об'єкта дослідження враховуються особливості розвитку міжнародних відносин АТР, умови внутрішньополітичного розвитку Тайваню, особлива зацікавленість як США, так і КНР у визначенні шляхів возз'єднання острова з материковим Китаєм.

Предметом статті є «тайванська проблема» як комплекс геополітичних, історичних та міжнародно-правових суперечностей у відносинах між КНР з одного боку, та Тайванем, – з іншого.

Виходячи з актуальності теми, а також враховуючи недостатній ступінь її розробки у вітчизняній політичній та історичній науці, метою дослідження є узагальнюючий аналіз особливостей політичного курсу уряду КНР щодо врегулювання тайванського питання.

Для реалізації мети дослідження ми визначили такі завдання:

- проаналізувати стан дослідження проблеми;
- розглянути політичні тенденції китайського уряду в процесі врегулювання тайванської проблеми;
- дослідити можливі варіанти возз'єднання Тайваню з КНР.

«Тайванське питання» є об'єктом уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. У сучасній українській історіографії з'явилося кілька досліджень, присвячених аналізу політичних джерел тайванської проблеми та її значення в структурі взаємовідносин Азіатсько-Тихоокеанського регіону, висвітленню факторів впливу на еволюцію системи міжнародних відносин у регіоні та аналізу перспектив і моделей розвитку об'єднавчого процесу КНР-Тайвань. Зокрема це праці С.О. Шергіна, О.Г. Івченка, В.Стадниченка [6], Б.М. Гончара, Є.С.Камінського, С.В. Проня [5], С.О.Нікішенка [4], Л.Ф. Гайдукова [3], Г.М. Перепелиці, Л.О. Лещенка, спільна монографія О.А. Коппель та О.С. Пархомчук. Проблеми Далекого Сходу і питання возз'єднання Тайваню з КНР є ключовим пунктом у дослідженнях В.Н. Баришнікова та С.Н. Гончарова [1].

Канцелярія щодо Тайванських справ і Прес-канцелярія Держради КНР 31 серпня 1993 р. опублікували Білу книгу «Тайванське питання і об'єднання Китаю», в якій за допомогою історичних фактів і вичерпних аргументів висвітлені історія виникнення тайванського питання і нинішній стан відносин, викладені позиція, курс та політичні установки китайського уряду в тайванському питанні. Обнародування Білої книги з тайванського питання — важливий крок, зроблений китайським урядом з метою стимулювання розвитку відносин у регіоні і дати поштовх процесу мирного об'єднання Китаю.

Тайвань є невід'ємною частиною Китаю. Уряд Китайської Народної Республіки — це єдиний законний уряд, що представляє весь Китай. Все це вже давно визнано світовою спільнотою. Проте з огляду на добре відомі причини Тайвань і континентальна частина Китаю досі знаходяться в роз'єднаному стані.

Протягом багатьох років тайванська адміністрація відмовляється розпочати переговори про мирне возз'єднання, а останніми роками її керівники почали виступати за «розкол і роздільне управління на берегах Тайванської протоки», проводити так звану прагматичну дипломатію, насаджувати концепцію «двох Китаїв» або «одного Китаю й одного Тайваню», намагаючись навіки відторгнути Тайвань від Китаю. Діяльність сил, які виступають за «незалежність Тайваню» і розкол, набула оскаженілого характеру.

Антикитайські сили в деяких західних країнах, не бажаючи бачити Китай об'єднаним, безпардонно втручаються в тайванське питання, яке є внутрішньою справою Китаю. Вони намагаються розіграти «тайванську карту», використовувати тайванське питання для «заборони» Китаю, тим самим зв'язати Китай по руках і ногах і перешкодити його розвитку. Діючи відкрито або нишком, вони прощтовхують ухвалення Тайваню в ООН, намагаючись додати тайванському питанню міжнародний характер і перешкодити об'єднанню Китаю.

Керуючись прагненням захистити свій державний суверенітет і цілісність території країни, зберегти мир і розвиток в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і в усьому світі, китайський уряд створив кілька курсових і політичних інститутів, спрямованих на мирне вирішення тайванського питання і на об'єднання Китаю. Метою публікації справжньої Білої книги є ознайомити світову громадськість з історією виникнення і нинішнім станом тайванського питання, висвітлити позицію і наміри китайського уряду щодо врегулювання тайванського питання і тим самим заручитися підтримкою керівників усіх країн та Організації Об'єднаних Націй.

Тайвань завжди був частиною Китаю. Китайці з материка першими освоїли Тайвань. Близько 1713 років тому в китайському «Географічному довіднику про приморські краї» є згадка про Тайвань. Це найраніший запис у світі, у якому йдеться про Тайвань [2, с. 8]. Під час правління Уського царя Сунь Цюаня (III ст.) і династії Сунь (VII ст.) близько 10 тис. осіб були направлені з материка на Тайвань. Починаючи з XVII ст. освоєння китайцями Тайваню набуло широкого

масштабу. У династію Юань (1206 — 1368) і в подальші династії китайські правителі утворили на Тайвані адміністративні органи, за допомогою яких здійснювали правління на острові.

У середині XVII ст. голландські колонізатори окупували Тайвань, але в 1662 році китайські війська під керівництвом національного героя Чжен Ченгуна вигнали іноземців і відвоювали Тайвань. У 1895 р. цинський уряд, програвши китайсько-японську війну 1894–1895 рр., вимушений був підписати Симоносекський договір, згідно з яким острів Тайвань і острови Пенху «поступилися» Японії. У липні 1937 р. китайський народ піднявся на загальнонаціональну антияпонську війну. У «Декларації про оголошення війни Японії» китайський уряд заявив усьому світу, що він денонсує всі нерівноправні договори, підписані з Японією, і поверне собі Тайвань і острови Пенху. У 1945 р. Японія капітулювала, заявивши, що вона беззастережно приймає умови «Потсдамської декларації» і «Каїрської декларації», одним з пунктів яких було повернення Китаю Тайваню. Таким чином Тайвань знов повернувся в лоно батьківщини, під суверенітет Китаю.

Після 1949 р. згідно з відомими причинами Тайвань опинився тимчасово у стані роз'єднаності з материковою частиною Китаю, але це зовсім не змінило його статусу як його невід'ємної частини. У світі існує тільки один Китай. Тайвань є невід'ємною його частиною. За цими пунктами сходяться в поглядах у Китаї і за його межами, це також визнано Організацією Об'єднаних Націй і більшістю країн світу.

Вирішення тайванського питання і об'єднання батьківщини — це велика і священна місія китайського народу. З часу проголошення КНР китайський уряд докладав до цього величезних зусиль. Основним курсом китайського уряду в урегулюванні тайванського питання є «мирне об'єднання і одна держава – два устрої».

Ще у 50-і роки китайський уряд передбачав вирішити тайванське питання мирним шляхом. У травні 1955 р. прем'єр Чжоу Еньлай на сесії Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників (ПК ВЗНП) відзначив, що існують два можливих шляхи вирішення тайванського питання — військовий і мирний. Китайський народ готовий добитися врегулювання цього питання мирним шляхом, якщо умови дозволять. У квітні 1956 р. голова Мао Цзедун висловив ще уїлька політичних міркувань: «Перевагу слід віддати мирному способу», «всі патріоти – члени однієї сім'ї, незалежно від того, коли вони стали на захист позиції патріотизму» [2, с. 92]. Проте через втручання певних чужоземних сил і інших причин, ці міркування не були втілені в життя.

Починаючи з 70-х років як міжнародний, так і внутрішній стан у Китаї зазнав важливих змін: між Китаєм і США були встановлені дипломатичні відносини і здійснена нормалізація державних відносин; на третьому пленумі ЦК 11-го скликання компартія Китаю вирішила перенести центр тяжіння партійно-державної роботи на сучасну економіку. Разом з цим, китайці по обидва боки Тайванської протоки, а також китайці-емігранти, що проживають за кордоном, і особи китайського походження сподіваються, що китайці співпрацюватимуть і спільними зусиллями добиватимуться відродження Китаю. На такому історичному тлі китайський уряд, виходячи із загальнонаціональних інтересів і перспективного розвитку країни, керуючись принципами пошани історії, ділового підходу, врахування реальної дійсності та інтересів усіх сторін, висунув курс – «мирне об'єднання і одна держава – два устрої».

1 січня 1979 р. ПК ВЗНП КНР обнародував «Звернення до тайванських співвітчизників», у якому він урочисто проголосив основоположні політичні установки китайського уряду, що стосуються мирного вирішення тайванського питання, і виступив із закликом провести переговори з питання припинення військового протистояння між обома сторонами Тайванської протоки. У зверненні давалась також обіцянка, що при здійсненні національного об'єднання неодмінно «поважатимуться статус-кво Тайваню і думки представників різних кіл Тайваню і будуть зроблені розумні і раціональні політичні установки і заходи» [2, с. 93-94].

30 вересня 1981 р. Голова ПК ВЗНП Е Цзяньїн в інтерв'ю для друку дав роз'яснення подальшої політики і курсу щодо вирішення тайванського питання. Він сказав, що «...після об'єднання країни Тайвань може зберегти за собою право на високий ступінь самоврядування як особливий адміністративний район». Він запропонував також провести переговори між

правлячими партіями обох сторін Тайванської протоки – Компартією і Гоміньданом – на паритетних основах.

11 січня 1982 р. керівник Китаю Ден Сяопін з приводу згаданого вище інтерв'ю Е Цзяньїна відзначив, що тут фактично присутня концепція «одна держава – два устрої». При загальній передумові здійснення національного об'єднання в основній частині країни здійснюватиметься соціалізм, а на Тайвані – капіталізм.

26 червня 1983 р., розвиваючи далі концепцію мирного об'єднання Тайваню з континентом, Ден Сяопін відзначив, що суть питання – це об'єднання батьківщини. Разом з цим він дав роз'яснення політичним установкам китайського уряду, що стосуються питань об'єднання обох сторін протоки і заснування Тайванського особливого адміністративного району.

12 жовтня 1992 р. Генеральний секретар ЦК КПК Цзян Цземінь відзначив: «Неухильно дотримуючись курсу «мирне об'єднання Батьківщини, одна держава – два устрої», ми активно сприятимемо справі об'єднання Батьківщини». «Ми знов підтверджуємо, що Комуністична партія Китаю готова встановити щонайшвидше контакти з Гоміньданом із тим, щоб створити умови для переговорів з питань про офіційне припинення протистояння на берегах протоки і про поступове здійснення мирного об'єднання Батьківщини. До участі в цих переговорах можна було б залучити видатних діячів інших політичних партій, організацій і різних кіл суспільства двох сторін протоки» [2, с. 95].

Курс «мирне об'єднання і одна держава – два устрої» – це важлива складова частина теорії та практики будівництва соціалізму з китайською специфікою, незмінна й основоположна державна політика китайського уряду на тривалий період часу. Його основними моментами є такі:

1) Один Китай. У світі існує тільки один Китай, а Тайвань є невід'ємною частиною Китаю. Центральний уряд знаходиться в Пекіні. Це загальноновизнаний факт, який становить передумову мирного вирішення тайванського питання.

Китайський уряд рішуче виступає проти будь-яких висловів і дій, спрямованих на розкол Китаю і роблять замах на його суверенітет і територіальну цілісність, проти створення «двох Китаїв», «одного Китаю і одного Тайваню» або «однієї держави з двома урядами», проти всіх спроб і актів, що можуть призвести до «незалежності Тайваню». Китайці на обох берегах протоки одноголосно виступають за те, щоб у світі існував лише один Китай, і підтримують об'єднання країни. Статус Тайваню як невід'ємної частини Китаю є визначеним і незмінним, тут не може бути і мови про «самовизначення».

2) Співіснування двох систем. У рамках одного Китаю соціалізм у континентальній частині і капіталізм на Тайвані співіснуватимуть і спільно розвиватимуться протягом тривалого часу, виключено, що хтось когось поглине. Таке міркування ґрунтується головним чином на врахуванні нинішньої ситуації на Тайвані і практичних інтересів тайванських співвітчизників. Це буде важливою та головною специфікою державного устрою Китаю після здійснення його об'єднання. Також після об'єднання не зміниться соціально-економічна система, що діє нині на Тайвані, спосіб життя, економічні і культурні зв'язки із зарубіжними країнами. Приватне майно, житлові будинки, земельні ділянки, власність підприємств, законні права спадкоємства, інвестиції китайських емігрантів та іноземців без винятку захищатимуться законом.

3) Високий ступінь самоврядування. Після здійснення об'єднання країни Тайвань стане особливим адміністративним районом, який, на відміну від інших провінцій і районів Китаю, користуватиметься правом високого ступеня самоврядування. Він матиме адміністративну, законодавчу і незалежну судову владу, а також право на винесення остаточної судової ухвали. Він самостійно управлятиме своїми партійними, адміністративними, військовими, економічними і фінансовими справами; він також матиме право підписувати з іноземними державами торгівлі, культурні угоди та інші права щодо зовнішніх відносин; він може мати свою власну армію; континентальна частина не дислокуватиме на Тайвані ні військовий, ні адміністративний персонал. Представники уряду особливого адміністративного району і видатні діячі Тайваню можуть посідати керівні посади в центральних державних органах влади, а також брати участь в управлінні загальнодержавними справами.

4) Мирні переговори. Здійснення національного об'єднання мирним шляхом контактів і переговорів – таке загальне сподівання всіх китайців. Адже на обох берегах протоки живуть

китайці. Якщо унаслідок розколу державного суверенітету і територіальної цілісності вони почнуть воювати один проти одного, то це буде величезною трагедією для всього китайського народу. Мирне об'єднання допоможе згуртованості всіх націй Китаю, піде на користь соціально-економічній стабільності і прогресу на Тайвані, а також послужить процвітанню і зростанню могутності всього Китаю.

Для того щоб покінчити із станом ворожості і здійснити мирне об'єднання, обидві сторони протоки повинні якнайшвидше встановити контакти і почати переговори. При виконанні передумови існування «одного Китаю» можна обговорювати будь-які питання, включаючи питання про способи ведення переговорів, питання про те, які партії, організації і представники братимуть участь у переговорах, а також інші питання, що становлять інтерес для тайванської сторони. На нашу думку, два береги протоки напевно знайдуть прийнятне для обох сторін рішення і сядуть за стіл переговорів.

Враховуючи складну ситуацію, китайський уряд виступає за те, щоб до здійснення возз'єднання обидві сторони на основі принципів взаємної пошани, взаємодопомоги й спільної користі активно сприяли розвитку економічного співробітництва і спілкування в різних сферах, підтримували прямі поштово-телеграфні, торгові та транспортні зв'язки, а також двосторонні обміни з тим, щоб створити відповідні умови для мирного об'єднання країни.

Мирне об'єднання є важливим курсом китайського уряду. Проте будь-яка суверенна держава має право чинити заходи, які вона вважає за необхідне, включаючи військовий спосіб, для захисту свого суверенітету і територіальної цілісності. Китайський уряд не зобов'язаний давати обіцянку будь-якій іноземній державі або особам, які намагаються розколоти Китай, з приводу того, яким чином він готовий вирішувати свої внутрішні справи.

Слід зазначити, що тайванське питання відноситься виключно до сфери внутрішніх справ Китаю і відрізняється від німецького і корейського питань, що виникли у результаті Другої світової війни відповідно до міжнародних угод. Китайський уряд незмінно виступає проти вирішення тайванського питання тими способами, які свого часу були застосовані для врегулювання німецького і корейського питань. Тайванське питання може бути вирішене раціональним шляхом консультацій між обома сторонами протоки в рамках одного Китаю.

Китайський народ неодмінно звільнить Тайвань. Така непохитна воля всього 600-мільйонного китайського народу.

«Наш уряд неодноразово вказував, що у китайського народу існує два можливих шляхи звільнення Тайваню, а саме: звільнення військовим або мирним шляхом, і що китайський народ має намір, наскільки це дозволять умови, добиватися звільнення Тайваню мирними засобами. Немає ані найменшого сумніву в тому, що якщо б Тайвань міг бути звільнений мирним шляхом, то це найкращим чином відповідало б інтересам нашої країни, всього нашого китайського народу, а також миру в Азії і в усьому світі» [7, с. 30-31].

Сьогодні можливість мирного звільнення Тайваню зростає. Пояснюється це перш за все тим, що у міжнародному світі має місце певна тенденція до пом'якшення напруженості, а також тим, що здійснювана США озброєна окупація Тайваню і їх втручання у внутрішні справи Китаю стикаються з протидією все більшої частини миролюбних країн і народів.

Отже, питання про повернення Тайваню батьківщині, незалежно від того, якими засобами це здійснюватиметься, повинно і цілком може бути вирішене тільки самими китайцями, і жодне іноземне втручання недопустиме. Проте США мають іншу позицію. Вони розглядають Тайвань як свою колонію і користуються цим, щоб поторгуватися з Китаєм. Усі спостерігають також, що США не тільки окупували Тайвань і встановили там свій контроль у політичній, військовій, економічній і культурній сферах, а й удаються до звичайної для них змовницької тактики внесення розколу, щоб посіяти усередині Тайваню підозру і ворожнечу, прагнучи таким чином підсилити свій контроль. Проте подібні дії американських агресивних сил, спрямовані на втручання у внутрішні справи Китаю, викликають все більшу незадоволеність гоміндановських військовослужбовців і чиновників на Тайвані.

«Ми незмінно виступаємо за об'єднання всієї нації для одностайної відсічі зовнішнім ворогам. На користь нашої великої батьківщини і нашого народу члени Комуністичної партії Китаю і члени партії Гоміндан пліч-о-пліч двічі билися проти імперіалізму. Після закінчення війни

проти японських загарбників ми також доклали зусиль щодо досягнення миру усередині країни. І в період громадянської визвольної війни, коли китайський народ змушений був узятися за зброю, і навіть після звільнення материка, ми ніколи не припиняли зусиль для досягнення миру шляхом переговорів. Хоча останні роки, унаслідок озброєної американської інтервенції, ми і гомінданівські військовослужбовці та чиновники йшли різними шляхами, але якщо тільки всі ми будемо враховувати інтереси нації і батьківщини понад усе, то ми знову зможемо з'єднати наші руки і об'єднатися воедино. Ми віримо, що наша велика нація, що пережила довгі страждання, поза сумнівом зможе здійснити повне об'єднання батьківщини, покладаючись на свої власні зусилля» [7, с. 33].

Література

1. Барышников В.Н. К вопросу о воссоединении Тайваня с КНР / В.Н. Барышников, С.Н. Гончаров // Проблемы Дальнего Востока. – 1984. – №3. – С. 76–87.
2. Вопросы и ответы, касающиеся Белой книги «Тайваньский вопрос и объединение Китая». – Пекин: Межконтинентальное изд-во Китая, 1997. – 113 с.
3. Гайдук Л.Ф. Основна на сьогодні тенденція. Українсько-китайські відносини: історія, сьогодення, перспективи / Л.Ф. Гайдук, Сін Лі // Політика і час. – 2001. – № 7. – С. 57–61.
4. Нікішенко С.О. Україна — Китай: стелися, шовковий шлях / С.О. Нікішенко // Віче. – 1997. – № 4. – С. 134–142.
5. Пронь С. В. Новейшая история стран Азии и Африки, 1917-1994 годы: Курс лекций. – Николаев, 1995. – С. 157.
6. Стадниченко В. Тайвань: крок у ХХІ вік. Журналістські записки на рисовому папері / В. Стадниченко. – К.: ХХ вік – Україна, 1998. – 238 с.
7. Чжоу Энь-лай. О современном международном положении, внешней политике КНР и об освобождении Тайваня (выступление на III сессии Всекитайского собрания народных представителей первого созыва 28 июня 1956 года). – Пекин: Изд. л-ры на иностр. языках, 1956. – 35 с.

Мельниченко В. В. Особенности политического курса китайского правительства в урегулировании тайваньского вопроса. В статье рассматривается динамика политики КНР относительно решения тайваньского вопроса. Акцентируется внимание на зарождении основных направлений политического диалога Китай-Тайвань и анализируются особенности политического курса КНР.

Ключевые слова: тайваньский вопрос, взаимоотношения, региональная система, международные отношения, мирное воссоединение, оккупация, вмешательство во внутренние дела.

Melnichenko V.V. Features of the Chinese government policy in resolving the Taiwan question. The author examines the dynamics of the People's Republic of China (PRC) policy in relation to the resolving the Taiwan question. The main accent is given to the conception of basic directions of China-Taiwan political dialogue and the analysis of the foreign-policy course of the People's Republic of China (PRC) is presented.

Key words: Taiwan question, relationship, regional system, International relations, peaceful reunification, occupation, interference in internal affairs.

УДК 351.751.5-058.2372 "1930"

Стоян Т.А.,

*канд. істор. наук, професор кафедри історії та філософії історії
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова**Політичні репресії проти учених-істориків в Україні 1930-х рр.*

У статті з'ясовуються особливості цензурної репресії щодо українських істориків як складової репресивної політики радянської влади в Україні.

Ключові слова: репресії, політична цензура, вчені-історики.

Побудова демократичного суспільства в Україні неможлива без наукового осмислення сутності комуністичної системи, причин її кризи та деградації. Незважаючи на зусилля багатьох дослідників по розсекреченню радянського тоталітаризму, все ще належить розкрити чимало важливих його аспектів. Метою цієї наукової розвідки є з'ясувати, як політичні репресії 1930-х років, і зокрема інтелектуальна та фізична ізоляція учених-істориків, розчистили підґрунтя для уніфікації історичної науки.

Історіографія історії політичних репресій в УРСР 20–30-х років найвичерпніша й найчисельніша з урахуванням наявних джерел. Можна сміливо говорити про окремий напрям – репресологію, беручи до уваги багатотомну серію «Реабілітовані історією»[1]. Ця проблема об'єднує українських, російських і західних дослідників, але серед великої кількості праць значно менше науково-кваліфікаційних досліджень саме про політично-ідеологічні мотиви та соціогуманітарні наслідки сталінського терору проти істориків. У дисертаціях та монографіях російських учених підкреслюється функціонування цензури в університетах РСФРР [2], а також в академічних установах, хоча офіційно праці Академії наук звільнялися від головлітвського контролю [3].

Термін «цензурна репресія» використовувався в офіційних звітах Головліту на початку 1930-х років, але як форма і метод ізоляції вільнодумства учених був застосований ще у 1922 р., згодом протягом НЕПу послаблений. Його системна реанімація припадає на 1929 р., коли карально-репресивні органи започаткували політичну чистку академічних інститутів та університетських кафедр. Російський дослідник Р.Г. Піхоя, аналізуючи інституційно-функціональний статус історичної науки в СРСР 20–30-х років, пояснює «класово-політичний гнів сталінської верхівки стосовно Академії наук своєрідною змовою, яка виявилася в тому, що марксистські кандидати в академіки (М.І. Бухарін, І.М. Губкін, Г.М. Кржижановський, М.М. Покровський, Д.М. Рязанов) були обрані з мінімальною перевагою, а філософ О.М. Деборін, історики – М.М. Лукін, В.М. Фріче – не пройшли до складу дійсних членів[4]. М.М. Покровський, чия марксистська совість була скривджена, вимагав докорінної реорганізації гуманітарної секції Академії наук, оскільки «період мирного співіснування» завершився. Арешти розпочалися влітку 1929 р., але першими зазнали нищівного удару представники української наукової інтелігенції. Так, серед засуджених по справі «СВУ» були – академік С.О. Єфремов, професорів – Й.О. Гермайзе, П.О. Єфремов, В.О. Щепотьєв, академік М.Є. Слабченко, які належали до істориків мови, літератури, історичної минувшини України [5]. Третину за арештованих становили професори «радянських вишів», а справа «СВУ» поширювалася на окружні філії – Уманську, Київську, Полтавську, Чернігівську, Кам'янець-Подільську, Шевченківську, Кременчуцьку, Прилуцьку та ін. Органи ДПУ, спираючись на доноси та вказівки цензури, виявляли чергових жертв, серед яких опинилися академік А. Кримський, теоретик та історик кооперації П. Височанський.

Ідеологічна, а не концептуально-теоретична атака ВУАН, припадає на весну 1928 р., коли марксистська школа істориків партії висунула в академіки М.Скрипника, М. Яворського, В. Коряка, а не отримавши підтримки, вдалася до переобрання президії. Її не переобирали п'ять років. Від академічних справ «відлучили» С. Єфремова, але не вдалося звільнити А. Кримського. «Перша група подачею своїх голосів, – повідомляла київська газета «Пролетарська правда» 6 травня, – виявила політичну демонстрацію проти органів радянської влади, що керують культурними справами, а тим самим і проти всього радянського уряду України» [6]. Через рік влада краще підготувалася до виборів, а 17 квітня 1929 р. РНК УСРР навіть видала постанову «Про поповнення ВУАН новими

дійсними членами та про порядок вибору їх». Організатор виборів «по-новому» Ю. Озерський переймався тим, щоб поповнення відбувалося «...новими, молодими силами, зокрема представниками марксистської методи в дослідженні» [7]. До них належали П.Г. Тичина, Янко Купала (І.Д. Луцевич), О.А. Яната, нарком освіти М.О. Скрипник. Інтелектуальний кістяк ВУАН становили: Д.І. Багалій, В.І. Вернадський, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, А. Кримський, яких було дуже складно звільнити за адміністративним наказом, але можна було заарештувати. Двоє з них (М.С. Грушевський, С.О. Єфремов), судячи з політичного доносу їхнього колеги С.М. Семка, написаного 9 січня 1929 р. до С.В. Косіора одразу після Всесоюзної конференції істориків-марксистів, були представниками української націоналістичної історичної науки, «націоналістами-шовіністами»[8]. Ідеологічний ярлик, причеплений до прізвища ученого, означав перепустку до ГУЛАГу.

Довкола «старорежимної» професури партійно-агітаційні органи сформували ідеологічний ритуал повсякденного шельмування. Терміни «ліва», «права», «нейтральна», «націоналістична», «кадетська» професура стали для преси звичним явищем [9]. Для соціалістичного перевиховання творчої інтелігенції було засновано Всесоюзну асоціацію робітників науки і техніки сприянню соціалістичного будівництва (ВАРНТСО), а також її українську філію – УТОРНТСО. Її членами стали О.В. Палладін, С.Ю. Семковський, М.І. Яворський, В.О. Юринець, О.Г. Гольдман, О.І. Попів, Й.Ю. Гермайзе, Д.І. Багалій, Н.Ю. Мірза-Авак'янц та ін., а професори становили майже третину членів[10]. Саме ця організація цинічно розправилася з академіком С.О. Єфремовим у листопаді 1929 р., з'ясовуючи «політичне обличчя» українського академіка[11].

Політичний терор став найпереконливішим аргументом влади проти наукової інтелігенції. «Академічна справа», яку започаткували арешти відомих учених-істориків у жовтні 1929 р., була складовою частиною системного перевиховання «старої професури».

Драматичною і цілком трагічною виявилася доля М.С. Грушевського. Адміністративно-політична ізоляція українського історика відбулася одразу після повернення в Україну весною 1924 р., відколи він став «невизним». 12 січня 1929 р. його обрали дійсним членом АН СРСР [12], що означало додаткову концептуальну блокаду. Органи ДПУ «встановили» відношення М.С. Грушевського до справи «СВУ», але академік не брав участі в політичних кампаніях по шельмуванню причечених колег – С. Єфремова, Й.Ю. Гермайзе та ін. Справа-формуляр на М. Грушевського, опублікована В. Пристайком та Ю. Шаповалом у 1996 р., переконливо доводить наявність постійного нагляду органів ДПУ за українським істориком. Фабрикуючи справу «Українського націоналістичного центру» (лютий 1931 р.), співробітник ДПУ УСРР І. Леплевський виокремив його керівника М.С. Грушевського. 21 лютого 1931 р. інший чекіст І. Соколов (Шейніс) інформував про «блок» між академічним істориком та економістом К.Г. Воблим[13]. 23 березня 1931 р. ОДПУ СРСР за підписом Г. Ягоди видало ордер на арешт М.С. Грушевського, якого заарештували у Москві під час наукового відрядження. Ученого допитував сам В.А. Балицький, тому «довелося» зізнатися та стати «ідеологом» УНЦ. Його «активними» членами стали історики, економісти – М.В. Горбань, Ф.Я. Савченко, П.О. Христюк, П.Ф. Височанський, а також М.І. Яворський, якого заарештували 10 березня 1931 р. в Ленінграді та спецконвоєм перевезли до Москви[14]. Перебуваючи в таборах ГУЛАГу, М.І. Яворський написав 30 червня 1935 р. заяву про фактичне зречення від комуністичної ідеї, про «повільне знищення, моральне й фізичне» наукової інтелігенції. «Я особисто «перековуватися» не збираюся, – з неприхованим відчаєм писав колишній історик-марксист, – боготворити «геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» не бажаю, та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях і таборах в умовах, означених вище, коли їх сім'ї засуджені на повільну голодну смерть в умовах т. з. «культурного і заможного життя», в умовах сталінського «підкування про людину», коли сотні тисяч пограбованих українських селян засівають Росію своїми кістками на каторжних будовах, лісозаготівлях та інших видах примусових робіт, коли стільки ж гине їх від голоду у себе на батьківщині, хоча начебто і там жити стало «веселіше»[15]. Запізніле зізнання, але мужнє і засуджуюче. Немарксист Грушевський і марксист Яворський виявилися однаково шкідливими для радянської політичної системи, яка усунула їх від професійної та громадської діяльності.

Згаданий у справі «УНЦ» академік К.Г. Воблий, хоч і залишився жити і працювати в Україні, однак пройшов крізь горнило ідеологічної чистки. Його прізвище та науковий авторитет зазнали публічного остракізму. Марксистський критик від літератури А. Сенченко назвав К. Воблого «ідеологом російського імперіалізму» та «ідеологом буржуазного реставраторства»[16]. Праці К. Воблого з політичної економії, страхової справи, народного господарства, крім прикладних аспектів, мали історичні і суто теоретичні розділи, але у них не було «буржуазного апологетизму». Звинувачення ученого в тому, що він «...старанно замовчує проблему класової боротьби, класових суперечностей, експлуатації пролетаріату»[17], лише викривали ідеологічні постулати системи політичної цензури. Йому приписували захоплення столипінською реформою, хуторянськими та куркульськими господарствами, «міцним селянським землеволодінням», підтримку поміщицьких економії, ніби вони були загрозою для селян і суспільства.

12 листопада 1931 р. комфракція ВУАН під головуванням В.П. Затонського, враховуючи наслідки «очищення» Академії наук від «ворожих елементів», висловила свою «принципову позицію» з цього питання.

Серед присутніх були М. Скрипник, О. Шліхтер, В. Юринець, О. Гольдман, Р. Левік, О. Палладін та ін. «Посилення ідеологічного наступу, – зазначалося в резолюції зборів фракції, – що цілком правильно перевела парторганізація ВУАН, організувавши низку дискусій, зокрема, щодо наукової творчості академіків Грушевського, Воблого, викликало значне зрушення в розстановці класових сил у стінах самої Академії наук»[18]. Тактика і стратегія осуду вчорашніх колег зрозуміла, а тлумачення «класові сили» в Академії викликають суперечливе враження. Рішення виглядали абсурдно, якщо оцінювати їх з позиції наукового глузду, але були цілком мотивованими з політичної точки зору та органів цензури. Академічна наука була підконтрольна ЦК КП(б)У, позаяк мала номенклатурних академіків В.П. Затонського, О.Г. Шліхтера, М.О. Скрипника. Відповідні ідеологічні підрозділи ЦК КП(б)У стежили за друкованим словом у часописах «Літопис революції», «Прапор комунізму», «Україна» та ін. Зокрема, 24 лютого 1931 р., заслухавши доповідну записку А. Хвилі, секретаріат ЦК КП(б)У видав постанову стосовно журналу «Україна», якого редагував М. Грушевський. «У зв'язку з тим, – наголошувалося в ній, – що в роботах ВУАН з галузі історії є велика низка робіт, що ширять буржуазно-націоналістичні погляди, зокрема, що журнал «Україна» ці погляди систематично пропагує в різних формах, при чому провадить таку лінію, одверто ігноруючи справу соціалістичного будівництва України, визнати за потрібне: а) запропонувати Товариству істориків-марксистів організувати низку наукових доповідей з критикою історичної продукції ВУАНу, зокрема вмістивши статті з критикою журналу «Україна», б) запропонувати Товариству істориків-марксистів розгорнути критику буржуазно-націоналістичних робіт М. Грушевського». Партійний орган фактично виконував функцію системного політцензора: контролював діяльність ВУАН, виносив теоретичні оцінки наукових праць, забороняв видання, організовував ідеологічну кампанію проти окремих учених, ізолюючи їхні концепції, погляди, праці.

Політична залежність ВУАН, не торкаючись вузівської історичної освіти, була очевидною. Так, 18 березня 1932 р. бюро партосередку першого відділення ВУАН обговорило сталінського листа до журналу «Пролетарская революция», визнавши його значення для боротьби «...з ворожим буржуазним фронтом за творення пролетарської науки і застосування марксо-ленінської методології в царині дисциплін, що їх репрезентує саме відділ природничо-технічних наук Академії»[19]. Партком запропонував академіку Л.М. Левицькому спростувати «в нашій партійній пресі» власні думки і погляди, які він висловлював на зборах Академії наук. Учені в галузі прикладних наук не знали, яким чином застосовувати «марксо-ленінську методологію», але від них вимагали лише прихильності, лояльності, слухняності.

Репресивна суть політичної цензури в галузі історичної науки, академічної та вузівської, полягала в інтелектуальній ізоляції та у відвертій фізичній ліквідації учених, які не сприймали марксизму або спотворювали його. Протягом 1929–1931 рр. відбувалися масові репресії проти істориків, філософів, літературознавців шляхом безпідставного арешту, фабрикації так званих судових справ, хоча ними займалися органи ДПУ. Фактично була зруйнована наукова школа М. Грушевського, навіть «історика-марксиста» М. Яворського, тому що коридорами «катедр» та інститутів прокотилися «кадрові чистки». Партійно-політичні органи цензури, не чекаючи позитивних наслідків соціалістичного перевиховання, вдалися до карально-репресивних методів. За підрахунками М.М. Кузьменка, серед репресованих у 30-х роках – 184 науковці, «класичних» істориків виявилось 92, істориків права – 11, етнографів – 21, археологів – 21, істориків літератури – 8[20]. Це лише протягом 1930–1933 рр., тобто до початку «великого терору». 10 квітня 1932 р. помер від тривалої хвороби М.М. Покровський[21], а молодші марксистські кадри вимагали «...інших темпів від марксистсько-історичного фронту»[22]. Наступного року помер ще один марксист-суспільствознавець – М.С. Ольминський, який належав до фундаторів Іспарту.

Друга хвиля масового політичного терору проти української інтелігенції тривала протягом 1933–1934 рр., яка стосувалася М.О. Скрипника та його оточення, тобто представників так званого українського націонал-фашизму. Нарком освіти за рік до його публічного шельмування опублікував навіть статтю про діалектичний матеріалізм ленінського тлумачення науки[23]. Системна і гостра критика політики М.О. Скрипника, яка мала на меті фізичне знищення опального наркома, завершилася його самогубством, відтак і сигналом для згорання українізації. В.К. Винниченко, надіславши до уряду УСРР 18 вересня 1933 р. листа, писав про незавершення національно-культурного розвитку на Україні[24], тому що його мотором був саме М.О. Скрипник. Смерть М. Скрипника та посилення русифікації українського суспільства вимагали від цензури певної радикалізації методів діяльності. Він був академіком, тому «ганебна смерть» лише спонукала відповідну чистку академічних лав: 7 жовтня 1933 р. газета «Комуніст» повідомила про позбавлення звання академіків М.С. Возняка, Ф.М. Колесу, К.Й. Студинського, В.Г. Щурата, яких президія ВУАН визнала «...ворогами трудящих мас України»[25]. Академію чистили, тому що М. Скрипник був певний час секретарем її комфракції, але також дісталось Всеукраїнській асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку очолював М. Скрипник. 14 січня 1934 р. П.П. Постишев, виголошуючи промову на зборах парторганізації ВУАМЛІНу, вимагав негайно «очистити» його відділення від «українського націонал-фашизму»[26]. До цього списку потрапили директор Інституту радянського будівництва і права М.М. Романюк, співробітники П.І. Демчук, О.Г. Сарван, В.І. Романишин, М.Т. Чехович, М.М. Лозинський, А.А. Річицький – відомий критик М.С. Волобуєва у 1928 р.,

академіки С.П. Вікул, С.І. Вітек, А.М. Сліпанський. Багато з них були «західняками», тому органам цензури та репресивних установ було легко фабрикувати справи «шпигунів». Історики та історики права (К. Студинський, М. Лозинський та ін.), які активно співпрацювали з радянською владою, залишивши терени Західної України, стали жертвами сталінського тоталітарного режиму[27].

24 березня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило вилучити з масових бібліотек, книгарень твори М.О. Скрипника, доручивши цю ідеологічну акцію Головліту [28]. Заборона його праць означала рівнозначно усунення книг решти репресованих учених, які мали відношення до наркома освіти.

Протягом першої половини 1934 р. політбюро ЦК ВКП(б) доручило партійно-радянським органам розробити програму викладання історії у середній школі, відтак і підготовку відповідних посібників з історії середніх віків, стародавнього світу, нової історії та історії СРСР. Контроль за їх виконанням був покладений на А. Бубнова, А. Жданова, О. Стецького. До написання залучили професорів з Москви, Ленінграда, які працювали в університетах та в академічних інститутах. Керівниками авторських колективів були: професор С.І. Ковальов (стародавній світ), Є.О. Косьмінський (середні віки), академік М.М. Лукін (нова історія), заступник директора Інституту історії Комкадемії М.І. Ванаг (історія СРСР), а до складання текстів підручників залучили 26 учених, з яких 16 згодом було репресовано, у тому числі М.І. Ванаг та М.М. Лукін[29].

Українських істориків не запрошували до підготовки шкільних підручників з історії, але М.С. Грушевський, перебуваючи у Москві, звернувся до В.М. Молотова з пропозицією написати посібник з історії України. «Я все своє життя присвятив вивченню історії України, – підкреслював Михайло Сергійович, – Великий курс її доведений до 1657 р. (дев'ятий том вийшов перед моїм арештом зимою 1930/31 р.), історія української літератури у зв'язку з культурою й соціальною історією призупинені на VI томові – на першій половині XVIII ст. За теперішніх умов я не можу проводити систематичної наукової роботи, і взагалі історична робота фактично припинилася за ці роки – я кажу про історію України: вона перебуває у вкрай незадовільному становищі, особливо з другої половини XVII–XVIII і XIX ст. не досліджено науково навіть настільки, щоб можна було написати ґрунтовний посібник»[30]. Натяк на участь у союзному підручнику в листі академіка М. Грушевського відсутній, але виразно постає факт інтелектуальної ізоляції ученого, тобто унеможливлення систематично займатися науковою роботою у галузі історії. У зв'язку з цим зверну увагу на нотатки Сталіна до «Конспекту підручника з історії СРСР», підготовленого М. Ванагом, Б. Грековим, Г. Панкратовою, С. Піонтковським. Два розділи «Селянська війна на Україні (1648–1654)» та «Боротьба за Україну» викликали зауваження вождя ВКП(б): «Звідки вона взялася?»[31] Сумнів «історика Сталіна» стосовно селянської війни в Україні та боротьби за Україну досить красномовний, тому ні М. Грушевський, ні Д. Багалій не могли бути авторами, особливо підручника з історії України.

Об'єктом нищівної критики наукового рецензування ставали збірники статей. Наприклад, чернігівська обласна газета «Більшовик» опублікувала критичну статтю М. Золотарьова на 12-й випуск «Записок Ніжинського інституту соціального виховання». Виявилось, що директор інституту С. Парада мав «антиленінське трактування проблеми класів», а професор К. Штепа «...не показує буржуазно-націоналістичну суть усіх писань Грушевського»[32]. Навіть стаття «Д. Чижевський – ідеолог українського фашизму» не задовольнила цензора, котрий вважав збірник «відхиленням від марксо-ленінської методології». С. Парада відгукнувся на зауваження М. Золотарьова, виклавши перелік власних помилок та спростувань оцінок інших авторів. «Я не зробив належних політичних висновків із листа тов. Сталіна до редакції журналу «Пролетарська революція» та з його промов на січевому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), – зізнався С. Парада, – не зважив на нові умови класової боротьби, на потребу підсилення революційної пильності, до проявів класового ворога»[33]. До помилок зараховував те, що «...послався на рецензію буржуазного вченого фашиста Крип'якевича на ці записки», допустив статтю М.Н. Петровського, який не розкритикував погляди В. Липинського, М. Грушевського, М. Яворського, М. Слабченка. Самокритика, яку висвітлив С. Парада, була самовироком, публічним зізнанням, сподіванням на помилування. Газети продовжували тиснути на громадську думку довкола інституту. «Професор Петровський, незважаючи на гостру більшовицьку критику буржуазно-націоналістичної системи його помилок, – писав кореспондент К. Плисконос, – і досі не визнав своїх попередніх буржуазно-націоналістичних позицій і не виявляє справжнього прагнення до перебудови всієї своєї роботи. Професор Петровський, що й досі лишається керівником кафедри історії, є найяскравішим виразником націоналістично-контрреволюційних поглядів»[34]. Робітькорам, які виконували функцію публічних цензорів, викриваючи недоліки «Записок», просякнута «українським контрреволюційним націоналізмом», не подобалось, що М.Н. Петровський одержав за них премію[35].

В інших містах та освітніх закладах пошук «шкідливих теорій» в історичних дослідженнях відбувався шляхом політичного редагування праць, опублікованих у 20-х роках. Така «методологія» діяльності органів цензурного контролю була застосована в Полтаві, але переглядали не лише збірники Полтавського ІНО, Державного музею, а також статті ювілейного збірника Д.І. Багалія, Записки історично-філологічного відділу за редакцією М.С. Грушевського, відтак до «чорного списку» потрапили учені А. Козаченко, В. Щепотьев,

П. Клепацький, К. Кузубенко. Їхні наукові розвідки вважалися «буржуазно-націоналістичною пропагандою», «уламками петлюрівщини, махновщини»[36].

Масовий політичний терор лише протягом 1933–1934 рр. завершився «очищенням» 268 професорів та викладачів ІНО, з них «буржуазних націоналістів» 170, звільненням 18 директорів педінститутів[37]. Політ-рецензенти, а серед них у 1934 р. була Т. Постолювська – дружина П.П. Постишева, виявляли шкідництво в наукових працях та посібниках. Зокрема, в підручнику з політекономії за редакцією І. Гуревича «українські націоналісти і троцькісти перекручують марксизм-ленінізм», у підручнику з теорії радянського господарства за редакцією Г. Винокура «...заперечується диктатура пролетаріату як основне питання ленінізму», в підручнику з історії України (феодална доба), авторами якого були М. Свідзінський та Г. Карпенко, «...фальсифікуючи історичний процес України, українські націоналісти і троцькісти обгрунтовують свою контрреволюційну роботу, скеровану на відрив України від Радянського Союзу», висвітлюють історичний процес в Україні відірвано від історичного процесу Росії, заперечуючи історичну закономірність диктатури пролетаріату і соціалістичного будівництва в Україні, протягують гасла буржуазної реставрації»[38]. Перелічені підручники були вилучені з бібліотек, «вишів», книгарень, тобто ними займалися головлітвські структури. Те саме стосувалося і журналів ВУАМЛІНу «Прапор марксизму», «Прапор марксизму-ленінізму», «Економіст-марксист».

Чистка торкнулася не лише книг, а й їх авторів. Підсумовуючи попередні підсумки чистки парторганізацій Харківщини, О. Ярославський назвав загальну цифру – понад 65 тис. осіб, серед яких «класово-чужий елемент» становив 15,6% виключених з лав партії. «Правда, процент виключених за великодержавний шовінізм, місцевий націоналізм, антисемітизм невисокий, – звітувався старий більшовик, – лише 0,6% складу виключених. Та якщо навіть на 200 виключених є націоналіст, то це показує, що небезпека націоналізму ще досить велика на Україні»[39]. Наприклад, серед 641 репресованого співробітника навчальних закладів Одеської області, викладачі становили 209, тобто 33% [40].

Друга чистка 30-х років вирізнялася «дорепресуванням» або «перерепресуванням» наукової інтелігенції, засудженої у попередні роки, а також формуванням суто радянської когорти істориків з розвинутим класовим імунітетом та почуттям самокритики. Нове покоління гуртувалося навколо Інституту історії ВУАМЛІН, працюючи над написанням марксистського підручника з історії України, перший том якого був завершений у 1936 р. (К.Г. Гуслистий, Т.Т. Скубицький, Г.Д. Луканенко, Ф.О. Ястребов)[41]. 26 липня 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук», яка означала фактичну ліквідацію ВУАМЛІНу. На його основі виник Інститут історії України АН УСРР, першим директором якого став А.Х. Сараджав, але у грудні 1936 р. був заарештований, натомість Інститут очолив С.М. Белоусов[42]. Серед репресованих працівників опинилися старший науковий співробітник інституту К.Р. Гребенкін, президент ВУАМЛІНу О.П. Дзеніс, професор Е.П. Сизонов, старший науковий співробітник Інституту Т.Т. Скубицький, Н.І. Межберг, Г.Д. Луканенко, професор Н.М. Войтинський, старший науковий співробітник М.Ф. Трегубенко та його дружина Г.К. Трегубенко-Цегельникова, В.В. Гуристримба[43]. Біографії співробітників Інституту історії АН України, яких було репресовано у 30-х роках, відновлено[44], вони вказують на фізичне винищення української науково-історичної школи.

Репресії 1937–1938 рр. торкнулися переважно представників партійно-радянських органів влади, командно-військового складу РСЧА, певної частини «соціалістичної інтелігенції», позаяк «буржуазна інтелігенція» була в таборах або знищена. «Викриття» чергової «буржуазно-націоналістичної організації» влітку 1937 р., яку очолювали колишні боротьбисти, виглядало безпринципно і надто цинічно. Серед засуджених були партноменклатурники, засновники і керівники головлітвської цензури в Україні – І.Ю. Кулик, А.А. Хвиля, М.М. Попов, В.П. Затонський. Вони видавали інших, тому молоду політичних репресій перемелював нові жертви. Ними ставали вихованці радянських вищих навчальних закладів, аспіранти, студенти. Кожен гучний політичний процес мав руйнівне відлуння на місцях, тому і не дивно, що в Харківському педінституті у вересні 1937 р. всі «...кафедри інституту були засмічені класово-чужими елементами, петлюрівцями, заклятими ворогами народу з троцькістсько-бухарінської банди, агенти міжнародного фашизму»[45]. Абсурдність такої дивної політологічної термінології очевидна, але у ті роки вона виконувала функцію цензурної репресії. Вона мала різні форми самореалізації: замовні рецензії та критичні публікації, висновок політредактора, вилучення літератури Головлітом, віза-дозвіл на друк, навішування ідеологічних ярликів, догана, виключення з партії, розстріл у таборах Гулагу.

Політичні репресії 30-х років лише розчистили ґрунт для повної і остаточної уніфікації методології історичної науки. Починаючи з другої половини цих років, кафедри та деканати очолювали студенти старших курсів, тому що перманентний принцип репресій винищив різні покоління учених. У 1931 р. були заарештовані М. Яворський, М. Грушевський, а після самогубства М. Скрипника масовий терор наклав Україну. Термін «цензурна репресія», який виник у цей період, лише засвідчував агресивний і наступальний характер радянської системи політичної цензури. З бібліотек та наукових установ вилучали книги, звільняли професорів та викладачів

інститутів. Діяв жажливий політологічний принцип, взятий органами цензури на озброєння: вести боротьбу з тими, хто проти марксизму.

Література

1. Реабілітовані історією. Донецька область: у 27-ми т. Кн. 6 / Гол. редкол. П.Т. Тронько. – К.; Донецьк: КП Регіон – ФО – П. Колесніченко, 2009. – 592 с.
2. Калистратова И.И. Историческая наука в российских университетах (1917–1931 гг.): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение, вспомогательные исторические дисциплины» / И.И. Калистратова. – М., 1993. – 39 с.
3. Берлявский Л.Г. Власть и отечественная наука (1917–1941) / Л.Г. Берлявский. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2003. – 360 с.
4. Пихоя Р.Г. Востребованная временем история. Отечественная историческая наука в 20–30-е годы XX века // Новая и новейшая история. – 2004. – № 2. – С. 38.
5. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
6. Переобрання президії УАН // Пролетарська правда. – 1928. – 6 трав.
7. Озерський Ю. Про вибори нових академіків до Всеукраїнської академії наук // Пролетарська правда. – 1929. – 21 квіт.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2924, арк. 46.
9. Сепп Е.К. Нейтральная профессура // ВАРНИТСО. – 1929. – №4. – С. 4–5.
10. Доклади с мест // ВАРНИТСО. – 1929. – № 3. – С. 5–6.
11. РДАЕ, ф. 4394, оп. 1, спр. 151, арк. 16–17.
12. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1996. – С. 229.
13. Там само. – С. 243.
14. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – С. 95.
15. Там само. – С. 96.
16. Сенченко Ан. Російський імперіялізм і академіки Воблий та Яснопольський // Більшовик України. – 1931. – №20. – С. 23–34.
17. Там само. – С. 25.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4194, арк. 32.
19. Там само. – Спр. 5295, арк. 6–7.
20. Кузьменко М.М. Вказ. праця. – С. 304.
21. Покровский М.Н. // Историк-марксист. – 1932. – № 1-2. – С. 6.
22. За решительную перестройку исторического фронта // Там само. – С. 8–12.
23. Скрипник М.О. Ленін і наука // Комсомолец України. – 1932. – 1 лют.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 6205, арк. 13.
25. Про академіків Возняка, Колессу, Студинського, Щурата. Постанова президії ВУАН // Комуніст. – 1933. – 7 жовт.
26. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – С. 127.
27. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О.С. Рубльов. – К.: ПУ НАНУ, 2005. – 631 с.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, арк. 161.
29. Сталин И.В. Историческая идеология в СССР в 1920–1950-е годы... – С. 112, 187–189.
30. Письмо историка М.С. Грушевского В.М. Молотову // Отечественный архив. – 1998. – №3. – С. 95–96.
31. Сталин И.В. Историческая идеология в СССР... – С. 195.
32. Золотарьов М. Із не засуджених «Записок» // Більшовик (Чернігів). – 1933. – 27 лип.
33. Парада С. Лист до редакції газети «Більшовик» // Нове село (Ніжин). – 1933. – 29 серп.
34. Плисконос К. З корінням вирвати націоналістичні контрреволюційні елементи з Н.П.І. // Нове село. – 1933. – 28 груд.
35. Митницький. Справжнє обличчя буржуазного націоналіста // Більшовик. – 1934. – 27 черв.
36. Касименко Ол. Викрити коріння буржуазно-націоналістичної контрабанди на Полтавщині // Більшовик Полтавщини. – 1933. – 15 жовт.
37. На фронті культури. – К., 1935. – С. 15, 96.
38. Сенченко Ан., Постоловська Т. Розгромити до кінця рештки контрреволюційних націоналістів і троцькістів // Комуніст. – 1934. – 7 листоп.
39. Ярославський Ом. Попередні підсумки чистки парторганізацій Харківської області // Ленінська зміна. – 1934. – 26 груд.

40. Одеський Мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади Т. 1. / Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Розумов. Історично-меморіальне видання. – Одеса, ОКФА, 1997. – С. 677.
41. Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – 210 с.
42. Там само. – С. 9.
43. Там само. – С. 26–41.
44. Інститут історії України Національної академії наук України. 1936–2006 / Відп. ред.: акад. Нац. акад. наук України В.А. Смолій. – К.: ІУ НАНУ, 2006. – 818 с., іл.
45. До кінця розгромити ворожу агентуру в інституті // За більшовицького педагога (Харків). – 1937. – 22 верес.

Стоян Т.А. Политические репрессии против учёных-историков в Украине 1930-х гг. В статье исследуются особенности цензурной репрессии против украинских историков как составляющей репрессивной политики советской власти в Украине.

Ключевые слова: репрессии, политическая цензура, учёные-историки.

Stoian T.A. Political repressions against scientists-historians in Ukraine in 1930-s. The peculiarities of censorial repression against Ukrainian historians as a part of Soviet repressive policy in Ukraine are analyzed in the article.

Key words: repressions, political censorship, scientists-historians.

УДК 327(498+(470+571)

*Шевченко М.О.,**пошукач Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
завідувач відділу політичного департаменту
Міністерства закордонних справ України**Румунсько-російські відносини в контексті
євроатлантичних інтеграційних процесів*

У статті аналізується розвиток румунсько-російських відносин новітнього періоду у період євроатлантичної та європейської інтеграції Румунії, простежуються заходи румунського керівництва та позиція румунських політичних партій щодо відносин Румунії з Російською Федерацією.

Ключові слова: румунсько-російські відносини, євроатлантична інтеграція, європейська інтеграція Румунії, прорумунські партії, громадські організації.

Румунсько-російські відносини у період після розпаду Радянського Союзу формувалися під впливом могутніх євроатлантичних процесів, які мали місце на європейському континенті. Уже на початку 90-х років ХХ ст. виникли обставини, які сприяли розвитку регіонального та міжрегіонального співробітництва країн Східної Європи, яке поступово трансформувалося на євроатлантичну і європейську інтеграцію країн посткомуністичного світу.

Російське керівництво негативно поставилося до намірів колишніх соціалістичних країн Східної Європи інтегруватися до євроатлантичних та європейських структур. Східноєвропейські країни, у тому числі й Румунія, намагалися нормалізувати свої відносини з Російською Федерацією. Такі намагання були не досить успішними, оскільки російське керівництво вважало, що розширення НАТО і Європейського Союзу на схід загрожує безпеці їх країни, знищує російський вплив у Східній Європі та на всьому пострадянському просторі. Румунія та інші посткомуністичні країни Східної Європи відстоювали думку, що їх відносини з Російською Федерацією повинні розвиватися з урахуванням їх прагнення інтегруватися в євроатлантичні та європейські структури.

Саме з таких позицій у цій статті досліджується розвиток румунсько-російських відносин новітнього періоду. Автор статті поставив за мету проаналізувати розвиток у контексті євроатлантичної та європейської інтеграції Румунії, простежити заходи румунського керівництва та позицію румунських політичних партій щодо відносин Румунії з Російською Федерацією.

Дослідження розвитку румунсько-російських відносин саме з таких позицій має важливе значення в контексті використання румунського досвіду в налагодженні українсько-російських відносин. Актуальність дослідження румунсько-російських відносин полягає і у тому, що у вітчизняній історичній науці зазначена тема не була предметом спеціального дослідження.

Особливий інтерес почала проявляти Росія до території, яка сьогодні входить до складу Румунії, ще у ХІХ ст., коли представники румунської інтелігенції почали масово виїжджати на навчання до Франції. Французький посланник у 1848 р. інформував міністра закордонних справ Алексіса де Токвіля, що «...Росія завжди дивиться злим оком на молодих людей (румунських територій. – *Авт.*), які відправляються до Франції» для завершення свого навчання [1]. Це повідомлення є свідченням того, що Росія була незадоволена зближенням Румунії із країнами Західної Європи. У наступні десятиліття Росія прагнула забезпечити свою економічну, політичну та військову присутність на території Румунії. Особливу активність вона почала проявляти у

радянський період, коли панславістську ідею замінила комуністична ідея світового пролетарського інтернаціоналізму. У 1944 р. радянські війська ввійшли на територію Румунії і перебували там аж до 1958 р. Румунія розвивалася по так званому соціалістичному шляху аж до грудня 1989 р. Будучи соціалістичною країною, Румунія у 70-і роки ХХ ст. пішла на зближення з Францією і Федеративною Республікою Німеччина, а пізніше – з Китайською Народною Республікою та Сполученими Штатами Америки. Після таких кроків вона припинила свою участь у військових навчаннях країн-членів Варшавського Договору. Встановлена в Румунії комуністична диктатура Н.Чаушеско спричинила ізоляцію Румунії на міжнародній арені.

У грудні 1989 р. диктатуру Н.Чаушеско було повалено насильницьким шляхом, і нове румунське керівництво заявило про пошук особливого шляху демократичного розвитку країни. Проте соціальна напруженість у суспільстві і політична нестабільність змусили румунське керівництво рухатися «в західному демократичному напрямі» [2]. Воно наголосило, що важливою метою зовнішньої політики Румунії є інтеграція країни в євроатлантичні і європейські структури. Тому відносини Румунії з Російською Федерацією розвивалися як на багатосторонній, так і односторонній основі.

Обидві країни стали членами Організації безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), асоційованими членами євроатлантичних і європейських інститутів співробітництва: Ради Європи, Програми НАТО «Партнерство заради миру». Якщо Румунія прагнула вступити в НАТО і ЄС, то Росія не бажала членства в євроатлантичних або європейських структурах. Зазначене впливало на розвиток румунсько-російських відносин.

Втративши після розпаду Радянського Союзу роль найвизначнішого гравця біполярного світу, російське керівництво намагалось використати участь у роботі європейських організацій для послаблення НАТО. Таку ж мету воно переслідувало і у двосторонніх відносинах з постсоціалістичними країнами Східної Європи, зокрема з Румунією. Окрім того, воно прагнуло не допустити розширення НАТО на Схід.

У 2001 р. представник Румунії був обраний головою ОБСЄ. Румунське керівництво вирішило скористатися цією можливістю для організації тиску на Росію з тим, щоб вона вивела з території Придністров'я свою 14-у армію, дотримувалася прав і свобод людини і не втручалася у внутрішні справи країн Кавказького регіону. Керівництво Росії дотримувалося політики подвійних стандартів: у європейських організаціях воно виступало за дотримання прав російської національної меншини в пострадянських країнах Прибалтики, але категорично заперечувало проти розгляду в Раді Європи або ОБСЄ проблеми дотримання прав національних меншин у Росії.

Румунське керівництво використало головування в ОБСЄ для подальшого зміцнення процесу європейської інтеграції та побудови нової євроатлантичної архітектури безпеки.

Якщо у 90-х роках ХХ ст. російське керівництво прагнуло налагодити з країнами Європейського Союзу певний діалог і співробітничати з ними у вирішенні певних проблем, то на початку ХХІ ст., беручи до уваги внутрішню ерозію Росії, воно поступово перейшло до політики протистояння з НАТО. Після обрання Президентом В.Путіна російська дипломатія активізувала свою політику у цьому напрямі.

Поступове розширення НАТО і Європейського Союзу на Схід, розпад Югославії докорінно змінювало співвідношення сил на міжнародній арені, спричиняло агресивну поведінку Росії. Тим самим порушувалася міжнародно-правова база у сфері європейської безпеки, зокрема, принципи непорушності кордонів, міжнародного співробітництва і верховенства прав людини над суверенітетом держави, закріплені Гельсінським Заключним актом у 1975 р.

Беручи до уваги зазначене, російська дипломатія намагалася розколоти єдність країн Європейського Союзу, зокрема, протиставити Францію, ФРН та Італію Сполученим Штатам і Англії. Вона нав'язувала країнам-членам ЄС ідею створення колективної системи безпеки в Європі. Ця ідея є домінуючою і сьогодні в російській зовнішній політиці. Проте навіть російські політологи не можуть обґрунтувати необхідність створення такої системи безпеки. Окремі з них вважають, що створити її неможливо, адже не визначено, хто саме загрожує безпеці Європи. Вони зазначають, що для усіх країн світу актуальним є створення «антиєвропейсько — антиамериканської безпеки»[3].

Антиамериканізм у зовнішній політиці російського керівництва поєднувався із спробами вплинути на зовнішню політику постсоціалістичних країн Східної Європи. Румунія боялася, що російське керівництво проводитиме стосовно неї політику з позиції сили, як це воно робило відносно України. Саме тому румунське керівництво вже на початку 90-х років намагалося звільнитися від впливу Росії на формування як внутрішньої, так і зовнішньої політики країни. Підписаний восени 1990 р. Президентом Румунії Іоном Ілієску договір з агонізуючим Радянським Союзом, румунське керівництво відмовилося визнавати чинним у відносинах з Російською Федерацією, яка оголосила себе правонаступницею СРСР. Тим самим уже у 1991 р. румунсько-радянський договір фактично було денонсовано. У зв'язку із зазначеним Російська Федерація прагнула укласти з Румунією новий договір, але румунське керівництво, проголосивши основною своєю метою вступ Румунії до євроатлантичних і європейських структур, відмовлялося іти росіянам назустріч.

На румунсько-російські відносини суттєвий вплив мало проголошення в серпні 1991 р. незалежності Молдови та події у Югославії. За ініціативою Президента Іона Ілієску Румунія стала першою країною, яка визнала незалежність Республіки Молдова. Румунське керівництво сподівалося, що йому вдасться досить швидко здійснити процес об'єднання Румунії з Молдовою. Проте проти таких планів категорично виступила Росія, яка, дислокуючи на території Придністров'я 14-у армію, інспірувала громадянську війну в Молдові. Стало зрозумілим, що об'єднання Молдови і Румунії не відбудеться мирним шляхом, а Румунія не була готовою застосувати силу з цією метою, боячись вступити у військовий конфлікт з Росією.

Беручи до уваги ситуацію, яка склалася в Республіці Молдова, негативну міжнародну реакцію на політику Румунії стосовно Молдови, виникнення напруженості у відносинах з Росією, румунська дипломатія розробила і почала впроваджувати в життя концепцію «спеціальних відносин з Молдовою». Зазначена концепція передбачала формування спільного румунсько-молдовського мовного, культурного, правового та історичного простору; підтримку Молдови у її прагненні вступити до Ради Європи, у виведенні російських військ з Придністров'я, у збереженні її незалежності та територіальної цілісності. Самопроголошення автономії Придністров'я, підтримане Російською Федерацією, змусило румунське керівництво відмовитися від форсування створення «Великої Румунії» силовими методами. Військові дії між Молдовою та Придністров'ям були припинені в липні 1992 р. за посередництва Росії і України. Мир у Молдові почали підтримувати миротворчі військові формування Російської Федерації, Молдови та Придністров'я. Російське керівництво погодилося вивести 14-у армію з Придністров'я за умови, якщо Придністров'ю буде гарантовано спеціальний статус у складі Республіки Молдова і право стати незалежним у випадку, коли Молдова піде на об'єднання з Румунією. Зазначені умови були закріплені в Угоді, укладеній між Республікою Молдова і Російською Федерацією у 1994 р., проте не ратифікована Державною Думою. Виходячи із зазначеного, румунське керівництво сконцентрувало свої зусилля на формуванні в Молдові прорумунських партій і громадських організацій.

Громадянська війна в Югославії спричинила появу російських миротворчих сил у Боснії і Косово. Отже, з геополітичного погляду Румунія опинилася у центрі двох конфліктів, де брали участь російські війська, що стурбувало її керівництво. Євроатлантична і європейська інтеграція Румунії була поставлена під загрозу. Така ситуація загрожувала не тільки Румунії, а й усім постсоціалістичним країнам Європи.

У другій половині 90-х років зусилля румунської дипломатії почали зосереджуватись на забезпеченні позитивного рішення щодо вступу Румунії до НАТО. У вересні 1996 р. Президент Румунії направив особисте послання членам держав і урядів країн-членів НАТО, в якому наголошував на готовності Румунії вступити до НАТО у першому ешелоні [4]. У прес-релізі румунського посольства в США зазначалося, що Румунія прагне вступити до євроатлантичних структур не тому, що хоче потрапити під захисну парасольку НАТО, а тому, що хоче приєднатися «до західних цінностей» [4, с. 4].

Країни Заходу ставили під сумнів незмінність румунського зовнішньополітичного курсу, а тому не запросили Румунію до євроатлантичних структур у першій хвилі розширення НАТО на

Схід. Негативне рішення Мадридського саміту НАТО (1997 р.) стосовно вступу Румунії до НАТО ще більше мобілізувало румунське керівництво.

Румунське населення підтримувало уряд у його прагненні інтегруватися в євроатлантичні та європейські структури: більше 72% населення підтримувало інтеграцію Румунії в НАТО, і більше 85% – до Європейського Союзу [5]. І лише близько 2% населення схилилося до необхідності зміцнення відносин з Росією. Правляча Соціал-демократична партія Румунії, яку очолював Президент Іон Ілієску, підтримувала наміри укласти між Румунією і Російською Федерацією базовий Договір про добросусідські відносини і висловлювалася за зміцнення незалежності Республіки Молдова. Прем'єр-міністр А. Нестасе, який був членом зазначеної партії, також виступав за покращення відносин з Росією, але за умов, що вони не шкодитимуть євроатлантичній і європейській інтеграції Румунії. Виступаючи за налагодження добросусідських відносин з Російською Федерацією, і президент, і прем'єр-міністр сподівалися покращити румунські експортні можливості. Проте нестабільність російського ринку збуту та убогість російської інфраструктури, особливо банківської, заважали розвитку румунсько-російських відносин.

Керівництво Національної ліберальної партії, яке до 2001 р. було в опозиції, а потому прийшло до влади, також постійно дотримувалося прозахідної орієнтації. Воно виступало і за розвиток румунсько-російських відносин, якщо це дасть країні короткострокові або довгострокові дивіденди.

Демократична партія, яку очолював мер Бухареста Траян Басеску, підтримувала тісні контакти із соціал-демократичними і соціалістичними партіями країн-членів Європейського Союзу, а тому в цілому виступала за європейську інтеграцію Румунії, хоча її ліве крило було готове розвивати відносини з Москвою.

Національна селянська християнсько-демократична партія прагнула розвивати стосунки з європейськими християнськими демократами і наполягала на таких відносинах з Росією, які підтримували християнські демократи західноєвропейських країн. Разом з тим, прагнучи інтегруватися в євроатлантичні та європейські структури, партія прагнула допомогти Румунії встановити з Росією такі самі відносини, які мають з нею НАТО та Європейський Союз.

Партія Демократичний союз румунських угорців, яка як і вищезазначені партії, періодично входила до правлячої коаліції, постійно шукала собі союзників як всередині країни, так і за її межами. Тому вона, як і Угорщина, шукала підтримки з боку Росії у вирішенні проблем, які мала угорська національна меншина, розсіяна в різних країнах. Тому, наприклад, угорці в Європейському парламенті діяли спільно з представниками Росії особливо при розгляді питань стосовно прав національних меншин.

Партія «Велика Румунія» Корнеліу Тудора – націоналістична партія, виступала за створення Великої Румунії, але без будь-яких конфронтацій з Росією. Більше того, вона готова була співробітничати з Росією, аби тільки Москва сприяла об'єднанню Молдови з Румунією.

Отже, більшість населення і майже всі політичні партії виступали за євроатлантичну і європейську інтеграцію Румунії та розвиток румунсько-російських відносин на тій же основі, що й країн-членів НАТО та Європейського Союзу.

І румунський уряд, і парламент вживали заходів, щоб відносини з Російською Федерацією розвивалися безконфліктно, щоб ця країна не виступала відкрито проти запрошення Румунії до НАТО.

У свою чергу російська дипломатія докладала всіх зусиль, щоб не допустити інтеграції Румунії до євроатлантичних і європейських структур. З цією метою вона використовувала різноманітні засоби, в тому числі і крайній румунський націоналізм, який виражався у формі територіальних претензій до сусідніх з Румунією країн, у прагненні об'єднати Молдову з Румунією, в утисках прав національних меншин, що проживали в Румунії.

У соціалістичний період розвитку Румунії багато представників румунської еліти навчалися або підвищували свою кваліфікацію у московських вищих навчальних закладах. На нашу думку вони були під пильним наглядом радянських спецслужб, які часто намагалися, і безуспішно, через різні провокації схилити їх до співробітництва з ними. Повертаючись на свою батьківщину, вони досить успішно робили кар'єру, спираючись на їх підтримку. Особливо багато їх працювало у державному апараті, в засобах масової інформації, у правоохоронних органах тощо. Після

повалення диктатури Н. Чаушеску в Румунії не було проведено люстрацію і вони продовжували працювати на своїх місцях, гальмуючи проведення реформ у країні.

Опозиційні сили в Румунії досить часто звинувачували у першій половині 90-х років ХХ ст. президента країни і правлячу коаліцію у промосковській політиці та в гальмуванні необхідних для країни реформ. Лідер Демократичної партії Румунії П. Роман, наприклад, висував звинувачення правлячій коаліції на чолі з президентом І. Ілієску в тому, що вона продовжувала комуністичну практику централізованого контролю за політичним життям суспільства, гальмувала проведення реформ та «... рух до європейських стандартів» [6].

У окремих випадках президент І. Ілієску дійсно проявляв себе як прибічник проведення у середині країни політики сильної руки, а у зовнішній політиці – прибічником створення «Великої Румунії». Перебуваючи у 1995 р. з візитом у США, він в інтерв'ю газеті «Вашингтон Таймс» зазначив, що «... усі території повинні бути повернені Румунії» [7]. У Румунії за роки президентства І. Ілієску масово ставилися пам'ятники диктаторові А. Антонеску.

Російська дипломатія вміло використовувала румунський державний націоналізм для того, щоб у країнах Заходу сформувалося негативне ставлення до прийняття Румунії в євроатлантичні і європейські структури.

Гельсінкська комісія США почала вимагати знищення меморіальних знаків румунським фашистам, повернення євреям націоналізованої у Румунії за роки Другої світової війни нерухомості та відшкодувати завдані їм збитки.

У румунських засобах масової інформації вважали такі вимоги результатом діяльності певних антирумунських сил, які вишукували будь-які приводи «для завдання шкоди міжнародному іміджу Румунії напередодні чергового саміту НАТО» [8], що Румунію принижують певні політичні сили, що знаходяться за її межами [9].

З другої половини 90-х років зусилля румунської дипломатії були зосереджені на забезпеченні позитивного рішення щодо вступу Румунії до євроатлантичних і європейських структур, і зокрема, на вступі до НАТО у першій хвилі її розширення на схід. У вересні 1996 р. Президент Румунії надіслав особисте послання главам держав і урядів країн-членів НАТО, в якому він наголосив на тих заходах, які мала здійснити Румунія, щоб стати країною, з якої почнеться розширення Північноатлантичного союзу [10].

Розуміючи, що Румунія не матиме перспектив членства в НАТО, коли вона не встановить нормальні відносини із сусідніми країнами, румунські політики стали докладати зусиль з тим, щоб формально закріпити такі відносини з ними, які б не були перепорою на шляху до євроатлантичної інтеграції. Одночасно з цим воно запропонувало НАТО використовувати румунську матеріально-технічну базу, повітряний, сухопутний та морський простори, а також окремі румунські підрозділи для боротьби з тероризмом. Румунія діяла так енергійно, ніби вона вже була членом НАТО. Вона досить оперативно надіслала свої військові формування до Афганістану для ведення там бойових дій, і стала першою країною у світі, яка уклала угоду із США про надання імунітету американським військовим службовцям від юрисдикції Міжнародного кримінального суду ООН. Усе зазначене відкрило для Румунії прямий шлях вступу до НАТО.

Хоча російська дипломатія робила величезні зусилля, щоб не допустити вступу Румунії та інших постсоціалістичних країн до НАТО, досягти цього їй не вдалося. Після вступу в 2004 р. Румунії до НАТО, румунсько-російські відносини почали розвиватися на тих самих принципах, що й відносини НАТО з Росією. Коли, наприклад, у 2010 р. президент Румунії Траян Басеску заявив про згоду розмістити елементи протиракетної оборони США на румунській території, то Москва зажадала пояснень не від Бухарестата, а від Вашингтона [11].

У цілому румунсько-російські відносини ускладнювалися через прагнення румунської сторони об'єднати Молдову з Румунією, та протидією російської сторони такому об'єднанню. Окрім того російська сторона постійно створювала перепони на шляху Румунії до євроатлантичної інтеграції. Незважаючи на це, румунській стороні вдалося схватися під НАТівську парасольку і сьогодні румунсько-російські відносини розвиваються у руслі політики відносин НАТО з Росією.

Література

1. Actiunea politicii in tarile romane, povestita de organele oficiale franceze. Cartea Romaneasca, 2000. – P. 140
2. Tomas Carothers. Romania – The Political Background.// Democracy in Romania. Capacity Building – Series, 1997. – P.3
3. Третьяков Виталий. Медведев, Сапарето и Европа. / Виталий Третьяков // Известия в Украине. – 2009. – 5 марта.
4. Embassy of Romania. Integration of Romania into Euro-Atlantic Structure. 1997, 31 januare. – P.2.
5. Dr. Ionel Nicu Sava. Romanian-Russian Relations in the Context of the Euro-Atlantic Integration Process. Conflict Studies Research Centre, September 2001.- P.7
6. Cronica Roma, 1997, 14 aug.
7. The Washington Times, 1995, 25 july.
8. Realitatea Rumuneskia, 2002, 1 iulie.
9. Adeverul, 2002, 3 aug.
10. Cotidianul, 1996, 18 septembrie.
11. Україна Молода – 2010. – 19 лют.

Шевченко М.А. Румынско-российские отношения в контексте евроатлантических интеграционных процессов. В статье анализируется развитие румынско-российских отношений новейшего периода в контексте евроатлантической и европейской интеграции Румынии, прослеживаются меры румынского руководства и позиция румынских политических партий относительно взаимоотношений Румынии с Российской Федерацией.

Ключевые слова: Румынско-российские отношения, евроатлантическая интеграция, европейская интеграция Румынии, прорумынские партии, общественные организации.

Shevchenko M.A. Rumania-Russian relations in the context of Euro-Atlantic integration processes. The development of Rumania-Russian relations in the context of Euro-Atlantic and European integration processes are revealed in the article. The measures taken by Rumania government and political parties to the relations between Rumania and Russia are examined.

Key words: Rumania-Russian relations, integration, European integration, Euro-Atlantic integration, social organizations.

УДК 94(37)".../05"

*Шіцина К.В.,**аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Взаємозв'язок особистісного, політичного
та суспільного факторів походу Сулли на Рим у 88 р. до Р. Х.*

В статті досліджуються політичні і соціальні особливості конфлікту 88 р. до Р. Х., що мав наслідком захоплення Риму військовими загонами консула Луція Корнелія Сулли.

Ключові слова: Рим, сенат, криза, боротьба за владу, пропаганда, військове командування, громадянська війна.

Серед інших подій I ст. до Р. Х., особливо вагоме навантаження має 88 р. [Тут і далі – всі дати до Р. Х.]. Саме в цей рік вперше в історії Риму було порушено священний померій міста і застосовано армію для вирішення внутрішньополітичних питань. Становить інтерес визначення ступеня впливу суспільного клімату цього періоду на суб'єктивні рішення консула Луція Корнелія Сулли. Тільки відповівши на питання, які процеси відбувалися в цей час серед римської політичної еліти, ми зможемо зрозуміти, що саме змусило аристократа, героя кількох війн, обраного за свої досягнення консулом, підняти римські легіони проти власної батьківщини. Саме тому метою цієї статті є дослідження суспільно-політичної ситуації і масштабів її впливу на суб'єктивні рішення консула Сулли. Згідно з цим, було поставлено такі завдання: проаналізувати існуючі джерельні свідчення щодо подій 88 р.; вивчити політичні реалії, що мали місце в Республіці у вказаний період; простежити особливості особистісних зв'язків римського нобілітету та вплив цього фактора на діяльність Сулли.

Політична біографія Корнелія Сулли була ґрунтовно досліджена Р. Сігером для дев'ятого тому відомого британського видання «Cambridge Ancient History». Зокрема, автор приділив значну увагу подробицям змови Сульпіція та Марія [15, с. 167–169]. А. Ківні присвятив цьому року окрему статтю, в якій розглянув початок громадянської війни в контексті тих суперечностей, що виникли між Сульпіцієм і Суллою [4, с. 213], провів аналіз психологічного стану Луція Корнелія, щоправда, інколи схилиючись до апологетичної позиції [4, с. 220, 223–224]. А. В. Короленков та Є. В. Смиков у спільному дослідженні біографії Луція Корнелія детально розкривають умови консульських виборів 88 р. [6, с. 168–172], приділяють увагу мотивації змови Сульпіція та Марія [6, с. 176], дають характеристику «маршу на Рим» [6, с. 181]. Незважаючи на досить високу ступінь дослідження питання, слід підкреслити, що в науковій літературі основна увага акцентується або на протистоянні політичних лідерів, або суто на соціальній боротьбі, у той час як залишаються малодослідженими такі проблеми як: вплив на Суллу особистісних та суспільних відносин, застосування політичними лідерами маніпулювання загальнодержавними інтересами для досягнення своїх цілей.

Напередодні 88 р. внутрішньополітичні реалії у Республіці вимагали бажати кращого. Завершення Союзницької війни не означало миттєвого поліпшення ситуації. Навпаки, в особливо непокірних містах тривали бої [2, Vell. Pat., II. XVII. 1], а проблема італійського громадянства все ще залишалася невирішеною [6, с. 174]. До того ж, на той момент країну охопила значна економічна криза [3, с. 74; 10, с. 148–149], посилена захопленням заможної провінції Азія боспорським царем Мітрідатом VI Євпатором [6, с. 167].

Після того, як народний трибун 88 р. Публій Сульпіцій Руф оголосив свій законопроект про розподіл нових громадян (cives novi) і вільновідпущеників за існуючими 35 трибами, він зустрів сильний супротив не тільки старих громадян, а й обох консулів того року – Луція Корнелія Сулли та Квінта Помпея Руфа. Для Сульпіція така реакція повинна була здатися зрадою, адже саме він

незадовго до того завадив Помпею Страбону на консульських виборах і тим самим полегшив перемогу обом кандидатам [6, с. 175; 15, с. 168]. Це частково може пояснити мотивацію його наступних дій. Для збільшення шансів на проведення своєї програми за умови, що обидва консули провалили її, трибуну необхідно було терміново знайти нові сили підтримки. Внаслідок наявності суттєвих неточностей у джерелах, наразі важко виявити, хто саме став ініціатором альянсу – Марій чи Сульпіцій. У науковій літературі з цього приводу висловлювалась думка, що їх об'єднання «здається майже неминучим» [15, с. 168; див. також 4, с. 214]. Дійсно, незважаючи на можливу, на перший погляд, свободу вибору Сульпіція, несприятливі обставини, що склалися, підштовхнули його шукати протекції саме Гая Марія. Прославлений полководець, завдяки своїй величезній популярності серед певних верств *populus romanus*, мав забезпечити максимальну підтримку проєктів Сульпіція. У Марія була особиста мотивація шукати зближення із трибуном: як відомо, відверто демонстрував своє прагнення очолити цей похід [8, Plut., Mar., XXXIV], але командування в майбутній війні проти Мітрідата було доручено Суллі [2, Vell. Pat., II. XVIII. 3]. Отже, Сульпіцій планував обнародувати свої законопроєкти: один з них надавав право голосу італікам, а інший, поки що таємний, позбавляв Суллу командування проти Мітрідата. Військо мав очолити Марій, що було конституційно набагато серйознішим порушенням процедури, ніж отримання командування проти Югурти, коли він був принаймні діючим консулом [15, с. 168].

На додаток до свого основного законопроєкту щодо італіків, Сульпіцій запропонував деякі інші, один з яких обмежував борги, дозволені для сенаторів, до 2 тис. денаріїв, а інший надавав право на повернення вигнанцям, які були вигнані силою [1, App., B. C., I. 55; 9, Plut., Sull., VIII; 11, Liv. Per., LXXVII]. У більшості сенатського нобілітету суми боргів були значно більшими, внаслідок чого піднялася хвиля протесту. Викликає подив та обставина, що Публій Сульпіцій нічого не запропонував міському плебсу, що могло б зробити його більш лояльним до вирішення італійського питання. Отже, плебс також продовжував чинити опір. У результаті, конфлікт переріс на криваве насилля на вулицях міста. Сульпіцій оточив себе особистою армією, кількістю 3 тис. осіб [9, Plut., Sull., VIII], та охоронниками з 600 представників стану вершників, яких у науковій літературі зазвичай називають «антисенатом» [4, с. 214; 5, с. 456; 15, с. 168].

Саме по собі питання створення Сульпіцієм «антисенату» викликає гостру полеміку серед сучасних науковців. Х. Шуллерд ставить під сумнів [16, с. 69], а Е. Бедіан взагалі спростовує саме існування «антисенату», вважаючи його породженням пізнішої сулланської пропаганди [13, с. 485, п. 110]. Нам здається можливою наявність озброєного загону. Створюючи собі охорону, Сульпіцій, ймовірно, мав на меті продемонструвати свою здатність попередити повторення минулої методи вирішення спірних політичних питань, що призвела до загибелі Гракхів та Сатурніна. Але, як підкреслює Р. Сігер, загін існував не як альтернативна влада сенату, а насамперед для самоохорони Сульпіція [15, с. 168]. З іншої сторони, сам термін «антисенат» вписується в просулланську нарративну спадщину. В своїх мемуарах Сулла намагався виправдати дії ілюзією законності, а створення міфу «антисенату», протиставлення його класичним республіканським нормам, могло зручно підкреслити благородність намірів самого Сулли реставрувати колишній порядок. Щоправда, якщо довіряти Плутарху, невдовзі Сулла вчинить так само, створивши у Греції свою «подобу сенату» (*sxh=ma boulh=j*) [9, Plut., Sull., 22] з числа тих, хто тікав до нього від репресій Цінни та Марія [14, с. 49]. Можливо, грецький автор вжив поняття «сенат» відносно угруповання сулланців, піддаючись апологетичному характеру мемуарів. Сам Сулла міг вважати, що оскільки він був обраний консулом і головнокомандувачем у цій війні, то лише його дії мали бути дійсно прореспубліканськими, всупереч тому складу сенату, який потрапив під вплив бунтівників.

Обидва консули мали побоювання, що всупереч широко поширеній ворожості до законопроєкту, такою демонстрацією своєї сили Сульпіцію вдасться залякати виборців. Тому вони зробили спробу блокувати прийняття закону оголошенням неприсутніх днів – *iustitium*, або, за іншою версією, *feriae imperativae*. Ці дві версії виникли внаслідок різних трактовок цього римського процесу у двох грецьких авторів – Аппіана та Плутарха [1, App., B. C., I. 55; 8, Plut., Mar., XXXV; 9, Plut., Sull., VIII], у результаті чого спосіб оголошення неприсутніх днів став предметом наукової дискусії [3, с. 82; 6, с. 174; 16, с. 69]. У цій статті ми дотримуватимемося

позиції А. Ківні, який ґрунтовно доводить більшу ступінь об'єктивності свідчення Аппіана, тобто, шляхом *feriae imperativae* [4, с. 218–219].

Зрозумівши сумнівність свого становища, Сульпіцій привів групу озброєних людей на засідання сенату, скликане консулами. Він засудив введення неprisутніх днів, як дію нелегальну, і вимагав їх негайного скасування. Консули відмовились, після чого трибун ініціював заворушення, під час яких загинув син консула Руфа. Сам Помпей Руф врятувався втечею, а Сулла був змушений шукати захисту в домі Марія [1, App., B. C., 56; 9, Plut., Sull., VIII, X]. Те, що серед всіх осель поряд з форумом, Сулла опинився саме в будинку Марія, можна пояснити по-різному. Найлегше погодитися з тим, що сюжет витриманий у дусі контрсулланської традиції з метою принизити його цим епізодом. Але не варто застосовувати в цьому випадку невинуватну екстраполяцію: на той момент відомої нам ворожнечі ще не існувало, конфлікт був на стадії звичайної конкуренції. Тому справедливою є гіпотеза, що Сулла міг з'явитися в домі за власною ініціативою, з метою дійти згоди зі своїм колишнім воєначальником щодо ситуації, що склалася [6, с. 175], не знаючи про справжній задум останнього.

Достеменно невідомо, що саме відбулося під час цього візиту. Судячи з подальших подій, можна припустити, що було досягнуто певної домовленості [4, с. 220–221; 15, с. 169]. Сулла не мав часу на роздуми і мусив погодитися на ті умови, які йому пропонували. За таких обставин, коли ситуацією абсолютно володіли Марій та Сульпіцій, максимальною пропозицією могло бути збереження життя консула в обмін на його погодження скасувати неprisутні дні й дозволити запровадження їх законодавства. Хоча деякими дослідниками пропонується версія, що Сулла погодився на умови Марія в обмін на збереження за ним командування своєю армією у війні проти боспорського царя [6, с. 391, п. 41], джерела нам нічого не повідомляють про це. Необхідно підкреслити, що на той момент війна з Мітрідатом була найважливішою перспективою для Сулли [9, Plut., Sull., VII]. Звичайно, його гідність зазнала помітного удару, але в разі успішного результату походу, він мав отримати ще більшу славу, ніж мав до того [4, с. 221]. Найважливішим надбанням перемоги над Боспором за умов стагнації економіки мали стати східні трофеї та помітне збагачення задіяних у цій справі, і, як наслідок, істотне посилення політичного впливу переможця. Як вже було зазначено вище, Марій, не приховував свого бажання очолити кампанію проти Мітрідата [8, Plut., Mar., XXXIV], тому не можна не враховувати можливості, що Сулла був готовий до неприємностей, навіть якщо він не підозрював про справжню змову [4, с. 221]. За таких обставин, коли він не міг бути ні в чому впевнений, необхідно було зачекати [4, с. 221; 15, с. 169]. Якщо безпечно перебування консула в місті було поставлено під сумнів, найбільш логічно для нього було прийняти стан речей, погодитися на умови, і, таким чином, виграти час для планування своїх подальших дій в оточенні відданого війська.

Отже, неprisутні дні були скасовані [1, App., B. C., I. 55–56; 2, Vell. Pat., II. XVIII. 5; 8, Plut., Mar., XXXV; 9, Plut., Sull., VIII; 11, Liv., Per., LXXVII] і Сулла від'їхав з Риму. Старі громадяни були налякані нещодавнім насиллям людей Сульпіція, тому він міг прийняти свої закони без будь-якого відчутного супротиву. Разом з Марієм вони отримали всю свободу дій і могли діяти на власний розсуд. З невідомих причин ні Марій, ні будь-хто інший з наблизених до нього людей, не поспішив до Кампанії, щоб взяти під свій контроль війська, на що, на переконання Х. Шуларда, він мав великі шанси, і, таким чином, віддав ініціативу Суллі [16, с. 69]. Скоріш за все, самого Марія могли зупинити як його похилий вік, а діяти було необхідно з миттєвою швидкістю, так і невпевненість у лояльності до нього сулланських військових.

Прийняття законопроекту про передачу командування Марію [1, App., B. C., I. 56] розставило всі крапки над «і». Сулла дізнався про все занадто пізно, але, на відміну від Помпея Руфа, не був позбавлений консульства. Причину вбачають в особистому конфлікті Сульпіція та Руфа: зрадництво Помпея в очах Сульпіція було більшим, ніж Сулли, тому Помпей втратив своє консульське крісло [15, с. 169]. А. Ківні наполягає на тому, що Сульпіцій взагалі не позбавляв Помпея консульської посади, і, будучи трибуном, навіть не мав для цього достатньої компетенції [4, с. 223]. Ф. Інар вважає, що змовники не вчинили так само з Суллою лише тому, що не хотіли створювати вакансії вищої влади [3, с. 84], а причиною незаконного позбавлення Помпея Руфа його консульства стала ініціатива Гнея Помпея Страбона, який мав наприкінці того року залишити першому командування армією Італії, щоб завершити останні операції Союзницької війни [3, с. 83]. Але, зважаючи на вищезгаданий конфлікт між Сульпіцієм та Страбоном, який виключав

можливість змови між ними, а також внаслідок відсутності відповідної інформації у джерелах, ми не можемо погодитися з цією гіпотезою.

Правомірність позбавлення Сулли командування в війні проти Мітрідата є досить сумнівною. Хоча існує твердження, що в діях Сульпіція стосовно Сулли немає нічого протизаконного [4, с. 223], не слід забувати те, що він використав зброю, щоб скасувати неприсутні дні. Він мав вважати це справедливим, оскільки, на його думку, їх оголошення було неправомірним [1, App., В. С., I. 56]. Щоб отримати командування згідно з республіканськими конституційними нормами, Марій на той момент мав займати посаду консула або проконсула, чого насправді не було [15, с. 168]. Відомо, що в 87 р. Цінна відправив йому знаки проконсульської влади [8, Plut., Mar., XLI], тому вважають, що до свого вигнання Марій все ж таки був призначений проконсулом [6, с. 391, п. 36]. Крім того, внаслідок проведення закону про передачу командування в коміціях, а не в сенаті, було порушено традиційну процедуру [6, с. 176; 17, с. 12]. Таким чином, необхідно визнати наявність у цій ситуації правових порушень зі сторони Марія та Сульпіція.

Спробуємо підсумувати вищесказане, щоб з'ясувати, в якій психологічній ситуації опинився Луцій Корнелій і що саме змусило його повести військо на Рим? Його політична кар'єра складалася непросто, довгий час він не мав можливості опинитися біля керма влади [6, с. 172]. Здобувши врешті-решт консульську посаду Сулла отримав і багатообіцяюче командування в війні з боспорським царем. Якими б не були на той момент проблеми у сенаті, теоретично вони не могли вплинути на законні права та обов'язки діючого консула. На практиці все склалося інакше, і внаслідок змови він втратив все, чого так довго домагався [6, с. 176]. Незважаючи на всі ускладнення, ситуація не була безнадійною для Сулли. Ще напередодні виборів, для зміцнення своїх позицій він пов'язав себе шлюбом з представницею Метеллів, які були однією з найвпливовіших римських фамілій того часу [9, Plut., Sull., VI; 12, с. 52–53]. Передвиборчий розрахунок виправдав себе з усіх сторін: по-перше, полегшив отримання консульства [6, с. 170, 172]; по-друге, відправляючись до Кампанії, Сулла міг розраховувати на захист сім'ї та протекцію своїх інтересів новими впливовими родичами; по-третє, цей шлюб став для Луція Корнелія справді щасливим [9, Plut., Sull., VI]. Але навіть все це разом не мало б ваги, якби в розпорядженні Сулли не було повних шести легіонів [1, App., В. С., I. 57; 9, Plut., Sull., IX].

Таким чином, Сулла мав всі підстави не коритися волі Марія та Сульпіція, й, до того ж, мав змогу зробити це відкрито. Зібравши військо, він натякнув на перспективи, що чекали на них у разі переходу під керівництво Марія [1, App., В.С., I. 57; 6, с. 177]. Звичайно, для пересічних легіонерів мало що могло змінитися, в той час як сулланських центуріонів швидше за все замінили б на маріанських [6, с. 177], що й зіграло вирішальну роль для поширення вигідних для Сулли настроїв. Вищий командний склад армії, навпаки, не піддався пропаганді і покинув табір. Залишився тільки один квестор, яким, найімовірніше, був Луцій Ліциній Лукулл [6, с. 392, п. 58 14, с. 55], а також Помпей Руф [1, App., В. С., I. 57], сповнений помсти за вбитого сина.

Момент був досить ризикований. Спостерігаючи реакцію офіцерської еліти, Сулла, щоб зберегти контроль над військом, мав знайти легкозрозумілий, але вагомий привід, який би обґрунтував справедливість походу. Він мав добре усвідомлювати вагу традиційного патріотизму в моральних нормах своїх співвітчизників, застосувавши перевірене ще антигракханцями [4, с. 233] гасло: необхідно звільнити Рим від тиранії [1, App., В. С., I. 57]. Варто нагадати, що легіони Сулли склалися з загартованих солдат, які вже відслужили з ним не одну війну й звикли довіряти його рішенням. Він був гарним полководцем і ще під час війни з Югуртою інтуїтивно відчув, що, саме піклуючись про своїх підлеглих, зблизившись з ними та захищаючи їх інтереси, отримає набагато більше – їх відданість [7, Sall., В. Jug., 96]. Така тактика себе виправдала: саме завдяки підтримці відданих йому центуріонів та ветеранів попередніх війн, у 88 р. став можливим безпрецедентний похід на Рим.

Про наявність у самого Сулли сумнівів тепер можна робити висновки тільки завдяки побіжним згадкам у джерелах. Зокрема, у Плутарха наведено два епізоди, що, ймовірно, беруть свій початок у мемуарах диктатора: провидець Постумій, який був на той час при війську, під час жертвоприношення почав запевняти Суллу в успішному завершенні початої справи, а сам Луцій Корнелій потім побачив уві сні богиню Белонну, яка заповіла йому покарати всіх ворогів [9, Plut.,

Sull., IX]. Але поведінка, продемонстрована Суллою під час переговорів із сенатом [4, с. 228–229], може дати чітку відповідь про рішучість намірів полководця. Навіть відчуваючи, що коїть щось якісно нове і неприйнятне для більшості співвітчизників, Сулла, обурений зрадою, ексцентричний за своєю природою, був охоплений бажанням відстояти своє право на східну кампанію. За оцінкою А. Ківні, цей похід був вчинком людини, яка впала у відчай і пішла на ризик [4, с. 227]. Саме тому наведені сцени сумнівів та підкріплення правильності прийнятого рішення показовими пророцтвами мали на меті виправдання за скоєне перед майбутніми поколіннями. Якщо ж навіть ці два сюжети насправді мали місце, то вони були призначені вплинути на бойовий дух солдатів, відволікти їх увагу від порушення священних традицій і навіть нав'язати думку, що навіть боги благословляють цей похід.

Особистісні конфлікти між окремими політичними лідерами та їх прибічниками переросли на громадянську війну, яка у свою чергу набула характеру зовнішньої війни [17, с. 15]. Після нетривалої битви, сулланські війська взяли Рим. Якщо до цього моменту діяльність Сулли викликає в більшості авторів схвалення або нейтральний перелік його військових звершень, то з моменту вступу озброєних легіонерів у межі священного померію характеристика змінюється: «...чоловік, стосовно якого до отримання перемоги жодна похвала не була надмірною, рівно як і жодне засудження після цієї перемоги» (*vir qui neque ad finem victoriae satis laudari neque post victoriam abunde vituperari potest*) [2, 18, Vell. Pat., II. XVII. 1]. Засудження викликало й усвідомлення того, що народне ополчення вперше вступило в рідну землю, як у ворожу країну [1, App., B. C., I. 60]. Якщо сенат стримував прояви свого невдоволення, то народ продемонстрував його відкрито, проваливши на консульських виборах його кандидатів на користь опозиційного Луція Цінні [9, Plut., Sull., X]. Слід розуміти, що сенатори мовчали через те, що були налякані нещодавніми подіями, близькістю сулланської армії, й, крім того, у результаті розправ над маріанцями [9, Plut., Sull., X], по суті не мали реальної можливості консолідуватися навколо сильного лідера і виступити відкрито. Щоправда, все це не завадило їм сприяти забезпеченню перемоги Цінні.

Сулла намагався тримати ситуацію у місті під контролем, категорично заборонивши насильство над мирним населенням і нещадно караючи будь-які прояви мародерства [1, App., B. C., I. 59]. Вже наступного дня після взяття Риму було скликано народне зібрання (*contio*) [4, с. 233], на якому, скориставшись шоковим станом квіритів, Сулла і Помпей отримали психологічну перемогу. Вони вдалися до пропагандистського заангажовування реальних подій: перерахували негаразди останніх років [1, App., B. C., I. 59], підкреслюючи несправедливість останніх постанов сенату, й тим самим їм вдалося відвернути увагу від скандальності створеної ситуації. Після цього було запропоновано нові законопроекти.

У науковій літературі, внаслідок наявності свідчень тільки Аппіана [1, App., B. C., I. 59], виникають питання щодо реальності поповнення сенату в 88 р. [12, с. 168]. Для традиційного проведення ця реформа, по-перше, потребувала часу, якого в розпорядженні Сулли не було, а, по-друге, достатньої кількості відданих союзників [4, с. 236]. Підтримка сильного сенату була вкрай необхідна Суллі. Як представник консервативної аристократії, він добре усвідомлював, що його вторгнення зі зброєю до власного міста викликало антипатію та засудження більшості сенаторів. Для забезпечення більш-менш спокійного тилу під час від'їзду на війну з Мітрідатом, йому необхідно було збільшити кількість своїх прихильників за рахунок введення кількості нових людей, тому ми не бачимо причин не довіряти нашому джерелу. Якщо навіть постанову й не встигли реалізувати [4, с. 236], не слід заперечувати можливість її існування.

Таким чином, 88 р. був відзначений екстраординарними подіями, що мали помітний вплив на подальший розвиток політичного життя Риму. Вперше з моменту створення Республіки, особистісні суперечки впливових нобілів переросли на збройне протистояння із застосуванням не тільки окремих загонів охоронців, на зразок «антисенату» Публія Сульпіція, а й військової потуги римської армії, що стало принципово новим явищем. Консул Луцій Корнелій Сулла, опинившись внаслідок змови в політичній пастці, але все ще маючи свободу вибору, вирішив відстояти власні інтереси силою державної зброї. Для забезпечення підтримки запланованого походу у середовищі римських солдат Суллою та його прибічниками було застосовано прийоми політичної пропаганди та психологічно-релігійного тиску. Але якщо матеріально зацікавлені легіонери піддалися такому

впливові, то у решти громадян цей вчинок викликав негативне ставлення. Спроба Сулли збільшити кількість сенаторів хоча й виявляє його прагнення зміцнити свої позиції у Римі перед від'їздом на війну з зовнішнім ворогом, але водночас демонструє слабкість позицій консула. Незважаючи на спроби просулласької пропаганди пом'якшити резонанс несхвалення, республіканське суспільство виявилось ще неготовим визнати домінуючу волю однієї особистості над традиційними колегіальними інститутами.

Література

1. Аппиан Александрийский. Римская история / Александрийский Аппиан [пер. с греч. под ред. Жебелева С. А., Крюгера О. О., Голубцовой С. Е., Кофанова Л. Л.]. – М.: ООО Изд-во АСТ, «Ладомир», 2002. – 878, [2] с.
2. Веллей Патеркул. Римская история / Патеркул Веллей [Ред. Немировский А. И., Дашкова М. Ф.]. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – Кн. II. – 1985. – 211 с.
3. Инар Ф. Сулла / Франсуа Инар. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 416 с. – (След в истории).
4. Кивни А. Что произошло в 88 г.? [Электронный ресурс] / А. Кивни // „Studia historica». – М., 2006. – Vol. VI. – С. 213–252. Режим доступа до журн.: <http://www.ancientrome.ru/publik/keaveney/keav01.htm>
5. Ковалев С. И. История Рима / С. И. Ковалев; под общ. ред. проф. Фролова Э. Д. – Изд. новое, испр. и доп. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2006. – 846 с.: 80 л. ил. – (Классическая мысль).
6. Короленков А. В. Сулла / А. В. Короленков, С. М. Смыков. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 430 [2] с.: ил. – (Жизнь замечательных людей: сер. биогр.; вып. 1045).
7. Крисп Гай Саллюстий. Сочинения / Гай Саллюстий Крисп; пер., статья и коммент. В.О. Горенштейна. – М.: Наука, 1981. – 222 с.
8. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. / Плутарх; пер. с древнегр.; сост. и прим. М. Томашевской. – М.: Правда, 1990. – Т. 1. – 1990. – 592 с., ил.
9. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. / Плутарх; пер. с древнегр.; сост. и прим. М. Томашевской – М.: Правда, 1990. – Т. 2. – 1990. – 608 с., ил.
10. Селецкий Б. П. Финансовая политика оптиматов и популяров в конце 90–80-х годов I в. до н. э. / Б. П. Селецкий // ВДИ. – 1983. – № 1. – С. 148–163.
11. Тит Ливий. История Рима от основания города: в 3 т. [Электронный ресурс] / Ливий Тит; пер. М.Л. Гаспарова – М.: Ладомир, 2002. Т. 3. Кн. XXXIV–XLV. – Режим доступа до джер.: <http://ancientrome.ru/antlitr/livi/periodae.htm>
12. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики / Н. В. Чеканова. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. – 480 с. – («Studia classica»).
13. Badian E. Quaestiones Variarum / Ernst Badian // Historia – 1969. – Bd. 18. – P. 447–491.
14. Badian E. Waiting for Sulla / Ernst Badian // JRS. – 1962. – Vol. 52, parts 1 and 2. – P. 47–61.
15. Seager R. Sulla / Robin Seager. // C.A.H. – 2008. – Vol. IX. – 2nd ed. – P. 165–207.
16. Scullard H. H. From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B. C. to A. D. 68 / H. H. Scullard. – London and New York, Methuen, 1982. – 500 p.
17. Valgiglio E. Silla e la crisi repubblicana / Ernesto Valgiglio. – Florence: La Nuova Italia, 1956. – 254 p.
18. Vellius Paterculus C. Historiae Romanae. Libri duo ad M. Vinctium cos. [Электронный ресурс] / C. Vellius Paterculus. – Lib. 2. – Режим доступа до джер.: <http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html>

Шицына Е.В. Взаимосвязь личного, политического и общественного факторов похода Суллы на Рим в 88 г. до Р. Х. В статье исследуются политические и социальные особенности конфликта 88 г. до Р. Х., следствием которого стал захват Рима военными отрядами консула Луция Корнелия Суллы.

Ключевые слова: Рим, сенат, кризис, борьба за власть, пропаганда, военное командование, гражданская война.

Shitsyna K.V. The interrelation of personal, political and social factors of the Sulla's campaign in 88 B. C. The article is dedicated to the analysis of the political and social features of the conflict of 88 B. C., that had as a result the annexation of Rome by troops of Consul Lucius Cornelius Sulla.

Key words: Rome, senate, crisis, struggle for authority, propaganda, military command, civil war.

Автори номера

Баб'як
Валентина Миколаївна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Башняк
Оксана Сергіївна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства Тернопільського національного економічного університету

Башняк
Анатолій Олексійович,

старший викладач кафедри правового регулювання економіки і правознавства Тернопільського національного економічного університету

Бойко
Євгенія Миколаївна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Бутенко
Наталія Василівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародної економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Буряк
Лариса Іванівна,

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Василець
Неля Михайлівна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Головко
Микола Леонтійович,

доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху, ректор Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Дмитрасевич
Назар Орестович,

здобувач кафедри теорії та історії держави і права Київського університету права НАН України

Журба
Михайло Анатолійович,

доктор історичних наук, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Забута
Нані Вікторівна,

здобувач відділу економічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки

Іванова
Тетяна Георгіївна,

кандидат економічних наук, доцент кафедри банківської діяльності Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Костенко
Юрій Іванович,

кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України

Літош
Галина Михайлівна,

аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мельніченко
Валерія Валеріївна,

аспірантка кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Самойленко
Євген Миколайович,

доктор філософських наук, кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Донецького інституту міського господарства Державної академії житлово-комунального господарства

Снігурська
Ірина Георгіївна

викладач кафедри правового регулювання економіки та правознавства Тернопільського національного економічного університету

Стоян
Тетяна Андріївна

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософської історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Трохименко
Вікторія Іванівна,

аспірантка кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Турба
Оксана Олексіївна,

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Шіцина
Катерина Вікторівна,

аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шевченко
Марко Олександрович,

здобувач кафедри Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Щербина
Віта Вікторівна,

кандидат соціологічних наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Ядранський
Дмитро Миколайович,

докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура
- 5) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (A4) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом *Times New Roman 14 pt* в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...:

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Автори номера

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.

Інформація для вступників

ШАНОВНІ АБИТУРІЄНТИ!

Академія праці і соціальних відносин **приймає на конкурсній основі** для навчання громадян України, а також осіб без громадянства, які проживають в Україні на законних підставах, мають **документ державного зразка** про повну загальну середню освіту, неповну, базову чи повну вищу освіту, або документ про здобуту освіту іноземних держав (не державного зразка України), з обов'язковою нострифікацією, проведеною Міністерством освіти і науки України в установленому порядку.

Академія **акредитована** за статусом навчального навчального закладу освіти, **III-IV рівнів** (сертифікат Державної акредитаційної комісії України серія PI-III, № 111015 від 05.07.2006р., наказ МОН України від 26.10.2004р. № 2422-Л).

Випускники Академії отримують **диплом державного зразка**.

Основні освітні послуги, які надає Академія

1. Підготовка за освітньо-кваліфікаційними рівнями **бакалавр** (4 роки) та **спеціаліст/магістр** (1 рік на базі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра) здійснюється через **денну, заочну та екстернатну форми навчання** на факультетах:

ЕКОНОМІЧНОМУ:

БАКАЛАВР за напрямками:

- 6.030504 Економіка підприємства
- 6.030508 Фінанси і кредит
- 6.030507 Маркетинг

СПЕЦІАЛІСТ/МАГІСТР за спеціальностями:

- 7./8.050104 Фінанси
- 7./8.050108 Маркетинг
- 7./8.050107 Економіка підприємства

ЮРИДИЧНОМУ:

- 6.030401 Право

- 7./8.060101 Правознавство

СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ:

- 6.030101 Соціологія

- 7./8.040202 Соціальна робота
- 7.040201 Соціологія

2. Продовження навчання для осіб, які навчалися чи закінчили училища, коледжі, технікуми, інститути, Академії тощо здійснюється через денну та заочну форми навчання на всіх факультетах за зазначеними у п.1. спеціальностями.

3. Перепідготовка (друга вища освіта) здійснюється через денну, заочну та екстернатну форми навчання на факультетах: економічному та соціального управління за зазначеними у п.1. спеціальностями.

4. Конкурсний відбір вступників на **I курс денної та заочної форми навчання** здійснюється приймальною комісією за сертифікатом Українського центру оцінювання якості освіти, отриманим вступниками у поточному році (з балами не менше 124); (за результатами вступних випробувань) з української мови та літератури (обов'язково) та математики або історії України (обов'язково) і одного за вибором абітурієнта.

Абітурієнти, які бажають **продовжити** навчання або отримати **другу вищу освіту**, зараховуються до Академії за **результатами співбесіди з фахових дисциплін**, отримати освіту через **екстернатну форму навчання** – за **результатами співбесіди з профільних дисциплін**.

Термін прийому документів і вступних випробувань:

денна форма навчання:

прийм документів з **15 липня до 31 липня 2010 р.;**
конкурс сертифікатів (вступні випробування) з **1 серпня до 20 серпня 2010 р.;**
зарахування до **25 серпня 2010 р.**

заочна та екстернатна форми навчання: прийом

документів **протягом року;**
конкурс сертифікатів (вступні випробування),
співбесіда – у **міру комплектації груп.**

Абітурієнти подають такі документи:

- заява встановленого зразка;
- документ державного зразка про освіту (оригінал або копію, завірену у встановленому порядку);
- Сертифікати Українського центру оцінювання якості освіти;
- медична довідка за формою 086 —У (оригінал або копію);
- шість фотокарток 3 x 4;
- паспорт чи свідоцтво про народження, військовий квиток чи приписне свідоцтво (обов'язково) та документи, що надають право на пільги, вступник подає особисто;
- два конверти з маркою.

Навчання в Академії платне, на умовах договору, оплата здійснюється за рахунок юридичних чи фізичних осіб.

Студенти мають можливість займатися **спортом та художньою творчістю**.

Академія має **гуртожиток**, який знаходиться на території Академії і забезпечує 70% іногородніх студентів.

На період навчання студенти звільняються від призову на військову службу у порядку, встановленому чинним законодавством України та мають можливість пройти **військову підготовку** офіцерів запасу.

Академія **сприяє працевлаштуванню випускників**.

Проїзд до Академії:

Від ст. метро «Либідська»
Від ст. метро «Арсенальна»
Від залізничного вокзалу
Від Ленінградської площі
Від автостанції «Дачна»
Від ст. метро «Лук'янівська»
Від зуп. кінотеатр «Флоренція» (Троєщина)

Тр. № 2,11, таксобусом № 80 до зупинки «Одеська площа»
Таксобусом № 444 до зупинки «Одеська площа»
Таксобусом № 507, 458 до зупинки «Одеська площа»
Таксобусом №172 до зупинки «Одеська площа»
Авт. №56 або таксобусом до зупинки «Академія праці»
Таксобусами № 496, 499 до зупинки «Академія праці»
Таксобусом № 416 до зупинки «Одеська площа»

Телефон приймальної комісії: (044) – 526-06-64, 526-45-78

e-mail: info@socosvita.kiev.ua <http://www.socosvita.kiev.ua>

День відкритих дверей 8 квітня 2010р. о 15-30 год.